

О.П. Бойко

КУЛЬТУРА ДОЗВІЛЛЯ У СУСПІЛЬСТВІ РИЗИКУ

Монографія

Суми
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2011

УДК 175
ББК 87.7
Б77

Рекомендовано до друку вченою радою Харківського
національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди
(протокол № 9 від 21.12.2010)

Рецензенти:

В.А. Косяк – доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри спортивно-гуманітарних дисциплін, економіки та туризму
Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка;

І.П. Мозговий – доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”;

Н.В. Радіонова – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри
філософії Харківського національного університету ім. Г.С. Сковороди

Відповідальний редактор

М.Д. Култаєва – доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії Харківського національного
педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

Бойко, О. П.

Б77 Культура дозвілля у суспільстві ризику [Текст] : монографія /
О. П. Бойко. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2011. – 285 с.

ISBN 978-966-8958-68-7

Монографію присвячено проблемі дослідження трансформаційних процесів і перспектив розвитку культури дозвілля у суспільстві ризику. Доведено, що дозвілля як феномен має амбівалентний характер. З одного боку, сфера дозвілля провокує й посилює ті ситуації ризику, які створює сама ж людина, а з іншого – вона має потужний рекреативний потенціал. Все це зумовлює і викликає великий інтерес до сфери дозвілля у сучасному світі. Особлива увага в монографії приділена виробленню методологічних і теоретичних засад філософсько-антропологічного аналізу культури дозвілля.

Призначена для науковців, викладачів, аспірантів і студентів, а також всіх тих, хто цікавиться проблемами культури.

УДК 175
ББК 87.7

© Бойко О.П., 2011

ISBN 978-966-8958-68-7 © ДВНЗ “Українська академія банківської справи
Національного банку України, 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ I. ОНТОАНТРОПОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ ДОЗВІЛЛЯ.....	8
1.1. Просторові і темпоральні характеристики культури дозвілля	8
1.2. Культурні формотворення у просторі вільного часу.....	27
1.3. Колонізація життєвого світу: репресивний наступ на культуру дозвілля	53
1.4. Суспільство розваг як замах на світ праці	72
1.5. Людина, що грає, людина, що творить, людина, що розважається ...	88
Розділ II. ДОЗВІЛЛЯ У ДОБУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ І ЙОГО ЛЮДИНОТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ.....	108
2.1. Культурна глобалізація та її вплив на культуру дозвілля	108
2.2. Національне та транснаціональне в організації вільного часу.....	127
2.3. Модифікація дозвілля під впливом інформаційних технологій.....	149
2.4. Туризм і його вплив на транснаціоналізацію культури дозвілля.....	173
2.5. Дозвілля як простір інтенсифікації інтеркультурної комунікації	192
Розділ III. ДОЗВІЛЛЯ ЯК СФЕРА НАКОПИЧЕННЯ ГЛОБАЛЬНИХ РИЗИКІВ	212
3.1. Сфера дозвілля в суспільстві ризику	212
3.2. Глобалізація згубних звичок і девіантних форм поведінки.....	224
Розділ IV. ВИХОВНИЙ ВИМІР КУЛЬТУРИ ДОЗВІЛЛЯ	236
4.1. Духовна глобалізація та вплив загальнолюдських цінностей на культуру дозвілля	236
4.2. Мистецтво жити та його реалізація в культурі дозвілля	250
4.3. Безперервна освіта: конструктивне вторгнення у світ розваг	257
ПІСЛЯМОВА.....	273
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	276

ВСТУП

Сфера дозвілля в усі часи була і залишається однією із вагомих складових людського життя. Саме тому проблема організації вільного часу завжди знаходилася і знаходиться в центрі уваги як науковців, так і пересічної людини. Але в реаліях сьогодення вона набуває нового звучання. Адже культурна глобалізація, швидке формування єдиного комунікативного простору, інформатизація суспільства тощо – все це значно розширює можливості сфери дозвілля, пропонуючи нові форми та практики його організації.

Щоправда, сфера дозвілля у сучасному світі все більше перетворюється на простір самовипробування та самознищення. Слід сказати, що для людини завжди було характерним створювати тією чи іншою мірою небезпеки, а в умовах суспільства ризику ця схильність набуває особливо масштабного характеру. Подібна ситуація характеризується рядом негативних моментів, таких як настрій безглузлого існування, криміналізація дозвілля, яка проявляється у поширенні девіантних форм поведінки. Ось саме ці обставини і примушують замислитися над станом духовної культури в цілому і культури дозвілля зокрема. У зв'язку з цим нам здається особливо актуальною проблема дослідження культури дозвілля.

Незважаючи на те, що сфера дозвілля є досить важливою, системного аналізу її, на жаль, не існує. Відсутні нові теоретичні обґрунтування з врахуванням вимог часу, а точніше, з урахуванням тих процесів, які відбуваються як у суспільстві, так і в сфері дозвілля. Разом з тим дослідження проблем дозвілля продиктовано і практичними вимогами, оскільки негативні прояви в даній сфері багато в чому обумовлені неорганізованістю дозвілля, недостатнім рівнем його культури та культури людини, особливо молоді. Соціальна реальність змінюється настільки швидко, що індивід не в змозі орієнтуватися, адекватно реагувати на ті умови, в яких він опиняється, і адаптуватися до них. Майбутнє для нього вважається невизначеним та непередбачуваним, а сучасність примушує почувати себе невпевненим і незахищеним. Індивід вимушений переглядати свої життєві позиції, змінювати свій спосіб життя та світогляд, пристосовуватися до нових умов. Можна сказати, що людина знаходиться в суспільстві, в якому одні ризики породжують інші. Однією з таких сфер, де найбільш яскраво проявляються наслідки цих трансформацій, є дозвілля. У його просторі можна побачити зміни всієї системи ціннісних орієнтацій у зв'язку із зниженням рівня загальної культури, руйнуванням традиційних норм і цінностей, розповсюдженням елементів спрощеної

масової культури. У таких умовах людина, особливо це стосується молоді, втрачає впевненість у виборі лінії нормативної поведінки і, навіть знаючи норми та правила, не завжди їх дотримується. Отже, для повноцінного існування, для відчуття впевненості, людина повинна вміти організовувати свій вільний час і проводити дозвілля. Саме тому для суспільства ризику проблема організації дозвілля є досить важливою.

У зв'язку з тим, що останнім часом відбувається переструктуралізація життєдіяльності людини, існує прямий ризик колонізації життєвого світу як у напрямку наступу на культуру дозвілля, так і замаху на світ праці. Ця амбівалентність насамперед проявляється в тих пріоритетах, які розставляє людина щодо сфер дозвілля та праці. Залежно від визначених пріоритетів формуються і різні моделі використання бюджету часу, які, у свою чергу, визначають сутність людини. На відміну від світу праці, де час людини є чітко структурованим і підпорядкованим її професійному призначенню, світ дозвілля відкриває перед людиною широкий спектр різноманітних пропозицій, надає індивіду свободу в реалізації своїх задумів. Саме тому вивчення сфери дозвілля є не тільки теоретичним проектом, але й актуальним практичним завданням.

Враховуючи постіндустріальний характер суспільства, сфера дозвілля виступає як самостійна одиниця. Самоцінний і самодостатній характер дозвілля зробив його “незалежною змінною”, тим суттєвим якісним параметром, який сьогодні помітно диференціює життєві стандарти та якість життя населення.

Перша спроба дослідження організації вільного часу була зроблена Т. Вебленом у праці “Теорія дозвілєвого класу”, яка була надрукована ще в 1899 році. Подальшого вивчення ця проблема набула у працях П. Дебре, Ж. Дюмазедьє, М. Каплана, Дж. Келлі, К. Лісмана, Н. Лумана, С. Паркера, Д. Робертса, М. Сміта, Ж. Фішера, Ж. Фурастьє, Ж. Фрідмана, Дж. Шиверса та інших вчених.

Останнім часом посилюється інтерес до дослідження сфери дозвілля серед українських науковців. Можна відзначити теоретичні розробки даної проблеми у працях таких дослідників, як В. Андрущенко, Н. Бабенко, В.В. Бочелюк, В.Й. Бочелюк, А. Єрмоленко, О. Ковтун, М. Култаєва, В. Піча, О. Семашко, В. Подкопаєв, Н. Цимбалюк та ін. Але цей феномен все ще не став предметом системного філософського аналізу. Відсутня навіть теоретично обґрунтована програма дослідження культури дозвілля у суспільстві ризику. У монографії пропонується спроба визначити основні моменти такої програми і на її підставі виявити і критично

проаналізувати людинотворчий потенціал дозвілля. При розробці програми використовувалися праці У. Бека, Б. Вальденфельса, Ю. Габермаса, М. Горкгаймера, Ж. Дюмазедьє, В. Зомбарт, В. Кременя, М. Култаєвої, М. Михальченка, К. Лісмана, Н. Лумана, Н. Скотної, Ж. Фішера, Ж. Фурастьє, Ж. Фрідмана, Дж. Шиверса та ін.

У монографії показано, що становлення нового досвіду проведення дозвілля пов'язане з такими чинниками: глобалізацією, яка перетворює світ в однорідний еклектичний простір; науково-технічною революцією, що надала нову роль засобам масової комунікації та нівелює соціокультурні відмінності між людьми та типами поселень; переорієнтацією ціннісної свідомості та переосмисленням цінностей праці стосовно цінностей дозвілля; становленням нового досвіду дозвілля під впливом ідеології “примусового споживання”; розповсюдженням туризму та звички проводити відпустку за кордоном. У результаті здійсненого дослідження була обґрунтована роль простору і часу у формуванні дозвіллевого проведення часу.

Звернуто увагу на те, що зміни, які відбулися у змісті дозвілля під впливом бурхливого розвитку соціальної інфраструктури, засобів масової комунікації, новітніх технологій, синтезу комп'ютера з відеотехнікою, обумовлюють одночасно стійкість і рухливість, мінливість змісту та форм діяльності в сучасному дозвіллі.

Зазначено, що потенціал дозвілля має великі можливості для формування моральних орієнтирів як окремого індивіда, так і різних соціальних груп сучасного суспільства. Дозвіллева сфера активно впливає на суспільну свідомість, формуючи в ній певні цінності, має великі можливості для реалізації різноманітних духовних потреб кожного індивіда безпосередньо і суспільства в цілому.

Одним із засадничих смислових блоків монографії є дослідження взаємозв'язку та взаємовпливу суспільства розваг та світу праці. Звернуто увагу на те, що відбувається двосторонній процес: репресивний наступ на культуру дозвілля і водночас збільшення вільного часу та утворення “суспільства розваг”.

Звернуто увагу на роль гри в людській життєдіяльності. Показано, що гра, як складова дозвілля, має антропологічну сутність. Гра є однією з онтологічних констант людського буття, що визначає спосіб її існування на певному глибинному рівні та пронизує усі сфери її діяльності. Висловлена думка, що в сучасних умовах людина з тієї, що грає, творчо реалізовує свої можливості й ігрові також, перетворюється на людину, що розважається.

Розкрита роль інтеркультурної комунікації у становленні та реалізації дозвіллевих форм і розваг. Так, інтеркультурна комунікація

впливає на бюджет часу індивіда, в результаті чого дозвілля стає простором інтенсифікації інтеркультурної комунікації, а розваги є видом соціальної комунікації.

Обґрунтована роль дозвілля та його потенціалу у культурно-освітньому просторі. Показано, що сучасне дозвілля, поряд з виробничою сферою, потребує постійного оновлення знань, тобто безперервного навчання. Все це актуалізує дослідження вільного часу та сфери дозвілля зокрема, спонукає до напрацювання певних програм для підвищення ролі дозвілля як у рекреаційному, так і в пізнавальному плані в житті кожної людини.

У монографії встановлена взаємозалежність сфери дозвілля від рівня інформаційного, культурного, економічного та політичного розвитку суспільства.

Усе це обумовлює можливість широкого застосування цих результатів дослідження, які мають як теоретичне, так і практичне значення. Їх можна використати як у процесі викладання дисциплін філософського і культурологічного циклів, так і в практичній діяльності робітників культурно-дозвіллевих установ.

Розділ I

ОНТОАНТРОПОЛОГІЯ

КУЛЬТУРИ ДОЗВІЛЛЯ

1.1. ПРОСТОРОВІ І ТЕМПОРАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КУЛЬТУРИ ДОЗВІЛЛЯ

За останні десятиліття в наукових дослідженнях відбувається перенесення акцентів на пересічну людину, її буденну свідомість і повсякденні практики. Тобто відбувається процес антропологізації наукової парадигми. Що ж стало причиною такого радикального переосмислення і переоцінки попереднього ставлення до повсякденності? Як нам здається, головною причиною виникнення такої ситуації стало стрімке прискорення науково-технічного прогресу в сучасному індустріальному та постіндустріальному світі. Процеси розвитку виробництва настільки ускладнилися порівняно з усіма попередніми історичними епохами, що досить очевидним, наглядним, емпірично відчутним став зв'язок між змінами у сфері економіки і політики з одного боку та змінами в сфері повсякденного життя широких мас населення – з іншого. Повсякдення вже не виглядає інертною, застиглою реальністю, як це було раніше, воно екзистенційно захоплює людину своєю мінливістю, вимогливістю.

В умовах зростання науково-технічного процесу на історичну арену знову повернулася конкретна людина, яку раніше, за зовнішньою видимістю дій “мас”, “класів” та інших анонімних структур майже не помічали. Саме увага до повсякденності якраз і є однією зі сторін цього “антропологічного повороту”. Слід відмітити, що в повсякденне життя людини глибоко проникають зміни, які відбуваються в культурі та змінюють цілі та ціннісні установки кожного. Сьогодні людина є справжнім творцем історії.

Питання про кризу в культурі хвилює багатьох дослідників. Наприклад, О. Шпенглер, М. Гайдеггер, К. Ясперс та Х. Ортега-і-Гассет та інші звертали на це увагу вже в кінці XIX – на початку XX століть. З цього приводу А. Бергсон писав: “У той час як різні науки домагаються універсальної істини, здоровий глузд наполегливо вимагає визначити і окреслити істини сьогоденного дня” [258, с. 194]. Освальд Шпенглер, даючи своє бачення кризи культури, виокремлює декілька рис, які певною мірою відображають і характер повсякденного життя в наші дні. Людина на межі століть, “завдяки” багаторічній праці просвіти, втрачає свої традиції, душу своєї

культури та входить у стадію цивілізації, головною рисою якої є “переоцінка всіх цінностей”. “Народжується дійсність, – пише Шпенглер, – яка обділена звичаями та життєвим укладом, де нічого не створюється, де все тільки перетлумачується. Якщо світ культури є світ “само собою очевидного”, то кризовий світ цивілізації є хворобою, тому що тільки хворий може відчувати свої органи” [258, с. 448]. На це звертав увагу і Х. Ортега-і-Гассет: “Життєвий світ рухнув – у цьому вся суть” [177, с. 296].

Одним із проявів кризових змін у культурі ХХ століття стала втрата людиною як індивідуальної ідентичності, так і групової. Культура постмодернізму формує множинну, достатньо невизначену ідентичність особистості. У той же час формується множинність світів, які стають загальнодоступні, як будь-яка річ на ринку: “Зростає загальна свідомість релятивності усіх світів, включаючи і свій власний, який тепер усвідомлюється, скоріше, як один зі світів, а не як Світ. Внаслідок цього власна інституціональна поведінка усвідомлюється як “роль”, від якої можна віддалитися у своїй свідомості і яку можна “розігрувати” під маніпулятивним контролем” [28, с. 278]. Отже, в сучасному світі культура трансформується і універсалізується, втрачає риси унікальності і, головне, багато її надбань просто зникають. Тому її збереження сьогодні є однією з головних завдань людства.

Взагалі буття культури знаходиться в іншому вимірі або статусі, ніж буття виробництва, техніки, соціальних інститутів та інших утворень. А з іншого боку, є тією мірою, якою людина змінює реальність, впливає на всі сфери життя суспільства, культура повинна стати провідником такого впливу.

На думку Е.Ф. Молевича, повсякденну життєдіяльність людини, яка забезпечує її звичайне та соціальне відтворення як індивіда і особистості, можна звести до чотирьох основних форм соціальної діяльності – трудової, побутової, дозвіллевої та сексуальної [169, с. 312]. Всі чотири форми, на його думку, атрибутивно притаманні суспільству на всіх етапах його розвитку, але атрибутивність ця різнопорядкова. Так, побутова і дозвіллева форми життєдіяльності властиві будь-якій людині як щось індивідуальне, необхідне. Поза цими формами життєдіяльності нереальна сама підтримка життя людини. Трудова форма життєдіяльності та відтворення людського роду також всезагальні в плані їх суспільних проявів, але не всезагальні відносно їх присутності в житті конкретних людей: вони можуть тут бути, а можуть бути і відсутніми через різноманітні соціальні та природні чинники (вік, здоров'я, особливості статусу, виду життя, ментальності та інше).

Тому сферу повсякденної життєдіяльності будь-якої особи, на наш погляд, можна поділити на дві головні підсистеми: трудову і позаробочу (сфера вільного часу). Остання, у свою чергу, ділиться на побутову і дозвіллеву. Всі означені форми життєдіяльності людей об'єктивно рівноцінні для існування суспільства. Безпосередньо дозвілля є одним з компонентів повсякденної життєдіяльності людини. А для встановлення суті і структури дозвілля потрібно, на наш погляд, розглянути цю сферу більш детально.

Бурхливий розвиток культури на початку XXI століття став фактором формування нових форм дозвіллевої діяльності, які пов'язані з використанням комп'ютерних технологій та переструктуруванням культурного простору мегаполісів. В основі соціальних змін сучасних суспільств, і українського також, лежать такі чинники: зміна акцентів у структурі потреб і ринку праці; все більша кількість індивідів вивільняється зі сфери безпосереднього матеріального виробництва; на зміну етиці "продуктивності" приходять імперативи "якості життя"; зникає стереотипна тимчасова послідовність соціальних ролей і видів соціально-корисної діяльності, які "прив'язані" до певного відрізка життя; нормою життєвого циклу стає чергування періодів професійної праці, активного дозвілля, освіти тощо. Все це пов'язано з поступовим запровадженням новітніх тенденцій, таких як скорочення тривалості робочого часу, застосування більш досконалих технологій виробництва, які в кінцевому підсумку дозволяють скоротити до мінімуму всі витрати часу та дають людині можливість використати ці години на розвиток дистанційних форм навчання, що дає змогу отримувати освіту "не виходячи з дому" та багато чого іншого. Коротше кажучи, перехід до індустріального суспільства, крім усіх вже згаданих переваг, дає можливість людині отримувати більшу кількість вільного часу.

З урахуванням вказаних тенденцій сфера дозвілля, яка не тільки частина позаробочого часу, а й як одна зі складових повсякденного життя, що регулюється системою соціальних інституцій та культурними установами (традиції, звичаї, ритуали), стає важливою формою самореалізації кожного індивіда.

Культура взагалі і культура дозвілля зокрема надзвичайно складний феномен, що передбачає безліч пластів, рівнів, субкультур. Культура – це система кодів, через які передається інформація про способи соціального життя та цінності певної культури. У цій інформації у згорнутому вигляді задана ритміка діяльності попередніх поколінь, яка може бути відкинута, а може бути і використана. Тому єдиної для всіх

культури немає, вона є складним конгломератом серед безлічі субкультур, відгалужень, які знаходяться між собою в найрізноманітніших стосунках, інколи – антагоністичних. Так само немає і єдиної культури дозвілля. Свої переваги в плані проведення дозвілля демонструють етнонаціональні, вікові та соціальні групи. Але переваги групових співтовариств ще не означають, що це культура дозвілля. Культура дозвілля складається шляхом розробки і поширення таких форм, які емоційно схвалені та мають соціально прийнятний характер для певної спільноти.

Категорію “культура дозвілля” можна визначити як набір ціннісних орієнтацій, систем поведінки на основі загальнолюдських норм моралі в рамках вільного вибору, які сприяють самореалізації внутрішніх потенцій особистості у вільний час. Сам термін “культура дозвілля” набуває багатозначності та означає, по-перше, розвиток культурних стратегій проведення вільного часу в рамках певної спільноти, субкультури. У філософсько-культурному аспекті найбільш важливим є виділення тих цілей і ціннісних орієнтирів, якими керується людина при окресленні власного бачення дозвілля. З іншого боку, культура дозвілля являє собою предмет або, висловлюючись образно, “суспільний договір”, оскільки передбачає співвіднесення з аналогічними формами проведення вільного часу в рамках інших субкультур і соціальних утворень. В умовах ускладнення структури культурного простору (виникнення нових субкультур, розсіювання домінуючих культурних стратегій у віртуальному просторі культури) культура дозвілля стає засобом самоідентифікації індивіда, визначає не тільки його особисті пріоритети, але й належність до певних спільнот, в яких індивіди мають однакові інтереси та реалізують себе в певних формах дозвіллевої практики.

Для більшості людей культура є важливим ресурсом духовного та морального самостановлення, пізнання світу, формування художньо-естетичних цінностей. При цьому саме дозвілля містить більше можливостей для розвитку культури [250].

“Культура дозвілля” в філософському та соціально-культурному аспектах розуміється як спосіб організації дозвілля, форма його матеріально-технічного забезпечення та нормативно-ціннісного регулювання, а також як змістовне багатство вільної життєдіяльності, ступінь розвиненості, реалізації та гармонії родових та індивідуальних потенцій [214, с. 33]. У цьому зв'язку культуру дозвілля можна розуміти як складну якість особистості, яка характеризується сукупністю проявів самостійності мислення та дій,

функціональною та інтелектуальною активністю, творчих прагнень заради реалізації прогресивного процесу відпочинку та подальшого саморозвитку, продуктивного впливу на оточуючих.

Також слід звернути особливу увагу на дозвіллеву культуру молоді. Потрібно підкреслити, що характеристика молодіжного дозвілля, з точки зору культури його організації та проведення, охоплює багато сторін цього явища – як особистісні, так і суспільні. Склад розуму, характер, організованість, потреби та інтереси, вміння, смаки, життєві цілі, бажання – все це складає особистісний, індивідуально-суб'єктивний аспект культури дозвілля. Існує пряма залежність між духовним багатством людини та змістовним відпочинком. Справедливим є і зворотний зв'язок. Культурним може бути тільки змістовно насичене та, отже, ефективне по своєму впливу на особистість дозвілля.

Таким чином, під поняттям культури дозвілля розуміють якість особистості, яка відображає потреби та вміння конструктивно використовувати свій вільний час, який реалізується в активному відпочинку, духовно насиченому спілкуванні, задоволенні та постійному підвищенні духовних інтересів і потреб засобами репродуктивної та творчої діяльності щодо засвоєння культурної спадщини людства, утворення цінностей культури та розвитку своїх сутнісних сил. Зміст і структура процесу забезпечення культури дозвілля містить у собі: формування усвідомленої необхідності раціонально використовувати свій вільний час; прагнення духовно насичувати та інтенсивно будувати своє дозвілля; вміння та навички планувати та організовувати свій вільний час; інтелектуальні, емоційні та вольові особисті якості, які формуються завдяки педагогічному впливу та самовихованню.

Безпосередньо проявити та реалізувати себе в дозвіллевій сфері індивід може за наявності певної культури і культури дозвілля зокрема. Наявність культури дозвілля визначається не тільки об'єктивно (соціальними умовами), а й сукупністю суб'єктивних факторів, а саме: розвинуті структурні компоненти культури вільного проведення часу; наявність основ спеціальних знань і вмінь у вибраній сфері культурно-дозвіллевої діяльності; творча установка на даний вид відпочинку. Основними особливостями культурного дозвілля є наявність певної культурно-технічної оснащеності, використання сучасних дозвіллевих технологій і форм, методів, естетично насичений простір і високий художній рівень дозвіллевого процесу.

У кожної людини напрацьовується індивідуальний стиль дозвілля та відпочинку, інтерес до тих або інших занять, у кожного – свій

принцип організації проведення вільного часу (творчий або нетворчий). Зрозуміло, що кожен відпочиває на свій смак і розсуд, виходячи з власних можливостей та умов, як грошових, так і духовних. Але є ряд загальних вимог, яким повинні відповідати відпочинок та дозвілля, щоб бути повноцінними. Ці вимоги виходять з тієї соціальної ролі, яку покликано відігравати дозвілля.

Культурне дозвілля – це вільний вибір особистістю дозвіллевих занять, який є необхідною умовою та невід’ємним елементом, тому культура дозвілля повинна бути направлена на реалізацію інтересів особистості, які пов’язані з рекреацією, саморозвитком, самореалізацією, спілкуванням, оздоровленням тощо.

Таким чином, активне, змістовне культурне дозвілля вимагає від людей певних зусиль і здібностей. Без сумніву, дозвілля повинно бути різноманітним, цікавим, мати розважальний та ненав’язливий характер. Саме таке дозвілля може дати можливість кожному індивіду проявити свою ініціативу в різних видах відпочинку та розваг.

Культурі використання вільного часу потрібно вчити, починаючи з дитинства. У цьому завданні міститься велика соціальна проблема: можливість у майбутньому створити традиційне етнічне середовище, в якому будуть жити діти сьогоднішніх дітей. Існуюча розробка поняття “культура вільного часу” переконує, що набути її можна тільки при цілеспрямованому, скоординованому повсякденному впливі на підростаюче покоління. Отже, відновлення сил організму та розвиток підростаючої особистості здійснюється у вільний час шляхом розширення змісту діяльності молодих людей, характеру спілкування: шляхом зміни видів діяльності, структури спілкування та методів впливу.

Отже вільний час – це досить важлива частина життя людини. При цьому в науці не існує загальновизначеної концепції розуміння ключових питань дослідження вільного часу. Основна перешкода, з якою доводиться стикатися, – це позначення змістовних і функціональних меж поняття в самій концепції суспільного часу. У сучасній літературі є різноманітні підходи до даної проблеми, які умовно можна поділити на три групи. Представники першої групи (В.Д. Патрушев, І.В. Чернов) – головним чином, економісти, які, згідно з розробленою ними концепцією, розглядають вільний час як частину позаробочого часу, який пов’язаний більшою мірою з відтворенням робочої сили, фізичний відпочинок [185, с. 113].

Друга група дослідників – В.А. Артемов, Г.П. Орлов, В.Н. Лаврінченко так само розглядають вільний час як частину

позаробочого часу, але направлено не стільки на вдосконалення людини як працівника, скільки на її всебічний розвиток [10; 173].

Прихильники третього концептуального підходу – Ю.Н. Лобанов та А.В. Мялкін – розглядають вільний час за межами праці на виробництві і фактично зводять його до позаробочого часу, який призначений для відпочинку трудящих та власного розвитку.

Наприклад, сучасні дослідники В.Й. Бочелюк та В.В. Бочелюк підкреслюють, що “вільний час – безумовна цінність для кожної людини, оскільки цей час відведений для її розвитку” [55, с. 5]. Воля є необхідною умовою індивідуалізації, відокремлення індивіда, знаходження ним його власного “Я”. Воля завжди є воля від чогось для чогось.

Вже на підставі вказаних трактувань можна говорити про значущість вільного часу в життєдіяльності окремих людей і суспільства в цілому. А тому можна зазначити, що вільний час, на наш погляд, є самоцінний ресурс для відновлення сил і розвитку особи. А дозвілля, у свою чергу, виступає структурним елементом вільного часу та посідає особливе місце в структурі вільного часу, тому що простір дозвілля найбільш вільний для суб'єктного прояву особистісних характеристик. Отже, тут зосереджується більша частина можливостей реалізації потенціалу саморозвитку людини, яка проявляється як у власному смисловому структуруванні цієї частини вільного часу, так і в ступені діяльнісного засвоєння різних секторів дозвілля. Тому слід зазначити, що дозвілля детерміновано соціальними умовами, які характеризують його як сегмент індивідуально-варіативної діяльності. Відмітимо, що з цієї методологічної позиції не зовсім точно обмежувати дозвілля тільки як час любительської діяльності, перегляду телепередач, читання книг, відвідування театрів.

Незважаючи на те, що більшість дослідників розглядають дозвілля як частину вільного часу, проте ми вважаємо за необхідне розмежувати ці поняття. Вільний час – це все-таки час, темпоральна характеристика. Це – часовий відрізок, який інколи взагалі нічим не зайнятий: ні цілеспрямованою, ні практично-перетворюючою діяльністю суб'єкта. Дозвілля ж, на наш погляд, – це вільний час, заповнений чим-небудь завдяки активності суб'єкта, тобто це характеристика не лише темпоральна, а й одночасно і діяльнісна.

Отже, ми погоджуємося з російським культурологом Соколовим, що дозвілля – це частина вільного часу, яка використовується для дружнього спілкування, споживання цінностей духовної культури, прогулянок, розваг та інших форм нерегламентованої діяльності, яка

забезпечує відпочинок і подальший розвиток особистості [215]. Крім цього, дозвілля виражає не тільки певні потреби та інтереси людини, а й так чи інакше сприяє соціалізації особистості. Відомо, що сутність соціалізації міститься в адаптації та інтеграції людини в суспільство, соціальну групу. Процес соціалізації передбачає засвоєння індивідом соціальних зразків, норм і цінностей, залучення до культури, комунікації, набуття життєво важливих вмінь і навичок. Дозвілля є також і часом духовного розвитку особистості, укріплення морального та фізичного здоров'я, розвитку творчих здібностей людини.

Отже, можна сказати, що дозвілля пов'язане з активною людською діяльністю. При цьому ця діяльність повинна забезпечувати задоволення потреб людини у культурному відпочинку, розвагах, ігровій діяльності, саморозвитку, самоосвіті та самовихованні.

Дозвіллева діяльність розглядається дwoяко. Насамперед як діяльність установ культури з організації дозвілля населення. Це – вид професійної діяльності, що має власні цілі, засоби, об'єкти, результати. Ця точка зору дуже поширена у сфері соціально-культурної діяльності. Більшість сучасних наукових шкіл по праву вважають дозвіллеву діяльність частиною соціально-культурної діяльності. Соціально-культурна діяльність у свою чергу розглядається як діяльність соціальних суб'єктів зі створення, збереження, поширення, освоєння (використання) культурних цінностей. Досить часто термін “дозвіллева діяльність” розглядають у літературі як синонім “культурно-дозвіллевої діяльності”. Але цей термін вужчий порівняно з соціально-культурною діяльністю, оскільки має на увазі дії фахівців сфери культури в процесі виховання культури дозвілля, розвитку сфери дозвілля стосовно різних видів мистецтв, і відсікає такі форми дозвілля, які мають стосовно культури і мистецтва відносний характер.

Друге значення дозвіллевої діяльності – це діяльність суб'єкта з організації власного дозвілля з дещо іншим набором цілей, засобів, об'єктів і результатів, на яке ми і спираємося в дослідженні. Але в будь-якому разі дозвіллева діяльність – це діяльність – спосіб існування і розвитку соціальної дійсності, прояв соціальної активності, цілеспрямоване віддзеркалення і перетворення навколишнього світу.

У найширшому значенні поняття “діяльність” належить до будь-яких активних систем і, безумовно, може застосовуватися при описі та аналізі дуже широкого кола явищ, у тому числі психічних, педагогічних, соціокультурних. Будь-яка діяльність містить мету, засіб, результат і сам процес діяльності. Категорія діяльності концентрується в соціологічних теоріях і емпіричних дослідженнях, диференціюється насамперед за

сферами діяльності (трудова, дозвіллева, освітня тощо), за її соціальними формами (колективна, масова, індивідуальна), за потенціалом нового (інноваційна і рутинна), в ній виділяються різні групи як суб'єкти діяльності, досліджуються як об'єктивні (економічні, соціальні, культурні), так і суб'єктивні передумови діяльності (ціннісні орієнтації, мотивації, соціальні установки тощо).

Діяльність є складною і масштабною системою, має складну ієрархічну будову і утворюється з декількох рівнів: особливих видів діяльності; дії; операцій; психофізіологічних функцій.

Саме діяльність, що реалізує об'єктивні суспільні стосунки, робить індивіда особистістю з її індивідуальною свідомістю і основною формою його існування та розвитку. При цьому діяльність прямо пов'язана з часом та складно організована в часі. Вона, на думку В. С. Біблера, “завжди підкоряється двом векторам: причинному – такому, що йде від минулого до майбутнього, і цілеспрямованому – такому, що йде від майбутнього до сьогодення” [33, с. 26], а тому завжди ціннісно-навантажена, забезпечена системою мотивації, ієрархією цілей і набором пріоритетів.

Взагалі розуміння часу в широкому соціальному аспекті, як “соціальний факт” досліджувалося Е. Дюркгеймом, Л. Штомпелем та іншими вченими. Наприклад, у працях П. Штомпки година виступає як “суспільний конструкт, який здійснює зворотну дію на працю людини, на колективні практики, надаючи їм певної спрямованості. У часі виражається ритм соціального життя” [261, с. 493]. “Година в культурі – це передавання певних ритмів і послідовності дій, орієнтація на певний модус години, який превалює в даній культурі та виражає ієрархію цінностей у ній” [260, с. 47]. Формотворча функція часу в культурі виявляється також у тому, що кожна культура самовизначає себе в часі, створюючи свій календар. Про роль часу в житті культури побічно свідчить той факт, що будь-які зміни в календарі пов'язані або із занепадом традиційної культури, або з формуванням на її руїнах нової культурної традиції.

Таким чином, час є фундаментальною характеристикою будь-якої людської діяльності. Будь-яка діяльність вимагає часу, займає певний час і розвертається в просторі. Час і простір – універсальні і загальні філософські категорії. Якщо простір виражає порядок розташування об'єктів, що одночасно співіснують, то час – це послідовність їх існування, зміна одного явища іншим. В.М. Піча зазначає: “Час – цим поняттям фактично вимірюється будь-який процес, що відбувається у навколишньому світі, виражаючи тривалість і послідовність всього

сушого, час безперервний, вічно властивий природі. Часом вимірюється і життя окремої людини, і людського суспільства в цілому” [141, с. 8].

Виходить, що “вільний час”, “дозвілля”, “рекреація” є сукупністю видів діяльності, які здійснюються за певний відрізок часу. Соціальний час вимірюється за допомогою шкали публічної практики. Соціальний простір – це порядок розташування соціальних позицій, а соціальний час – порядок їх чергування. Соціальний час тим самим – це послідовність дій людей, їх груп та інститутів. Одиницею суспільного часу є інтервал, який збігається з одиницею певної діяльності. У традиційному землеробському суспільстві ключовою одиницею був сезон польових робіт і перерви між ними. Конкретно ритм соціального життя, за словами Е. Дюркгейма, лежить в основі категорії часу [291]. Структура суспільного часу – це соціальна конструкція, оскільки вона визначається вибором точок відліку, які, у свою чергу, залежать від уявлень про значущість подій. Конструювання суспільного часу відбувається на базі системи цінностей. Різні ціннісні системи приводять до формування різних структур соціального часу, тому що ритм соціального життя – це породження певної соціальної практики, що сприймається через певну систему цінностей.

Вільний час є однією з форм суспільного часу або, інакше кажучи, одиницею суспільного часу. З ним поєднані такі види діяльності, як саморозвиток особи, оволодіння нею досягненнями культури і створення культурних цінностей.

Дозвілля розгортається не лише в часі, а й у просторі. Просторові параметри дозвілля не менш важливі, хоча характеризують декілька інших його аспектів. Наприклад, простір дозвілля та простір праці є абсолютно різними. Праці протистоїть феномен святковості, який передбачає ломку побутової сфери життя та її культурних особливостей. Це зіставлення передбачає необхідність розділення і просторів, в яких суб'єкти здійснюють процеси життєдіяльності, необхідність визначення кордонів, вибудовування особливої структури, елементного наповнення, відповідної функціональної передзadanості.

Важливим є не тільки розмежування самих видів дозвіллевої та виробничої діяльності, а й їх різна просторова локалізація. Ще М. Вебер на початку ХХ століття довів, що подібне розмежування призвело до поступової замкнутості в особливому, відведеному за межі публічного, просторі, всіх тих відносин, які конституують індивідуальність людини [66, с. 310].

Простір дозвілля завжди територіально відокремлений та потребує особливих вимог. Для того, щоб підсилити належність цієї зони простору до дозвіллевого, використовується специфічне естетичне

оформлення, символіка, що підсилює сприйняття та створює адекватний настрій. Дозвіллевий простір повинен містити в собі елементи святковості, “заряджати” особливою піднесеною атмосферою, містити явні відмінності від повсякденних просторових фрагментів, які мають функціональне призначення.

Саме тому дозвілля майже завжди пов’язане з міграцією, з виходом з повсякденних, “робочих” фрагментів простору в спеціальні дозвіллеві зони. Ці дозвіллеві зони диференціюються від найменших (наприклад, вітальня в квартирі) до вулиць, парків, площ у населених пунктах, до справжніх курортно-оздоровчих зон, що відрізняються природно-кліматичними умовами, історичним минулим, національно-етнічним складом, асортиментом дозвіллевих послуг. В усі часи зміна просторового оточення – поїздки, мандри були найкращим способом пізнання світу, залученням до культурного, науково-технічного потенціалу інших етносів, оцінки різноманіття форм соціального життя і можливості тим самим пізнати себе.

Структура простору дозвілля є структурою наочно-просторового оточення або определеної культурної ситуації. Візуально структура простору виступає як порядок розташування речей, предметів в тому або іншому просторі і зв’язок між ними. У предметах відображається людський зміст, зовнішній, “речовий” світ стає вираженням сутності людини. Але залежно від того, з якої позиції ми розглядаємо дозвіллевий простір, – аксіологічної, функціональної, креативно-діяльній, ракурс розгляду змінює його структуру, наповнення, особливості буття суб’єкта в ньому. Відбувається, так би мовити, “розречевлення”, “втрата реальності”, про які писали теоретики постмодернізму Ж. Бодрійяр, Ж. Делез та Ф. Гваттарі. Утилітарні властивості речей “розмиваються”, відходять на задній план, а верх беруть символічні функції, які безпосередньо кодують ці речі.

У просторовому середовищі певного суб’єкта всі речі з їх функціями, основними і побічними, переплітаються. З аксіологічної точки зору дозвіллевий простір має замкнутий, концентричний характер, атрибути якого набувають символічного значення, причому вишиковується певна ієрархія пріоритетних місць, фрагментів простору, що найбільшою мірою концентрують у собі особливу значущість, привабливість, цінність для суб’єкта. Таким чином, формується структура за принципом просторового розташування дозвіллевих зон, що містять у собі диференційовані сенси і значення. Причому диференціація і вибудовування структури здійснюються ієрархічним способом – від фрагментів дозвіллевого простору, що мають менше значення і слабкоконцентровані смисли, до фрагментів з великим значенням і більш концентрованими смислами.

Дозвіллевий простір наділений рядом функцій – рекреативними, естетичними, соціальними, гедоністичними, інформаційними, комунікативними та іншими. Кожна функція реалізує себе шляхом фрагментації дозвіллевого простору на зони, що мають специфічні елементи оформлення, наповнені предметами вжитку і речами (атрибутами), внутрішньо пристосованими для реалізації певної функції. Причому, оскільки дозвіллевий простір обмежений, автономний, то це призводить до більшої концентрації дозвіллевих атрибутів у цьому просторі. Ця насиченість веде до взаємопереплетення функцій, до того стану, коли одні і ті ж атрибути починають виконувати декілька функцій одночасно. Наприклад, елементи декоративного оформлення дозвіллевого простору разом з рекреативною функцією, що визначає зону відпочинку, одночасно виконують інформаційну функцію – інформують про сам простір, його географічне місцезнаходження, про національно-регіональні особливості; виконання соціальної функції – значить бути місцем соціальних контактів і містити у собі такі риси і характеристики, які свідчать про соціальний статус суб'єктів, які відвідують цей дозвіллевий простір; естетична функція, визначаючи стильову єдність дозвіллевого простору, гармонію і розмірність його частин, свідчить про смаки, пристрасті; функція гедонізму реалізується за допомогою стимулювання відчуття задоволення від перебування в цій зоні; комунікативна функція реалізується шляхом забезпечення можливості спілкування суб'єктів у цьому просторі.

Ця багатофункціональність дозволяє дозвіллевого простору досягти високого ступеня культурної консолідації, активно “вбирати в себе” найбільш значущі елементи і риси. Дозвіллевий простір забезпечує умови для культурних контактів суб'єктів. Більш того, в дозвіллевого просторі визрівають стосунки “локальної солідарності” між його суб'єктами. Локальна солідарність – це відчуття єднання, що виникає у людей, які потрапили тимчасово в загальну ситуацію, в загальний фрагмент простору. Вона виражається у відчутті колективізму, захищеності, в загальній емоційній реакції на оточення. Це пов'язано зі спільністю переживань, оцінкою навколишнього оточення, співзвуччя, що гармонізує взаємини між людьми. Таке співзвуччя не може бути реалізоване в повсякденності з його турботами, непорядкованістю і домінуванням індивідуальних, родинних і професійних інтересів. Але цей момент душевного єднання зберігається в пам'яті, служить деяким ідеалом, мірилом, до якого прагнуть люди у стосунках.

Розглядаючи дозвіллевий простір відповідно до його креативно-діяльнісної функції, слід звернути увагу на роль суб'єкта. Суб'єкт здійснює дозвіллеву діяльність, і він спеціально вибирає цей дозвіллевий простір (на відміну від простору повсякденності, в якому його вибір частіше всього обмежений) з тим, аби його життя, хоч і на недовгий термін, але змінилося. Він шляхом зміни довколишнього простору сам хоче “побути іншим”. Це свого роду гра, що дає можливість “приміряти на себе” іншу роль, інший статус, здійснити якусь нереалізовану мрію. Цей елемент новизни відчуттів від власного нового становища в сукупності з гармонійністю збудованого фрагмента дозвіллевого простору особливим чином впливає на емоційну сферу, дає стимул-реакцію розвитку творчого потенціалу, спонукально впливає на суб'єкта в плані прояву креативних здібностей. Отже, можна зробити висновок, що структура дозвіллевого простору є багатовимірною, багаторівневою та багатофункціональною.

Дозвіллевий простір, як правило, будується відповідно до еталонної моделі, яка апробована соціальним досвідом у конкретному історичному часі, природно-кліматичних умовах, а також відповідно до ментальності домінуючого типу соціального ідеалу. Отже, при формуванні дозвіллевого простору відбувається тісне переплетення та взаємопереплетення спадкоємності дозвіллевого простору та структурно-функціональної єдності, яка розвивається на базі апробованих всередині дозвіллевого простору цінностей.

Одна з причин такої ситуації полягає в тому, що, з одного боку, розвиток індустрії дозвілля базується на стабільності та стійкості цього простору, тобто просторова концентрація населення, яке зосереджене на обмеженій території великих міст, певною мірою обумовлює стабільність і автономність їх дозвіллевого простору. У той же час відбувається і одночасне постійне узгодження дозвіллевих цінностей з соціально-культурними нормами і зразками, які діють у суспільстві. Це дозволяє зробити дозвіллевий простір наочно-розгорнутим простором людського життя, тим простором, в якому людина відчувала б себе природно і невимушено.

У повсякденному житті простір людини обмежується вузькими рамками його осілого буття. А дозвіллевий простір не може бути моделлю населеного світу людини, це, скоріше за все, втілення ідеальної моделі, її уява, яка є “очищеною” від тіньової сторони буденного життя.

Семіологічна топологія дозвіллевого простору наповнена протилежностями: будні – свято; щоденне обридле – нове, незвичайне;

тут, де живеш, там, де тебе немає. Названі антиномії визначають сприйняття і переживання дозвіллевого простору. Суб'єкт, потрапляючи в дозвілєву зону, сенсорно її засвоює, "відчуває".

Слід сказати, що до дозвіллевого простору ставляться особливі вимоги, і не випадково: він здійснює певний художньо-виховний вплив на людину. Гармонійна обстановка, неабияке оточення проникають у свідомість людини і забезпечують баланс зовнішнього і внутрішнього сприйняття, врівноважують розум і відчуття. Фахівці-проектувальники підкреслюють, що при проектуванні дозвілєвих, рекреативних зон ставиться завдання виявити певну міру соціально-культурної цілісності і змодельовати єдність діяльності, поведінки і розуміння. Проблема пошуку міри цієї єдності ускладнюється тим, що кожна епоха по-своєму організовує своє просторове середовище. І сьогодні виявлено безліч варіантів розуміння та переживання просторового середовища.

Сьогодні відбувається формування нового соціокультурного простору, яке засноване на інформаційних технологіях і гарантованому виробництві соціальних благ. Це обумовлює зростання рівня спеціалізації форм соціального життя і діяльності, і, як наслідок, відбувається формування споживчого суспільства, як адаптація до експансії виробників соціальних благ. Тому просторове середовище, що оточує людину, значно змінилося. Великі міста різних країн Заходу останньої чверті ХХ століття стали більш схожими одне на одного: "джунглі" висотних будівель зі збірного залізобетону, конвеєрне виробництво, густа мережа доріг і автострад з мільйонами одиниць індивідуального транспорту, котрі зійшли з інших конвеєрів, "море" рекламних вогнів, офісів, салонів, кафе, мотелів, магазинів та інших закладів сфери послуг. Інформаційна революція привела до надлишкового інформаційного середовища, до домінуючої влади ЗМІ, які здійснюють маніпуляцію свідомістю, смаками і споживчими запитами пересічної людини. Відбувається поступове формування нового типу соціокультурної повсякденності основної маси міського населення. А це все загострює проблеми психологічної адаптації людини і підвищує значущість дозвіллевого простору.

Дозвілля структуроване не тільки у зовнішньому просторі. Воно має і внутрішню структуру та специфічні характеристики. Такими характеристиками дозвілля, на наш погляд, можуть бути циклічність, наповненість, інтенсивність та функціональність (дисфункціональність).

Безумовно, звести сенс і мету життя суб'єкта лише до дозвілля було б неправильно. Це свідчило б про спотворення соціально прийнятної

шкали життєвих цінностей. Якщо дозвілля на першому місці, то така позиція в суспільстві засуджується. Але й життя без дозвілля – безрадісне, сіре, буденне, наповнене лише функціонально виправданими діями і вчинками, – втрачає свій сенс. Звідси важлива характеристика дозвілля – його циклічність (тимчасова розірвана дискретність). Дозвілля дійсно є дозвіллям, якщо воно реалізується у контрасті, як діалектична протилежність праці, “зняття” напруги трудової фази людського життя.

Через нерівномірну трудову зайнятість, аксіологічні пріоритети, вік, стать, сфери зайнятості, ієрархії і так далі дозвілля має складний малюнок у часовій шкалі. Але в масовому варіанті для тих, хто працює і вчиться, дозвіллевий час має певні рамки – в добі це частіше всього вечір; у тижні – вихідні дні (у західній культурі є таке поняття – уїк-енд – кінець тижня, включаючи п’ятницю). Цей західний досвід сьогодні активно впроваджується в дозвіллеву індустрію і в Україні); протягом року – свята, відпустки, канікули. Така циклічність задає ритм дозвіллю і робить можливим спланувати його заздалегідь.

Дозвілля може характеризуватися наповненістю. Ця риса дає уявлення про його внутрішній зміст. Але це не просто кількісне вимірювання, тобто таке, що показує, скільки на одиницю вільного часу приходить кількість здійснених дій, отриманих вражень, вироблених емоцій. Все це підпадає під визначення інтенсивності дозвілля. Наповненість визначається насамперед самим суб’єктом. Для когось ця наповненість буде надмірною, для когось – недостатньою. Це залежить від темпераменту людини, темпу життя, емоційного заряду, життєвих стандартів, установок, які вона ставить перед собою на даний момент.

Звідси випливає ще одна характеристика – функціональність (дисфункціональність) дозвілля. Або простіше – дозвілля “на благо” і дозвілля “у зло”. Якщо своє дозвілля суб’єкт проводить у гармонії зі своїм внутрішнім світом, фізіологічними, психічними, соціальними потребами і можливостями їх задовольнити, якщо його релаксаційна діяльність не завдає шкоди іншим людям, суспільству, природі, якщо від проведення дозвілля таким чином він отримує задоволення, позитивні емоції, щось набуває в пізнавальному, духовному, етичному планах, то в такому контексті доречно говорити про функціональні форми дозвілля. І, відповідно, все вище сказане, але взяте із знаком “мінус”, потрапляє під визначення дисфункціональних форм проведення дозвілля.

Розглядаючи дозвілля, потрібно звернути увагу на його міграційні характеристики та пов’язані з цим риси динамічності та статичності.

Статичне дозвілля – це дозвілля індивіда в межах населеного пункту, тобто, де він мешкає, відповідно до його місця проживання. Дозвілля з міграцією, переміщенням – це туризм з безліччю його варіантів – організований і неорганізований, екскурсійно-пізнавальний і цільовий (наприклад, переїзд у відповідне географічне місце для занять підводним плаванням – дайвінгом, віндсерфінгом, альпінізмом, гірськолижними видами спорту тощо).

Можлива диференціація видів дозвілля за кількістю його суб'єктів. З цієї точки зору виділяється дозвілля колективне і індивідуальне. Перше передбачає спільність відчуттів суб'єктів, що його здійснюють. Як відмітили психологи, людина отримує особливого роду задоволення, якщо вона відчуває себе інтегральною частиною якої-небудь групи, колективу, переживає ті ж почуття, заражається загальним настроєм. А дозвіллева діяльність переважно колективна. Річ у тому, що в процесі її здійснення з'являються позитивні емоції. А ідентична емоційна реакція, що продукується декількома суб'єктами одночасно, служить потужною стимул-реакцією групоутворення. Люди, що однаково відчувають, випробовують симпатію один до одного, відповідно і заряджаються настроєм один від одного.

Колективні форми дозвілля, у свою чергу, підрозділяються на масові, групові і дрібногрупові. Відмінності між груповими і дрібногруповими формами поведінки дозвілля визначаються мірою знайомства між членами групи. У групові форми дозвілля люди об'єднані за формальною ознакою, наприклад, куплені турпутівки об'єднують абсолютно незнайомих між собою людей. Дрібногрупові форми дозвілля характерні для груп, члени яких досить тісно знайомі між собою, пов'язаних родинними, дружніми стосунками, або тих, що неодноразово зустрічалися. Це неформальна ознака. У даному випадку група з самого початку орієнтована на спілкування, і тому ролева ієрархія в такій групі вже встановлена. До таких форм дозвілля належать форми застільного спілкування, танці, походи вихідного дня, відпочинок на природі, корпоративні вечірки, спортивні ігри, заняття в групах самодіяльної творчості.

Масові форми дозвілля взагалі жодних знайомств не передбачають, а полягають у відвідинах святкових місць – локально обмежених територій – головних вулиць, площ міста, концертних майданчиків, клубів, парків, розважальних центрів, спортивних заходів, дискотек.

Індивідуальні форми дозвілля, як правило, статичні. Це можуть бути заняття різними видами мистецтва: образотворчим, декоративно-прикладним, конструюванням. Вони здійснюються удома або в спеціально обладнаних приміщеннях. Але це не виключає

індивідуальних форм проведення дозвілля, пов'язаних з переїздом в малолюдні місця, коли людині необхідно відновити душевні сили, зосередитися – ізолюватися від навколишнього світу.

Колективне дозвілля є насамперед спілкуванням. У спілкуванні виробляються цілі, правила поведінки, засоби, мотиви, встановлюються норми, оцінюються вчинки, складається своєрідна ієрархія цінностей, які сприяють соціалізації особи. Крім того, спілкування регулює рівень емоційної напруженості, формує емоційний фон, на якому здійснюється діяльність. За формою організації виділяють два самостійні види дозвілльового спілкування. Перший – виникає і функціонує в рамках стихійних дифузних груп, що утворюються, і є найбільш поширеною формою повсякденного вільного контакту. Другий – міжособистісне спілкування, взаємодія і взаємозв'язки, що розвиваються всередині стабільного культурно-дозвілльового об'єднання. Звідси логічний перехід до дозвілля – організованого і неорганізованого.

Для характеристики організованого і неорганізованого дозвілля головними критеріями є раціональність, плановість, систематичність. З приводу організації дозвілля Е.В. Соколов писав: “Повна раціоналізація вільного часу, – пише він, – неможлива і небажана. Вона суперечить тому ідеалу дозвілля, яке зберігається нашою культурою, – ідеалу природного, органічного, емоційно-залученого розгортання діяльності. Будьякі частини дозвілля або певні аспекти його повинні уникнути раціоналізації. Інакше дозвілля нічим не відрізнятиметься від роботи. Разом з тенденцією раціоналізувати час намічається і посилюється інша, певною мірою протилежна, яку можна назвати “романтизацією” дозвілля. Романтична установка на дозвілля передбачає часткову відмову від його планування, економії, ущільнення, об'єктивної оцінки якостей. Цей варіант орієнтує на максимальну повноту сьогоденного, миттєвого існування, яке характерне, наприклад, для життя у відпустці, на курорті, для свята, перебування в театрі або кіно” [214, с. 23].

Потенціал дозвілля, який є психокоректуючим, дозволяє розглядати його і як форму самопрезентації індивіда. У побуті це трактується так: “людей подивитися і себе показати”. Самопрезентація суб'єкта за допомогою дозвілля дозволяє йому показати іншим свій соціальний статус, свій інтелектуальний рівень, свій матеріальний достаток, свій творчий потенціал і так далі.

Звідси – величезна привабливість дозвілля. Воно розглядається як один з показників успішно прожитого життя, поряд, звичайно, з успіхами в трудовій діяльності, кар'єрі, сім'ї, творчості. Підбиваючи підсумки життя за який-небудь значущий для суб'єкта відрізок, він неминуче включає у перелік досягнень і свій позитивний емоційний досвід, отриманий у ході цікавих поїздок, пізнавальних екскурсій, участі

в розважальних заходах – все те, що характеризує емоційну наповненість життя.

Все вищенаведене дозволяє розглядати дозвілля як складний соціально-особистісний феномен, який має багатовимірну структуру. Як специфічний різновид діяльності дозвілля може розглядатися як процес, що протікає в часі і розгорнутий у просторі. Об'єкт дозвілля – вільний час, який суб'єкт наповнює особливим сенсом і своїми діями. За допомогою дій він цей сенс реалізує, отримуючи задоволення, релаксацію, відпочинок, задоволення амбіцій, устремлінь, досягнення пізнавальних цілей. Цей сенс – відгомін складного філософського питання про сенс життя взагалі, питання, яке індивідуально кожен суб'єкт вирішує для себе.

Таким чином, дозвілля може розглядатися як процес і як результат, тобто в динаміці і статиці. Якщо дозвілля розглядати як процес, то він неминуче повинен складатися з підпроцесів або фаз, кожна з яких має власну специфіку через різну тривалість. Можна виділити такі фази дозвілля: 1) пошук, вибір, передбачення дозвілля; 2) безпосередньо дії суб'єкта під час дозвілля; 3) критичне осмислення проведеного дозвілля, його оцінка, відчуття задоволення (незадоволення); 4) спогади про проведене дозвілля.

Якщо пошук, а також вибір характерний для всіх видів діяльності людей, то передбачення дозвілля – це його характерна особливість. Його чекають, і ці чекання супроводжуються особливим настроєм, в уяві емоційно постають різні картини. Їх барвистість звичайно ж залежить від міри розвитку фантазії індивіда, але вони завжди позитивні, радісні, святкові.

Після завершення дозвілля суб'єкт звіряє свої чекання з тим, що відбулося. І тут є три варіанти. Або його чекання не збулися і він розчарований, або все вийшло так, як він хотів, і він відчуває задоволення не лише від самого проведеного дозвілля, але і від себе самого, своєї прозорливості, що дозволила йому все передбачити і спланувати належним чином. І третій варіант – це те, що називається в побуті “сюрпризом”, коли дозвілля перевершує чекання суб'єкта. Але слід зауважити, що оцінка дозвілля завжди є особистою, суб'єктивною. Планка чекань може бути не виправдано заниженою або завищеною, у зв'язку з чим розбіжності чекань і результату набувають вірогідності.

Найбільше значення має четверта фаза – спогади про проведене дозвілля. Зазначимо, що з часом різні незгоди, побутові незручності, які довелося індивіду пережити, забуваються. А от емоційна пам'ять зберігає яскраві враження, і вони залишаються з людиною на все життя,

час від часу спливаючи в пам'яті, викликаючи позитивні емоції і бажання повернутися в те місце, час і ситуацію знову і знову.

Оскільки, як ми відзначили раніше, одним із важливих чинників, що впливає на задоволеність дозвіллям, є новизна, то дозвілля – в постійному русі, пошуку таких сторін і аспектів, які в дозвіллевих розробках раніше не застосовувалися. А пошук чогось нового може завести далеко, вивести за рамки соціальних і моральних норм. Тому така ознака, як соціальна і моральна сторона, для культури дозвілля є однією з головних. Саме соціальна і моральна прийнятність визначає кордони культури дозвілля взагалі.

За великим рахунком, саме функціональність дозвіллевих форм тримає їх у межах культури. А вихід за її межі – дисфункціональні форми дозвілля – руйнують гармонію, негативно впливають на психіку і здоров'я суб'єктів дозвілля. Це стосується насамперед епатажних, саморуйнівних і деяких екстремальних форм дозвілля в тій їх частині, в якій вони несуть загрозу здоров'ю і психіці людини.

Важливим моментом культури дозвілля є пізнавальний аспект. Наповненість дозвілля тоді проявляє себе повною мірою, коли не лише здійснюється релаксація, емоційна розрядка, але й людина пізнає щось нове, поповнює свій інтелектуальний багаж, збагачує ерудицію, задовольняє допитливість. Звичайно, в умовах дозвілля пізнавальна сторона не може бути домінуючою, та і її відсутність не бажана. Пізнавальний аспект повинен у легкій, ігровій, ненав'язливій формі супроводжувати відпочинок.

Таким чином, ми можемо виділити такі принципи культури дозвілля: історичність; цілераціональність; соціальна прийнятність; новизна; наповненість; пізнавальність. Критерієм культури дозвілля виступає міра емоційного задоволення індивіда за умови соціального схвалення тих форм, які реалізуються. Ця характеристика культури дозвілля універсальна, вона може бути застосована до самих різноманітних дозвіллевих сфер. Але кожна з них має свої особливості, обумовлені безліччю чинників.

Культура дозвілля є складовою одночасно діючих інтелектуальних, емоційних і вольових факторів організатора вільного часу та об'єкта його впливу, який послідовно перетворюється в суб'єкт соціально-культурної творчості. Отже, культура дозвілля – це складна якість особистості, що характеризується сукупністю проявів самостійного мислення та дій, функціональною та інтелектуальною активністю, творчими прагненнями в ім'я реалізації прогресивного процесу відпочинку та подальшого саморозвитку, продуктивного впливу на оточуючих.

1.2. КУЛЬТУРНІ ФОРМОТВОРЕННЯ У ПРОСТОРІ ВІЛЬНОГО ЧАСУ

У сучасних умовах вивчення вільного часу, передусім з позицій аналізу його культурного змісту, перестало привертати увагу вчених. Стали байдужими до такої літератури книговидавці і наукові журнали. Були припинені численні конкретні дослідження дозвілєвої діяльності. Не можна сказати, що на початку ХХІ століття ситуація змінилася. Але деякі передумови як економічного і соціального, так і наукового характеру, вимагають нових досліджень щодо вільного часу та його змістовного наповнення. Ці передумови пов'язані зі зміною передусім економічної ситуації в країні і підвищенням життєвого рівня значної частини населення, в тому числі і літніх людей.

Значущою проблемою стає розуміння тенденцій і змін, які можуть відбутися в культурно-дозвілєвій діяльності, у зв'язку з кількісними та якісними трансформаціями у сфері культури вільного часу. Передбачається, що кількісні межі вільного часу постійно розширюються, його величини – будуть зростати, а сама культурно-дозвілєва діяльність – буде ускладнюватися у зв'язку з появою нових її видів, виникненням нових інтересів і переваг. Нарешті, необхідно підкреслити інституціональний організаційний аспект, який впливає із загальної характеристики організації дозвілля і культури. Незважаючи на те, що сфера вільного часу не є безпосередньо ні соціальним інститутом, ні соціальною організацією, в ній реалізують свої функції багато інститутів і організацій. Насамперед це інститути і організації культури: кіно, театри, музеї, ЗМІ, фізична культура і спорт, освіта тощо. Звідси впливає постановка питання про відповідну соціальну політику та соціальне управління, спрямоване на створення умов для розвитку культурно-дозвілєвої діяльності в суспільстві.

Звернемося до розгляду системного поняття “культура вільного часу”. На думку Г.П. Орлова, це “певна якісна характеристика використання вільного часу, що показує зв'язок дозвілєвої та культурної діяльності, точніше, щільність цього зв'язку” [175, с. 122]. Її рівень визначається рядом чинників об'єктивного і суб'єктивного плану: наявністю і можливістю вибору виду культурно-дозвілєвої діяльності; ступенем свободи такого вибору, що надається суспільством; розвитком культури як цілісної системи

духовного життя; культурно-дозвіллевими потребами; інтересами і ціннісними орієнтаціями населення, його різних груп.

На цю обставину хотілося б звернути особливу увагу, оскільки в літературі рідко підкреслюється єдність об'єктивного і суб'єктивного в культурі вільного часу. Багато що залежить від того, хто або що розглядається як суб'єкт культури вільного часу. Якщо йдеться про індивіда, то на перший план виходять суб'єктивні аспекти цього поняття: обговорюється питання про рівень дозвіллевої культури людини, її потреби, інтереси і предзаданість до певного типу використання вільного часу, його ціннісні орієнтації, установки і переваги у сфері культури. Інша справа, коли суб'єктом культури вільного часу виступає суспільство. Тут на авансцену виходять інші її характеристики, пов'язані зі станом духовного життя людей, загальною картиною використання вільного часу, нормативно-цілісною основою культурно-дозвіллевої діяльності.

До суб'єктів культури вільного часу доречні кількісні виміри, які пов'язані з використанням таких характеристик, як “високий рівень культури вільного часу” і “низький рівень культури вільного часу”, з виявленням відповідних систем показників і індикаторів. Важлива особливість системного поняття “культура вільного часу” полягає в можливості її операціоналізувати, розподілити на складові, які можуть бути виміряні за допомогою певних показників, що характеризують рівень культури різних типів індивідів, різних груп населення в територіальних утвореннях, що диференціюються за багатьма ознаками.

Таким чином, культура вільного часу є системною кількістю, що показує єдність і взаємозв'язок об'єктивного і суб'єктивного начал культурно-дозвіллевої діяльності. Ця якість посилюється в результаті залучення людей в різні практики використання вільного часу.

Дозвілля як складова частина часового простору (кількісна концепція дозвілля) передбачає розподіл бюджету часу людини на робочий та неробочий. Відповідно до цієї концепції дозвілля ототожнюється з позаробочим часом, вивчається, як вільний час людини, і набуває характерних ознак вільного часу людини в цілому; розглядається як істотна складова вільного часу, що звільняє людину від всіх побутових, робочих та сімейних обов'язків, має рекреаційне та розважальне наповнення. Відповідно до кількісної концепції, дозвіллевий час використовується людиною за її власним бажанням.

Наприклад, Д.І. Половения розглядає вільний час як сукупність конкретних видів діяльності, спрямованих на відновлення фізичних сил і розвиток здібностей індивіда, і як вільну самоцільну діяльність

[194]. Обидва визначення відбивають різні сторони явища, хоча і пов'язані між собою. Весь вільний час прийнято поділяти на дві частини: час дозвілля і час активної діяльності. Дозвілля розглядається як сукупність занять, які виконують функцію відновлення фізичних і психічних сил людини. Воно містить у собі заняття, пов'язані зі споживанням культурних цінностей індивідуального, колективно-видовищного чи публічно-видовищного характеру, а також заняття, пов'язані з відпочинком і розвагами, у тому числі – фізично активний і пасивний відпочинок, спілкування, розваги в компанії, байдкування, прогулянки, випадкові заняття без цілей, бажань і потреб.

Час активної діяльності – це сукупність занять, у процесі яких відбувається удосконалювання і розвиток особистості (соціально-культурна і науково-технічна творчість, суспільно-політична діяльність, навчання і самоосвіта, не пов'язані з професією; заняття фізкультурою і спортом у секціях, туризм, аматорська праця, а також виховання дітей, яке виходить за межі обов'язкового догляду).

Отже, вільний час починається там, де закінчується не тільки робота на виробництві або в установі, а й усяка інша турбота про підтримку фізичного буття людини. За визначенням В.М. Пічі, “сфера позаробочого часу містить у собі безцінний капітал – вільний час. Маючи цей час і користуючись ним практично щодня, багато хто з нас вкладає у нього зовсім різний зміст. В одних вільний час асоціюється просто з відпочинком, в інших – з аматорською працею, у третіх – з дружніми зустрічами і розвагами, в четвертих – з непрофесійною творчою діяльністю і так далі” [141, с. 7].

Регулювання організації вільного часу має об'єктивний характер і є складовою частиною організації життя суспільства і людини. Але якщо завдання регулювання й організації робочого часу порівняно широко розглядалося в науковій літературі, то проблеми регулювання та організації вільного часу нові.

Регулювання вільного часу можна визначити як процес цілеспрямованого впливу з метою розширення меж, створення умов для вдосконалення його структури і змісту відповідно до постійно зростаючих виробничо-технічних і соціальних вимог, що ставляться до людини. Регулювання вільного часу повинно бути обґрунтованим, воно має враховувати наявні ресурси і реальні можливості, ґрунтуватися на принципах диференційованості, послідовності, спадкоємності та безперервності регулювання, координованості, всебічності, планованості тощо.

У найзагальнішому вигляді процес регулювання вільного часу починається з визначення завдань і завершується досягненням

передбачуваного результату. Цьому циклу притаманні: вироблення мети; складання програм дій; безпосереднє здійснення наміченого; контроль за виконанням; коригування програми дій згідно з обстановкою. При цьому слід розрізняти вільний час, що регулюється суспільством (соціальними інститутами) і особистістю (саморегулювання). Методологічною основою такого поділу є два взаємопов'язані критерії: форма організації вільного часу і характер самої діяльності у вільний час.

Суспільне регулювання та саморегулювання розглядаються В.Й. Бочелюком і В.В. Бочелюком як "дві сторони впливу на вільний час, єдність яких утворює "механізм" взаємозв'язку суспільства й індивіда" [55, с. 8]. Межі суспільного регулювання вільного часу визначаються діалектикою суспільної необхідності та можливостями становлення соціально значущих видів діяльності у вільний час. Суспільне регулювання використання вільного часу особи – це переважно забезпечення об'єктивних умов для прояву активності людини, знаходження оптимальних форм впливу на неї, цілеспрямоване формування потреб, інтересів, ціннісних установок особи. Здійснити суспільне регулювання вільного часу можна через систему взаємодіючих, певним чином, соціально-економічних, правових, нормативно-ціннісних та ідейно-виховних засобів [55, с. 208].

Установами та закладами культури поки що використана незначна частина вільного часу людей. Багато в чому це обумовлено тим, що вони, за традицією, займаються організацією традиційних форм культурно-дозвілєвої діяльності. А між тим реальна творчість різних груп населення, їх інтереси та потреби давно переросли ці рамки. Це і різноманітні види любителства, і нові синтетичні форми художньої самодіяльності, і проведення камерних свят, обрядів, ритуалів та інших видів колективного емоційного життя. Ігнорування реальних інтересів громадян установами дозвілля призводить до виникнення стихійних об'єднань, чия діяльність здійснюється поза соціальним впливом і далеко не завжди сприяє конструктивному розвитку особистості.

На сферу вільного часу суттєво посилюється вплив науково-технічної революції. Це знаходить прояв у прагненні людей раціоналізувати своє дозвілля, використовувати у ньому сучасні досягнення науки та техніки, підвищити його ефективність в інформаційному, освітньому, емоційному, рекреативному планах. Але варто підкреслити, що сам по собі вільний час – це лише умова для подальшого розвитку особистості. Взагалі, проблема вільного часу відрізняється складністю та протиріччям і полягає не тільки в тому, щоб просто провести вільний час, а й у тому, щоб культурно його використати,

перетворити на час інтенсивного духовного зростання особистості, підготовку її до творчої та високоінтелектуальної діяльності.

Та не завжди зі зростанням матеріального добробуту, духовних потреб, рівня соціальної культури людини, дозвілля, якому притаманні стихійність протікання, спонтанність, споживче ставлення, престижно-конформістська мотивація, не тільки не приносить очікуваного відновлення втрачених сил, духовно-культурного та фізичного розвитку, розквіту творчих здібностей, а іноді перетворюється і в криміногенний фактор суспільства. Дозвілля у його сучасному вигляді, як стверджує відомий французький футуролог Ж. Фурастьє, не сприяє розвитку особистості, а дозвіллевому проведенню часу маси ще потрібно навчити.

У кожної людини виробляється індивідуальний стиль проведення вільного часу та дозвілля, прихильність до тих або інших видів занять, свій принцип організації – творчий або нетворчий. Зрозуміло, що кожен відпочиває по-своєму, виходячи з власних можливостей і умов. Проте є ряд загальних вимог, яким повинне відповідати дозвілля, аби бути повноцінним. Ці вимоги впливають з тієї соціальної ролі, яку покликане відігравати дозвілля.

У сьогоденній соціально-культурній ситуації дозвілля мається на увазі як суспільно усвідомлена необхідність. Суспільство криво зацікавлене в ефективному використанні вільного часу людей – в цілому соціально-екологічного розвитку та духовного оновлення всього нашого життя. Сьогодні дозвілля стає все більш широкою сферою культурного простору, де відбувається самореалізація творчого і духовного потенціалу молоді і суспільства в цілому.

Отже, дозвілля – це сукупність занять у вільний час, за допомогою яких задовольняються безпосередні фізичні, психічні та духовні потреби, в основному відновлювального характеру.

Коли змінюється соціальний стан людини, рівень її культури, то відразу ж відбуваються зміни і в структурі дозвілля. Дозвілля збагачується в міру збільшення вільного часу і зростання культурного рівня. Якщо молода людина не ставить перед собою завдання самоудосконалюватися, якщо її вільний час нічим не заповнений, то відбувається повільна деградація як дозвілля, так і самої особи, збіднення структури дозвілля та збіднення розумових здібностей людини.

Структура вільного часу, зокрема дозвілля, складається з декількох рівнів, які відрізняються один від одного своєю психологічною і культурною значущістю, емоційним навантаженням, мірою духовної активності. Найпростіший прояв дозвілля –

відпочинок. Він призначений для відновлення витрачених під час роботи сил і поділяється на активний і пасивний. Пасивний відпочинок характеризується станом спокою, який знімає стомлення і відновлює сили. Чим би ти не займався – не має значення, аби можна було відволіктися, звільнитися від напруги, отримати емоційну розрядку. Звична проста діяльність викликає настрій спокою. Це може бути просто перегляд газет, настільна гра, невимушена бесіда, обмін думками, звичайна прогулянка. Відпочинок такого роду не ставить перед собою далекоглядних цілей: він пасивний, індивідуальний, містить лише зачатки позитивного дозвілля. Але такий відпочинок – невід’ємний елемент життя людини. Він служить підготовчим заходом до складнішої і більш творчої діяльності.

Активний відпочинок, навпаки, поновлює сили людини з перевищенням вихідного рівня. Він дає роботу м’язам і психічним функціям, які не знайшли застосування у праці. Людина насолоджується рухом, швидкою зміною емоційних дій, спілкуванням з друзями. Активний відпочинок, на відміну від пасивного, вимагає деякого мінімуму свіжих сил, вольових зусиль і підготовки. До нього відносять фізкультуру, спорт, фізичні і психічні вправи, туризм, ігри, перегляд кінофільмів, відвідини виставок, театрів, музеїв, прослухання музики, читання, приятельське спілкування.

Дослідники виділяють три основні функції активного відпочинку: відновлювальну, розвиваючу і гармонізаційну. Перша забезпечує людині фізіологічну норму здоров’я і високу працездатність, друга – розвиток її духовних і фізичних сил, третя – гармонію душі і тіла. Він є свого роду мистецтвом, яке полягає в здатності знати можливості свого організму і зробити вибір на користь найбільш потрібних на цей час занять.

З активним відпочинком пов’язана активізація духовних інтересів, які спонукають молоду людину до активних пошуків у сфері культури. Ці пошуки стимулюють пізнавальну діяльність особи, що полягає в систематичному читанні серйозної літератури, відвідин музеїв, виставок. Якщо розвага служить головним чином емоційній розрядці, то пізнання сприяє розширенню культурного кругозору, вихованню відчуттів, прояву інтелектуальної активності. Цей вигляд дозвілля має цілеспрямований, систематичний характер, це опанування світу культурних цінностей, яке розширює межі духовного світу молодої особи. Пізнавальна діяльність приносить безпосереднє задоволення і має самостійну цінність для людини. Тут набирає силу найсерйозніший спосіб проведення вільного часу, розрахований

безпосередньо не на споживання, а на створення культурних цінностей – творчість.

Елементи творчості містять у собі багато форм дозвілля, причому можливості творити відкриваються всім без винятку. Але якщо мати на увазі власне творчі форми дозвілля, то їх суть полягає у тому, що свій вільний час людина присвячує створенню чогось нового, цікавого.

Безумовно, потреба у творчості глибоко властива кожній людині, а тим більше молодій. Творчість приносить справжнє задоволення і одночасно є засобом духовного вдосконалення. Творчою може бути будь-яка діяльність, якщо вона захоплює, вбирає у себе кращі душевні сили і здібності людини. До творчості належить декоративно-прикладне, художнє мистецтво і технічні види дозвіллевої діяльності. До першого відносять рукоділля, випилювання та випалювання по дереву, розведення домашніх тварин, кулінарну творчість. Художній вигляд творчості містить у собі заняття літературною діяльністю, фольклором, живописом, вигадкуванням музики, пісень, участь у художній самодіяльності (сценічна творчість). Технічна творчість передбачає винахідництво, конструювання, раціоналізацію.

Звичайно, дозвіллева творчість, яка є переважно любительською справою, не завжди досягає вищого, більш професійного рівня, проте, виступаючи як надійний засіб розкриття таланту кожної людини, вона має великий суспільний ефект.

Слід уточнити, що будь-який вид вільної діяльності містить у собі як функцію відновлення сил, так і функцію розвитку знань і здібностей людини. Звичайно, відпочинок і розваги тісно переплітаються один з одним, але мають і свої відмінності.

Розглядаючи далі структуру вільного часу, слід зазначити, що поряд з відпочинком одним з основних рівнів організації дозвілля є розваги. Традиційно “розвагами” іменують такі види діяльності у вільний час, які дають можливість повеселитися, відволікають від турбот, приносять задоволення. Тобто розваги завжди вимагають активності на відміну від відпочинку, як говорилося вище, який може бути пасивним або напівпасивним. У зв’язку з цим уточнимо, що в процесі відпочинку людина відновлює свій фізіологічний стан, а розваги необхідні для зняття психологічних стресів, перевантажень, перевтоми. Отже, розваги вимагають особливого емоційного навантаження.

Для людей, які знаходяться на рівні розважального дозвілля, важливу роль відіграють видовищні заходи у самих різних формах його проявів. Ігнорувати потреби у видовищі – значить, збіднювати дозвілля людей. Дієвість видовищ багато в чому передбачається

характером естетичних переживань, які виникають у людей. Видовище адресовано не одній людині, воно – для кожного глядача, для всієї публіки. Людська спільність у даному випадку стає могутнім резонатором, який посилює індивідуальні естетичні хвилювання та народжує колективні емоції. Основу таких переживань у видовищі становить ряд взаємопов'язаних факторів. Насамперед це краса, яскравість, винахідливість. Одночасно різні видовища завдяки тому, що вони знайомлять нас з подіями минулого та сучасного життя, хоча і в перероблених формах, завжди несуть і пізнавальне навантаження, демонструючи можливості науки та техніки, досягнення розуму та рук людини.

Перехід від розваг до вищого рівня дозвілля пов'язаний з пробудженням і розвитком більш складних інтересів індивіда, які переростають рамки групового життя та стосуються більш високих сфер людської діяльності. Можна з впевненістю сказати, що поетапний розвиток та ускладнення дозвілля як явища культури та сфери виховання завжди відбувається паралельно з розширенням потреб та інтересів, з переходом їх від індивідуальних через групові до суспільних.

Одним з вищих проявів людського дозвілля на рівні суспільних, загальнокультурних потреб є святкове дозвілля. Хоча дозвілля – це час, який кожен має право використовувати на свій власний розсуд та за своїм вибором, та все ж таки це – час, від характеру заповнення якого безпосередньо залежать і готовність людини до суспільно-корисної праці, і її моральний облік. Тому воно не може бути вільним ні від соціального впливу, ні від моральної відповідальності перед суспільством. Тому святкове дозвілля означає таку організацію мас, яка, на відміну від видовища, засновується не тільки на сприйнятті, але й на активних діях, які пов'язані з різноманітними формами самовираження, що містить у собі позитивне ставлення людей до тих або інших дат, подій, традицій. Бути на святі – значить активно брати участь у масових діях, що базуються на співпереживанні та сумісних діях великої кількості людей.

Оскільки відпочинок дозволяє визначити місце та роль кожної окремої людини в соціальній системі (соціальній групі, колективі, суспільстві в цілому) відповідно до її індивідуальних якостей і особливостей, все це і робить відпочинок соціально-педагогічним видом діяльності. Важливо, аби кожна людина займалася улюбленою справою і виконувала ті соціальні функції, які найбільше відповідають її інтересам і можливостям. Так само, окрім потреби в активній діяльності, у людини є потреба в живому спогляданні світу і

свого внутрішнього життя, в поетичному і філософському роздумах. Цей рівень дозвілля називають споглядальним. Йому відповідає спілкування між близькими по духу людьми.

Дозвілля – діяльність у вільний час поза сферою суспільної і побутової праці, завдяки якій індивід відновлює свої здібності до праці і розвиває в собі в основному ті вміння та здібності, які неможливо удосконалити у сфері трудової діяльності. Оскільки дозвілля – діяльність, то це означає, що пустопорожнє проведення часу не просто байдикування, і в той же час не за принципом: “що хочу, то і роблю”. Це діяльність, яка здійснюється у руслі певних інтересів і цілей, які ставить перед собою людина. Засвоєння культурних цінностей, пізнання нового, любительська праця, творчість, фізкультура і спорт, туризм, подорожі тощо – ось чим та багато іншим може бути заповнений вільний час. Всі ці заняття вказують на досягнутий рівень культури дозвілля, зокрема молодіжного.

Від уміння направляти свою діяльність в години дозвілля на досягнення загальнозначущих цілей, реалізацію своєї життєвої програми, розвиток і вдосконалення своїх сутнісних сил, багато в чому залежить соціальне самопочуття молодої людини, її задоволеність своїм вільним часом.

Характерною особливістю дозвіллевої діяльності є яскраво виражене прагнення до психологічного комфорту в спілкуванні, прагненні набути певних навичок спілкування з людьми різного соціально-психологічного складу. Спілкування молоді в умовах дозвіллевої діяльності задовольняє насамперед наступні її потреби – в емоційному контакті, співпереживанні; в інформації; в об’єднанні зусиль для спільних дій.

Потреба в співпереживанні задовольняється, як правило, в малих, первинних групах (сім’я, група друзів, молодіжне неформальне об’єднання). Потреба в інформації утворює другий тип молодіжного спілкування. Спілкування в інформаційній групі організовується, як правило, довкола “ерудитів”, осіб, що володіють певною інформацією, якої немає в інших і яка має цінність для цих інших. Спілкування ради спільних погоджених дій молоді виникає не лише у виробничій – економічній, але й і в дозвілєвій сфері діяльності.

Дозвілля може бути різним і залежати від об’єктивних факторів (соціальні умови), від сукупності суб’єктивних факторів, а саме: наявності розвинутих структурних компонентів культури вільного проведення часу; наявності основ спеціальних знань і вмінь у вибраній сфері

культурно-дозвіллевої діяльності; творчої установки на даний вид відпочинку.

Отже, індивід, обираючи серед різноманіття пропозицій, які надає сфера дозвілля, віддає перевагу тому чи іншому виду проведення часу, виходячи із власних інтересів.

Сучасна індустрія розваг налічує безліч пропозицій. Наприклад, російський культуролог А.А. Аріарський визначає п'ятсот різних форм дозвілля [7].

Аналізуючи культурні формотворення у просторі вільного часу, можна виокремити:

- активну рекреацію (непрофесійний спорт, прогулянки та інші форми спілкування з природою, спортивні та інтелектуальні ігри, розведення квітів тощо);
- товариське спілкування, розваги, свята, відвідування спортивних змагань; ресторанів, танцювальних закладів, клубів тощо;
- індивідуальне споживання цінностей культури (читання, прослуховування радіопередач, музикальних записів, перегляд телепередач, сприйняття комп'ютерної інформації тощо);
- споживання духовних цінностей публічно-видовищного характеру (кіно, театр, філармонія, естрада, музей, виставка, лекторій, планетарій, зоопарк, ботанічний сад тощо);
- пізнавальний, спортивно-оздоровчий туризм; участь у клубних об'єднаннях, спортивних секціях та інших формах колективного проведення часу;
- любительську творчість (співи, музиціювання, художня самодіяльність, колекціонування, моделювання, конструювання, ремесла тощо).

Як відомо, серед найбільш популярних у молоді видів дозвілля в індустріальному суспільстві домінували фізкультура та спорт. Ці форми дозвілля, які забезпечують не тільки здоров'я, нормальний фізичний розвиток, а й вміння володіти своїм тілом, не втратили своєї значущості й у суспільстві нового типу, але значно модифікувалися.

До речі, ставлення індивіда до своєї фізичної конституції є показником його істинної культури, ставлення до світу. Зручні форми залучення до фізкультури та спорту – спортивні клуби, секції, групи здоров'я. Як свідчить досвід, ті, хто займається спортом, не тільки оздоровлюються, а й створюють особливу життєву обстановку, особливий настрій. Люди не тільки краще працюють, відпочивають, а й розуміють один одного. Володіння спеціальними психічними вправами створює основи психічного саморегулювання, скорочує час на відновлення нервових сил.

У списку найбільш популярних видів спорту – гімнастика, волейбол, футбол, хокей. Значного поширення набули такі порівняно молоді види спорту, як віндсерфінг, шорт-трек, синхронне плавання, в яких спортсмени досягли високих результатів. Вони також гідно відстоюють завойовані позиції на міжнародній арені в настільному тенісі, класичній і вільній боротьбі, важкій атлетиці, дзюдо тощо.

В останні десятиліття у світі спостерігається стійка тенденція підвищення інтересу до нових сучасних технологій в галузі дозвілля. Це обумовлено тим, що раціональне використання вільного часу дає можливість людині знімати соціальне напруження, а також відновлювати свої психологічні та фізичні сили. Останнє, у свою чергу, призводить до зростання ролі парків, що стають необхідними природними осередками, створюють сприятливий мікроклімат для повноцінного функціонування їх як культурно-рекреаційних центрів. Використання природного середовища в організації дозвілля населення – це одна з характерних особливостей парків як культурних закладів. Саме за парками завжди залишається можливість забезпечити ті форми відпочинку, які потребують психологічного відриву від міського оточення.

Багатофункціональність парків культури і відпочинку дозволяє реалізовувати важливі культурно-виховні завдання, виконувати рекреаційні, просвітницькі, соціальні та інші функції.

Більшість фізіологів і психологів вважають, що для оптимальної трудової і суспільної діяльності людині необхідне дозвілля, в структурі якого неодмінно повинна бути діяльність, яка б відновлювала фізичні та психічні сили людини. Тому перед громадськістю постає нагальна потреба у вивченні досвіду роботи рекреаційних зон, а також пошуку нових технологій у цій сфері.

Слід зауважити, що у вітчизняній практиці сьогодення недостатньо конкретних досліджень про потреби людини в рекреаційному просторі, про ефективність впливу на особистість паркового середовища. Ця проблема розглядалася І. Петровою, О. Копієвською, та цього замало. Сьогодення потребує розширення функцій парків та урізноманітнення форм роботи з соціально обмеженими категоріями населення – іммігрантами, бездітними, молоддю та підлітками з бідних родин, організації дозвілля людей похилого віку, розширення форм роботи з урахуванням соціально-психологічних особливостей цієї категорії населення, основних завдань просвітництва літніх людей у сфері їх рекреаційних можливостей і способів проведення дозвілля.

Таким чином, систематичне висвітлення ролі рекреації в цілому, а також проблем паркової діяльності в зарубіжних виданнях, не може

не викликати інтересу з боку вітчизняних науковців і практиків, і, вже самі по собі, можуть стати предметом ґрунтовного дослідження. Тому, що роль паркової зони як частини рекреаційної діяльності досить важлива для проведення вільного часу. І, як приклад, можна назвати такі всесвітньовідомі парки, як Каліфорнійський парк “Королівський каньйон” на берегах Міссісіпі і Міссурі, рекреаційна зона біля Сан-Франциско – “Золоті ворота”, він охоплює територію океанського узбережжя, лагуни, дюни, ліси червоного дерева і військові полігони. Одним з величних дивосвітів природи вважається гігантське міжгір’я “Великий каньйон”. Він відомий дивними формами скель, своїми неповторними барвами. Відкрився у 1540 році, туристів став приймати ще в 1901 році, зараз знаходиться під опікою Управління національних парків США і є одним з найпопулярніших центрів міжнародного туризму.

У різних країнах світу парки відрізняються національною своєрідністю і враховують у своїй діяльності традиції і звичаї країни. Переконливо свідчить про це діяльність японських національних парків. Відомий парк “Голубі озера” особливо людний і красивий восени, коли настає сезон милування червоним листям кленів. В японських гірських парках багато маленьких готелів, бо там популярне купання в гарячих джерелах.

Величезне місце в житті мешканців українських міст теж займають природно-архітектурні парки з їх дозвіллево-рекреативною та пізнавальною функцією. Наприклад, це такі парки, як “Софіївка”, Михайлівська цілина, Асканія-Нова та інші.

Отже, для реалізації сучасних рекреаційних технологій у парках запроваджують розгалужену систему: це і доріжки для прогулянок, пляжі, солярії, павільйони, використовуються всі природні можливості парку, а також тенісні корти, кінний спорт. Широкого розповсюдження набула організація парками різних мандрівок для молоді. Робітники парків забезпечують всім необхідним таке подорожування, а відвідувачі мають тільки сплатити за надані послуги.

Характерними майже для всіх національних парків світу стали такі види рекреаційної діяльності, як пішохідний туризм, плавання, рибна ловля, прогулянки на велосипедах, мисливство, кінний туризм, спуск по річкових порогах, річкові прогулянки, екскурсії-спостереження за дикою природою, короткі туристичні маршрути тощо. Але навіть цей неповний перелік напрямків і видів діяльності яскраво демонструє переможний наступ на національні парки туристичної індустрії.

Порівняно нещодавно (два десятиліття) з’явився такий вид парків, як аквапарки – центри дозвілля з розширеними функціями, що

забезпечують різні можливості для відпочинку і оздоровлення, розваг. Перевагою таких парків є: широкий діапазон дозвіллевих і супутніх послуг, демократичність (доступність різним категоріям відвідувачів), поєднання в єдиному комплексі споруд дозвіллевих, культурних і розважальних функцій.

У липні 1996 року в Сеулі (Південна Корея) відкрито найбільший у світі гідропарк, який за сезон відвідало понад 1,5 млн. чоловік. До послуг відвідувачів запропоновані зони з руїнами античних храмів, піратськими човнами, природним тропічним ландшафтом. У приміщеннях закритої зони парку розмістилися бари і ресторани, сувенірні магазини. Працюють 13 мінеральних джерел, печери з водоспадами, серпентарій, зона дитячих атракціонів, сімейні атракціони на плотах і таке інше, що надає людині можливість відпочити та відновити сили.

Функціонально-технологічна структура аквапарків, за даними сучасних дослідників, будується з врахуванням основних напрямків дозвіллевої діяльності – з секторами рухомих ігор і розваг; технічних атракціонів; логічних і ділових ігор; оздоровчих процедур; дозвіллевих церемоній і ритуалів; театралізованих видовищ.

Принципово важливим є запровадження різних програм, що об'єднують всі спеціалізовані сектори і зони та надають можливість відвідувачу здійснити власну мікропрограму, яка відповідає його віку, соціальному статусу і платоспроможності.

Сучасній рекреаційній спрямованості парків сприяють особливості паркобудівництва, його образна система, символіка, організація паркового простору. Відбувається взаємодія “урбанізованих” і “природних” елементів – використання нестандартних атракціонів і ігрових пристроїв, “вписаних” у природне середовище.

Як свідчить зарубіжний досвід, поліфункціональна діяльність парків культури і відпочинку забезпечує населенню широкий і вільний вибір різноманітних форм проведення дозвілля та фізичного відпочинку, сприяє збагаченню життєвого досвіду, розвиває індивідуальні здібності, допомагає накопиченню інтелектуального потенціалу, стає місцем розваг не тільки для дітей, а й для дорослих. У цьому неповторна особливість діяльності парків, причина їх зростаючої популярності у широких верств населення, посилення значення їх ролі в соціально-дозвіллевій сфері.

Отже, дозвілля дає можливість сучасній людині розвивати різні сторони своєї особистості, навіть власний таланти. Для цього необхідно, аби до дозвілля вона підходила з позицій свого життєвого завдання,

свого покликання – всебічно розвивати власні здібності, свідомо формувати себе. Найбільш зручні форми для цього вже вироблені життям, наприклад, любительські об'єднання і клуби за інтересами. Чим привабливі ці клуби? Вони насамперед багатопрофільні: політичні, спортивні, туристичні, здоров'я, любителів природи, науково-технічної творчості, читачів, самодіяльної пісні, колекціонерів, книголюбів, вихідного дня, молодого сім'ї тощо.

Клуб – це порівняно невелике об'єднання людей, які мають спільні інтереси, заняття. Він є школою навчання, виховання і спілкування. У клуб приходять люди, які бажають досконало опанувати певну програму, дозвілєву “кваліфікацію”. Деякі клуби і любительські об'єднання навіть організують відповідні форми занять.

Клуби за інтересами – це також майстерний вихователь. Можливо, в цьому полягає головний критерій їх діяльності. Річ у тому, що кожен з членів цього об'єднання прагне винести на люди свої знання і уміння. Спілкування в колі однодумців сприяє збагаченню, взаємовихованню. Інтерес до заняття перетворюється на інтерес до людей. Людина прийшла в клуб, аби навчитися чомусь, а навчившись, не хоче залишати, тому що по-справжньому здружилася зі своїми колегами. Її приваблює особлива атмосфера рівності, доброзичливості, поваги і самодіяльності.

Спостереження за роботою клубних об'єднань переконують: аби дозвілля стало дійсно привабливим для молоді, необхідно будувати роботу установ, що забезпечують його, і організацій на інтересах кожної молоді людини. Треба не лише добре знати сьогоденні культурні запити молодих, передбачати їх зміну, але й уміти швидко реагувати на них регулюванням відповідних форм і видів дозвілєвих занять.

Між іншим, “клубна культура” – це розмовна категорія. Смісл цього культурного простору складається з подій, що там відбуваються, та дає певну незалежність у рамках цього простору. У “Тлумачному словнику живої великоруської мови” В. Даля “клуб” визначається як “зібрання, постійна спільнота, яка збирається в особливому приміщенні для бесід та забав; є і політичні клуби, спільноти та товариства” [91, с. 120].

Це визначення розкриває сутність діяльності клубів. Основна функція клубів – релаксаційна. Важливою особливістю також є постійність членів клубу. Саме ця особливість лежить в основі виокремлення клубів серед інших форм дозвілєвої діяльності.

Як відмічає Р. Портер: “Особливості клубного життя – підтримка певних формальних правил поведінки, гостинність – все це допомагало

людині знайти своє місце, робило її особистістю, самотньою в професійному регіональному і навіть національно-етичному смислі (наприклад – клуби лондонських шотландців або ірландців), а в тяжкі хвилини члени клубу могли розраховувати на дружню підтримку” [195].

Отже, під клубом можна розуміти форму організованого дозвілля, в рамках якого здійснюється соціокультурна взаємодія між людьми на основі прийнятих норм та правил з метою реалізації добровільної сумісної діяльності.

Зміст сучасного клубного життя суттєвим чином змінюється у зв’язку з процесами трансформації суспільства, а також змінами векторів розвитку культури. Сучасний клубний простір представлений широким колом тематики, яка розрізняється за потребами та інтересами, що в них реалізуються, характером членства, спрямованістю дій тощо.

Клуби адаптуються до нових культурних умов за допомогою розмежування “клубів” – це клуби, в яких є особливі місця, які відрізняються своїм архітектурним простором, одягом тощо. Внаслідок змін норм і цінностей культури кінця ХХ століття, вестернізації культури та дозвілля, під впливом формування індустрії дозвілля, збільшення потреби в рекреаційних формах дозвілля, функції клубів як форми організованого дозвілля змінюються. Виникають нічні клуби як специфічна форма дозвілля сучасності.

Аналізуючи роль і функціональний зміст клубу на ранніх етапах становлення його як форми організованого дозвілля, можна показати його функції. Клуби виконували гедоністичну, релаксаційну, компенсаторну, самореалізуючу, економічну функції.

Вивчення функціонального насичення клубного дозвілля дозволило зробити висновок, що клуби, будучи однією з форм дозвілля, виконують ті ж функції, що і дозвілля в цілому.

Установи культури додають спільній соціально-культурній діяльності якісну визначеність, значущість як для окремої особи, для груп людей, так і для суспільства в цілому. При цьому відбувається розвиток соціальної активності і творчого потенціалу, формування культурних запитів і потреб, організація всіляких форм дозвілля і відпочинку, створення умов для духовного розвитку і якнайповнішої реалізації молоді особи у сфері дозвілля. У цьому сенсі якраз і полягає призначення установ культури як соціально-культурних інститутів, основна функція яких полягає в організованому об’єднанні

людей для спільної діяльності щодо задоволення культурних потреб людини і вирішення конкретних соціально-культурних завдань.

До таких соціально-культурних інститутів, що реально діють, динамічно розвиваються, належать сучасні культурно-дозвілєві центри. Вони є важливою ланкою клубної структури. Ідея їх створення виникла не випадково. Реальні процеси розвитку інтересів і прагнень людей у сфері вільного часу вимагають нового підходу до організації їх культурно-дозвілєвої діяльності, розширення змістовних і управлінських основ. Особливо потрібно відзначити наявність трьох головних параметрів, які є головними у створенні центрів дозвілля: власне культурного, такого, що відображає культурну ситуацію в регіоні; соціального, який характеризує стан тенденції розвитку соціальної сфери; чисто територіального, що представляє економіко-географічні, етичні та інші особливості певного регіону. Практично кожен з цих параметрів вже сам по собі служить підставою для пошуків найбільш переважної структури соціально-культурного центру, пріоритетних напрямів його діяльності.

Культурно-дозвілєві центри – це одна або багатoproфільні організації вільного, підприємницького ініціативного характеру. “Основні сутнісні риси такого центру полягають у його широкому соціальному призначенні, яке насамперед полягає в задоволенні культурних інтересів різних категорій населення у сфері вільного часу і формуванні культурного середовища” [123, с. 3].

Культурні центри створюються на основі добровільного об’єднання державних, суспільних, приватних, кооперативних, відомчих установ культури, спорту, народної освіти, сфери інформації, реклами, обслуговування і так далі і мають статус юридичної особи. Їх відкриття здійснюється за територіально-виробничим принципом, шляхом об’єднання на договірній основі тих або інших соціально-культурних, дозвілєвих та близьких за профілем формувань, що зберігають статус самостійної юридичної особи. Мета їх створення – інтеграція споріднених, за своїми завданнями, соціально-культурних об’єктів, використання сприятливих умов для реалізації творчого дозвілєвого потенціалу структурних одиниць і формувань, організація спільних великомасштабних регіональних заходів, розробка і реалізація соціально-культурних програм.

Економічну основу діяльності центрів становить господарський механізм, що включає використання бюджетних і позабюджетних асигнувань, дотацій і вступів від пайової участі різних відомств, підприємств установ, громадських організацій, доходів від надання платних послуг, колективів, що самоокуповуються, орендної плати.

Структура культурного центру заснована на взаємодії професійної або напівпрофесійної праці організаторів в особі штатних соціальних працівників, педагогів, режисерів з одного боку, а з іншого – розвиваючої, творчої ігрової, розважальної, оздоровчої діяльності всіх учасників: дітей, підлітків, молоді, дорослих.

У наш час відбувається розвиток позитивних тенденцій по створенню культурно-дозвіллевого середовища, адекватного сучасним соціально-культурним потребам суспільства. Створення нових типів установ культури, таких як соціально-культурні центри і центри дозвілля, пов'язане з якісними змінами потреб населення. У таких установах культури гарантується висока якість культурних послуг, що надаються населенню; постійне оновлення і розширення форм дозвіллевой діяльності; демократичність умов включення індивіда в активну культурну діяльність.

Основні функції сучасного центру дозвілля, які визначають його внутрішню структуру, пов'язані з такими напрямками діяльності:

- організація та забезпечення умов для проведення культурного дозвілля у всій його різноманітності відповідно до потреб, інтересів і можливостей всіх груп населення;
- розробка та поширення нових технологій дозвіллевой діяльності, взаємодія з іншими типами установ культури, відпочинку, спорту для забезпечення ефективності, якості та інтенсивності роботи всієї сфери дозвілля в цілому;
- апробація, відпрацювання і впровадження нової техніки для використання у сфері дозвілля;
- виділення приміщень для фізкультурно-оздоровчого дозвілля у складі центру;
- культивування розважальних видів програм (танцювальних, атракціонних, комп'ютерних тощо);
- пристосування існуючих будівель: реконструкція житлових будинків, особняків, дозвіллевих споруд, використання дворів, прибудови до діючих клубів;
- використання паркових зон, прилеглих до клубів територій, непроїжджих вулиць;
- створення спеціалізованих клубів: туристів, молодожонів, собаківників, філателістів, нумізматів і так далі, організація любительських клубів і студій, дискотек, виставок.

На закінчення слід підкреслити, що модель культурного середовища виступає не лише як впорядкованість, але й як образне представлення культурного простору культурно-дозвіллевими установами. Культурно-дозвіллева установа і її культурне

середовище – це художньо-естетичний об'єкт, який має свою композиційну структуру. Принципи створення композиційної структури культурно-дозвіллевого середовища та установ полягають у виявленні духовного змісту, сутності проєктованого культурно-дозвіллевого середовища, обліку особливостей установи культури, його функціонально-культурних завдань, пошуку художнього образу об'єкта культури, його структури і форми вираження.

При створенні сучасних дозвіллевих програм у культурно-дозвіллевих центрах повинні враховуватися не лише психологічні закономірності взаємодії молоді в клубних об'єднаннях, облік різноманіття зв'язків між людьми в процесі спілкування, особисті і групові інтереси, мотиви відвідин, але й хоч би найзагальніші особливості дозвіллевих орієнтацій людей, які стихійно складаються, незалежно від діяльності тієї чи іншої установи.

Окремо взяті соціальні інститути (клуб, бібліотека, парк, музей, школа, кінотеатр і так далі) перестають бути автономними джерелами культури для жителів регіону, а стають в рамках соціально-культурного центру структурою, що забезпечує повноцінне культурне обслуговування населення.

У роботі з молоддю дозвіллеві центри відкритого типу використовують принципи змагання, взаємної пошани, довіри і уваги учасників один до одного, індивідуального підходу та єдності інтересів членів колективу.

Це те загальне, що дозволяє розглядати культурний центр як особливий соціальний інститут. Проте у кожному конкретному випадку (як установа даного типу) він може виявлятися у своїй специфічній формі, яка визначена діапазоном запропонованих культурних занять.

Потрібно відзначити наступне, залежно від контингенту людей, їх смаків, що склалися, традицій, переваг у сфері дозвілля, центри можуть бути переважно рекреативно-розважального характеру, спортивно-оздоровчого, орієнтуватися на активні форми культурної діяльності населення (наприклад, виступати як база діяльності різних любительських об'єднань) або поєднувати в собі рівною мірою всі позначені види. Такі центри створюються і функціонують у різнотипних мікрорайонах великих міст, а також середніх і малих.

Принциповою відмінністю сучасних культурних центрів від будинків культури, що функціонували раніше, є переважний акцент у їх діяльності на групові і індивідуальні форми роботи з різними соціально-демократичними групами населення, особливо з підлітками, молоддю, людьми пенсійного віку. Та і в самій ідеї соціально-культурних центрів відкритого типу пріоритети беззастережно віддані

демократизму, самодіяльності та ініціативі населення і суспільному самоврядуванні. У розважальних центрах як дошкільного, так і молодіжного характеру потрібно максимально використовувати великі і потенційні можливості таких соціальних інститутів, як сім'я, трудовий або учбовий колектив, різні громадські організації.

Звідси випливає, що сутність культурного центру “бачиться насамперед як сконцентрована в просторовому відношенні культурно-дозвіллева діяльність соціальної спільноти, яка зв'язана єдністю території мешкання” [123, с. 98].

Дійсно, культурні центри є місцем певної концентрації соціально-культурної діяльності людей у сфері дозвілля, місцем, де кожна людина набуває навиків самоствердження в творчій самореалізації, досвід дозвіллевої поведінки, тобто сферою найбільшого сприяння для розвитку особистості. В арсеналі культурного центру – невичерпні можливості створення умов для успіху кожної людини, що позитивно позначається на підвищенні її гідності, високого рівня культурно-технічної оснащеності, використанні сучасних дозвіллевих технологій, форм і методів, естетично насичений простір і високий художній рівень дозвіллевого процесу. Культурне дозвілля повинне перетворюватися на спосіб життя, який заповнений змістовно насиченими видами діяльності.

При створенні сучасних культурно-дозвіллевих центрів важливо враховувати, щоб такий центр надавав повний комплекс послуг, необхідних для організації і забезпечення масового активного відпочинку, розваг, відновлення фізичних і духовних сил, які сприяють формуванню культури дозвілля людини. При цьому головними принципами, які закладені в основі концепції формування центрів дозвілля як установ культури нового типу, є вимоги цілісності, повноти, доступності і безперервності простору і процесу дозвіллевої діяльності. В основі концепції лежить модель рекреаційної і дозвіллевої діяльності, що ставить за головну мету відтворення у людини творчих здібностей, соціальної активності і фізичних сил, необхідних в її основній життєдіяльності.

У своїй діяльності центри дозвілля повинні орієнтуватися на досягнення задоволення потреб всіх соціально-демографічних груп населення незалежно від рівня їх підготовленості до активних дозвіллевих занять; надання набору занять, що забезпечує кожному відвідувачу центру повну можливість реалізації дозвіллевої активності; забезпечення поступального процесу включення населення в сучасну сферу дозвілля, виховання культури раціонального використання вільного часу; активізація діяльності всіх існуючих установ суспільного обслуговування шляхом розробки і постановки на їх базі

високоякісних, сучасних дозвіллевих програм, які користуються попитом у населення.

Для досягнення вказаних цілей центри дозвілля виконують такі функції: розробка, постановка, оснащення і запуск нових дозвіллевих програм і заходів з постійним оновленням і вдосконаленням своєї технічної бази; перепідготовка фахівців для роботи з новими технічними засобами і здійснення відповідних дозвіллевих програм; прокат і проведення заходів для відвідувачів як на базі самих центрів, так і їх філій, на виїзних майданчиках установ і організацій.

Обсяг діяльності центрів дозвілля включає як необхідні складові культурно-видовищні програми з активним включенням відвідувачів у дію, що театралізується; рухливі ігри і розваги, що допускають рівноправну участь підготовлених і непідготовлених, нетренованих людей різного віку; оздоровчі заходи щодо регуляції фізичного і психічного навантаження, що балансують загальний стан людини, її самопочуття; логічні ігри, ділові ігри, що імітують конфліктні і проблемні ситуації, знайомі та цікаві всім відвідувачам; атракціони, що розвивають спритність, координують рухи, увагу, реакцію; дозвіллеві церемонії і ритуали гуляння, спілкування, танцю, що відтворюють культурні норми різних народів світу.

Важливою особливістю центру дозвілля як установи культури нового типу є не лише комплексність пропонованих послуг, але й їх якість, що відповідає вищим показникам світових стандартів і забезпечена сучасною технікою і технологією.

Просторове рішення, технічне озброєння, господарсько-правове, економічне забезпечення діяльності – перші кроки у формуванні центру дозвілля як установи культури нового типу. Необхідним кроком до її активного функціонування є підготовка кадрів, які забезпечують і здійснюють діяльність центрів дозвілля. Для формування системи центрів дозвілля до роботи в них залучатимуться фахівці різних сфер діяльності: педагоги, психологи, художники, режисери, методисти, менеджери та інші. Потрібно буде зробити процес переорієнтації працівника установи культури з вузькопрофесійної позиції на комплексний, системний підхід до власної діяльності.

Одним із сучасних проявів культурно-дозвіллевих центрів, які займають важливе місце в житті, особливо міського населення, є торгово-розважальні комплекси як фактори дозвілля та культурного споживання.

Передумови появи торгово-розважальних комплексів пов'язані зі змінами насамперед економічної ситуації в країні та підвищенням життєвого рівня значної частини її населення. Коли самі активні та працездатні групи перестають витратити більшу частину часу, який

міг би бути вільним, на працю з метою отримання додаткового заробітку, коли оплата основної професійної діяльності стає достойною її суб'єкта, тоді у нього з'являються необхідні умови для задоволення соціальних, духовних і фізичних потреб. З іншого боку, міський спосіб життя сам по собі відрізняється більшою інтенсивністю, зростаючий комфорт породжує дозвілля, вільний час, а значить, відповідну індустрію дозвілля, розваг та масової культури.

У концепціях постіндустріального суспільства сфері дозвілля відводиться особлива роль, як важливої соціальної підсистеми. Сучасна “цивілізація дозвілля” передбачає випереджаючий розвиток сфери культури, де зосереджений ринковий потенціал. Ряд дослідників вважають, що про саме дозвілля можна вести мову лише з моменту появи спеціалізованих розважальних інститутів, які постійно виробляють нові та нові продукти [275, с. 20].

Одним з таких інститутів і є торгово-розважальні комплекси, споживачами масової культури в яких в першу чергу є найбільш активні та молоді групи населення у віці від 18 до 34 років, причому для частини з них цей спосіб проведення дозвілля є одним з основних видів відпочинку поза домом.

Сучасне соціальне життя породжене містом та міською конфігурацією соціального простору. Однією з новинок, з якою зіткнулися жителі великих міст України на початку XXI століття, є поява торгово-розважальних комплексів (далі – ТРК). Всього за декілька років дані центри стали невід'ємною частиною соціокультурного простору українських мегаполісів, великих міст і частиною повсякденного життя, за рахунок яких відбуваються зміни дозвіллевих практик. Як вважає Ж. Бодрійяр, роль торгового центру “виходить далеко за рамки “споживання”, та предмети там більше не мають специфічної реальності: первинна їх серійна, циклічна, видовищна організація – модель майбутніх соціальних відношень” [276, с. 77].

Сьогодні відбувається експансія культурної індустрії у світ повсякдення – комерціалізація культурного життя призводить до масового розповсюдження паттернів закордонного, в першу чергу американського виробництва, уніфікація традицій, звичаїв та образу життя міського населення за західним зразком. Торгово-розважальні комплекси стали транслювати та пропагувати масову культуру. Окрім магазинів, у них відкриваються кінотеатр, ковзанки, ігрові зони, ресторани, нічні клуби, організуються концерти, спектаклі як для дітей, так і для дорослих. Таким чином, ТРК забезпечують простір як для покупок та торгівлі, так і для соціальної взаємодії та масових культурних заходів. Маючи в деяких випадках етнонаціональні форми, змістовно масова культура виступає як універсальний

культурний проект, як засіб і механізм експансії західної цивілізації. Отже, сьогодні відбувається зміщення ціннісних орієнтацій з сфери праці в сферу споживання, дозвілля та розваг [180, с. 233]. Одночасно змінюється характер розваг: з камерних та індивідуально орієнтованих вони перетворюються у публічні, масові, глобальні.

Останнім часом новою культурною формою у просторі вільного часу стає корпоративне дозвілля. Корпоративне дозвілля – це дозвілля певної верстви населення, професії, корпоративної організації. Це розуміння впливає з самого визначення терміна “корпорація” [133, с. 208].

З середини 90-х років ХХ століття розповсюдження ринкових відносин у нашій країні, розвиток бізнесу в сфері культури породжують нові потреби в організації та змістовному наповненні дозвіллевих занять населення з урахуванням типового та видового різноманіття дозвілля в соціально-культурній практиці. Гостро встали проблеми формування фінансової основи організації дозвілля з урахуванням комерційних технологій, необхідності обліку культурно-рекреаційних запитів і переваг різних груп соціально стратифікованого населення України в рамках основних тенденцій розвитку дозвілля за кордоном і в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Ці тенденції проявляються таким чином: праця як першочергова цінність відтісняється дозвіллям, яке по-новому переусвідомлене постіндустріальним суспільством: замість людини працюючої (*Homo faber*) – людина граюча (*Homo ludens*). Головною метою національних доктрин дозвілля у високорозвинутих країнах проголошується здоров'я та розвиток людини на основі відпочинку та розваг, головними моделями культурної політики є моделі масового та елітарного дозвілля з інфраструктурою його як індустрії [7, с. 144], що породжує нову проблему, – стандартизації дозвілля, його масове споживання, а це призводить до відчуження людини від творчої сутності культури та своєї власної творчої сутності.

Культуру корпоративного дозвілля розуміють як наявність достатнього для рекреації та розвитку кількості та якості дозвілля, критерії яких виражаються у необхідному обсязі вільного часу та у гармонічному співвіднесенні рекреації, розваг та розвитку в структурі дозвіллевих занять корпоративних груп, а також наявності в даній структурі соціально схвалених суспільством і ментальними дозвіллевими традиціями сучасних дозвіллевих занять.

Таким чином, культурно-дозвіллеве середовище є самостійною, самоцінною культурно-дозвіллевою системою, що має власну базу, цілі, завдання, форми існування та діяльності. Культурно-дозвіллеве середовище – це просторове оточення, що вводить людину у світ

культурно-естетичних і художніх цінностей і стосунків, що забезпечують культурно-формуючі умови його розвитку. У певному культурно-дозвіллевому оточенні людина поводить себе по-особливому: активно переживає і оцінює це оточення, виробляє до нього емоційно забарвлене ставлення, зберігає в пам'яті його образи, наділяє його різними асоціаціями і символами. Людина сприймає оточення, в якому перебуває і з яким взаємодіє, в нерозривності зв'язків всієї цілісності культурно-дозвіллевого середовища як системи.

Специфічними ознаками культурно-дозвіллевого середовища є наочність і просторовість. За цими ознаками культурно-дозвіллеве середовище наповнюється вмістом наочних мистецтв: художнього дизайну, рекреаційного дизайну. До просторових видів мистецтв культурно-дозвіллевого середовища належать: мистецтво інтер'єру, виставкове мистецтво, музейне мистецтво, мистецтво ансамблю та ін. Проміжне місце займають прикладні і декоративні види мистецтв, які, у свою чергу, включають такі підвиди: мистецтво свят, карнавальне мистецтво, різні святкові заходи тощо. До спеціальних утворень можуть бути віднесені пластичні мистецтва, народні мистецтва, оформлювальні мистецтва: декоративна, прикладна творчість, народні й художні промисли і ремесла тощо.

Наочно-просторове оточення в культурно-дозвіллевій установі, насичене витворами мистецтва, відповідно до дизайнерського задуму високого художнього рівня, не може бути культурно-дозвіллевим середовищем. Дійсного сенсу воно набуває лише тоді, коли людина включається в художнє життя цього наочного простору. Лише у взаємодії з людьми предмети мистецтва, все культурно-дозвіллеве середовище ніби одухотворяються, "олюднюються" і починають жити.

Без людей, без людини, без діяльного початку культурно-дозвіллеве середовище є неживим наочно-художнім простором. Виходячи з цього багато дозвіллевих програм установи культури мають бути орієнтовані на різні форми участі людини в художньому житті. Ігрове розуміння занять, елементи театралізації, реальне або внутрішнє, духовне залучення людини до спектаклю або витворами мистецтва, відповідно до дизайнерського задуму високого художнього концерту, емоційне переживання у виставкових залах і так далі створюють ситуацію сюжетно-ролевої поведінки людини. Це дає людині можливість усвідомити, що вона може змінитися, стати кращою.

Отже, культурно-дозвіллеве середовище як самоцінне явище є органічною єдністю наочного оточення і процесу діяльності, активної участі у ньому людини і несе в собі певне смислове навантаження. Також слід зазначити те, що культурно-дозвіллеве середовище є чинником активної формуючої дії на людину.

Створюючи стійке культурно-просторове середовище, дозвіллі в установи в цілому формують певне емоційне ставлення до місця існування, і до діяльності людини.

Таким чином, культурно-дозвілліве середовище виступає в ролі простору для діяльності, де здійснюються переживання ціннісного стану, що являє собою культуру, духовні цінності, виступає як жива основа, спосіб життя.

Гармонійність культурно-дозвіллівого середовища обумовлюється дотриманням основних критеріїв його сприйняття та оцінок:

- а) усвідомлення (людиною) себе в культурно-дозвіллівому середовищі, здатність орієнтуватися в ньому, в його культурному значенні; самооцінка, що виражається у відчутті спокою, упевненості, натхненності, комфорту, ідентифікації себе з естетикою даного культурно-дозвіллівого середовища;
- б) власне естетична оцінка, що має відчуття радості, подиву; образ культурно-дозвіллівого середовища, його естетичне наповнення визначає відчуття причетності не лише до культурно-дозвіллівого середовища, але й до зовнішнього місця існування – будинку, міста, краю;
- в) оцінка соціальної значущості культурно-дозвіллівого середовища містить: усвідомлення значущості історичного культурного минулого, сучасності, пам'ять про події і людей, пам'ятники культури, мистецтва, відчуття гордості, пошану і самоповагу; відчуття причетності до культури, мистецтва й історії;
- г) оцінка практичних зручностей і психологічного комфорту, мікроклімату культурно-дозвіллівого середовища, що формує загальне уявлення про міру взаємної відповідності (або невідповідності) рівня культури людини і культурно-дозвіллівого середовища.

Культурно-дозвілліві програми, розраховані на масову аудиторію, завжди породжують різні ігрові форми поведінки як наслідок сприйняття інших присутніх людей як персонажів дії. Це можуть групи та окремі знайомі і незнайомі люди. Відокремленість у публічних заходах не виключає, а скоріше за все, підсилює ролеву діяльність. Тому дозвілля завжди розглядається як реалізація інтересів індивіда, які пов'язані з рекреацією, саморозвитком, самореалізацією, спілкуванням, оздоровленням тощо. У цьому полягає соціальна роль дозвілля.

Значення даних потреб є досить важливим, тому що наявність лише зовнішніх умов хоч і є важливими, але цього недостатньо для реалізації цілей всебічного розвитку людини. Треба, щоб і сама людина хотіла цього розвитку, розуміла його необхідність. Таким чином, активне, змістовне дозвілля вимагає певних потреб і здібностей людей.

Безсумнівно, дозвілля має бути всіляким, цікавим, мати розважальний і ненав'язливий характер. Таке дозвілля можна забезпечити наданням можливості кожному активно проявити себе та свою ініціативу в різних видах відпочинку і розваг.

У сучасних культурно-дозвіллевих установах потрібно добиватися подолання споживчого ставлення до дозвілля, яке властиве багатьом людям, які вважають, що змістовне проведення вільного часу їм повинні забезпечити інші, а не вони самі. Отже, ефективність використання молодіжного дозвілля багато в чому залежить від самої людини, від його особистої культури, інтересів і так далі. Діяльність людини у вільний час визначається її об'єктивними умовами, докільям, матеріальною забезпеченістю, мережею культурно-дозвіллевих установ тощо.

Система організації дозвілля визначається інтересами і потребами молодих людей у вільний час. Потреби у сфері дозвілля мають певну послідовність прояву. Задоволення однієї потреби породжує зазвичай нову. Це дозволяє змінювати вид діяльності і збагачувати дозвілля. У сфері дозвілля повинен здійснюватися перехід від простих форм діяльності до все більш складних, від пасивного відпочинку – до активного, від задоволення глибоких соціальних і культурних прагнень до фізичних форм рекреації, від духовних насолод до пасивного засвоєння культурних цінностей тощо.

Треба підкреслити, що характеристика молодіжного дозвілля з точки зору культури його організації та проведення охоплює багато сторін даного явища – як особистих, так і суспільних. Культура дозвілля – це насамперед внутрішня культура людини, що передбачає наявність у неї певних властивостей, які дозволяють змістовно і з користю проводити вільний час. Склад розуму, характер, організованість, потреби й інтереси, уміння, смаки, життєві цілі, бажання – все це становить особовий, індивідуально-суб'єктивний аспект культури дозвілля молоді. Існує пряма залежність між духовним багатством людини і змістом її дозвілля. Але справедливий і зворотний зв'язок. Культурним може бути лише змістовно насичене і, отже, ефективно дозвілля за своєю дією на індивіда.

У наш час запити та інтереси молодих людей безперервно змінюються і зростають, ускладнюється і структура дозвілля. Вільний час нерівномірно розподіляється серед різних груп населення. Тому необхідно виробити диференційовані форми організації дозвілля різних груп населення, яка повинна складатися з різних видів діяльності. За віковим, професійним, соціальним станом люди неоднорідні. Різні категорії людей відрізняються потребами,

рівнем культурної і професійної підготовленості, бюджетами вільного часу і ставленням до нього. Якраз це і повинно враховуватися в роботі сучасних культурно-дозвіллевих установ, які повинні пропонувати людям найбільш ефективні у кожному конкретному випадку дозвіллеві заняття, свободу вибору і можливість зміни різних видів діяльності.

Молодіжне дозвілля, ніби перехоплюючи естафету підліткового дозвілля, закріплює, а багато в чому і формує в молодій людині такі звички та уміння, які потім цілком визначатимуть її ставлення до вільного часу. Саме на цьому етапі життя людини виробляється індивідуальний стиль дозвілля і відпочинку, накопичується перший досвід організації вільного часу, виникає прихильність до тих або інших занять. У молоді роки визначається і сам принцип організації і проведення вільного часу – творчий або нетворчий. Одного поманять мандри, іншого – рибалка, третього – винахідництво, четвертого – легкі розваги.

Зрозуміло, кожен відпочиває по-своєму, виходячи з власних можливостей і умов. Проте є ряд загальних вимог, яким повинне відповідати дозвілля, аби бути повноцінним. Ці вимоги впливають з тієї соціальної ролі, яку покликано відігравати дозвілля. Враховуючи це, сформулюємо вимоги до організації і проведення дозвілля молоді. Насамперед необхідно віднестися до нього як до засобу виховання і самовиховання людини, формування всебічної, гармонійно розвинутої особистості. При виборі та організації тих або інших занять, форм дозвіллевої діяльності необхідно враховувати їх виховне значення, чітко уявляти, які якості індивіда вони допоможуть сформувати або закріпити в людині.

Найбільш рельєфно соціальна цінність вільного часу та дозвілля розкривається під кутом зору проблеми призначення людини, сенсу її буття. У цих словах, що формулюють життєве завдання кожного, особливо молоді людини, виражений ідеал нашого суспільства – всебічно, гармонійно розвинена особистість. Завдання людини – розвивати свої здібності – має особливий характер. Справа в тому, що формування і розвиток здібностей можуть бути реалізовані на основі задоволення потреб. Останні, в даному взаємозв'язку, є рушійною силою здібностей. У зв'язку з цим вказане завдання передбачає всебічний розвиток здібностей людини і настільки ж всебічне задоволення її потреб. Цілком зрозуміло, що вирішення даного завдання неможливе без сфери дозвілля, де знаходить задоволення цілий комплекс потреб, у тому числі і потреба особи в розвитку, самовдосконаленні.

1.3. КОЛОНІЗАЦІЯ ЖИТТЄВОГО СВІТУ: РЕПРЕСИВНИЙ НАСТУП НА КУЛЬТУРУ ДОЗВІЛЛЯ

У сучасному суспільстві відбувається перехід від індустріальної стадії розвитку господарювання до постіндустріальної. А тому нематеріальна сфера виробництва стає провідною в діяльності людини і відповідно змінюється співвідношення робочого та вільного часу. При цьому змінюються не тільки кількісні показники цих двох складових життєдіяльності людини, але й їх якісні характеристики, які мають пряме відношення до виробництва як матеріального, так і духовного. Ще в 1971 році Д. Белл відзначив, що поняття “постіндустріальне суспільство” спирається на центральне теоретичне знання, довкола якого розташовуються нова технологія, економічне зростання і нова стратифікація суспільства [24, с. 58]. Про те, що нове суспільство, яке поки що знаходиться на стадії становлення, не знало на практиці аналогів та має певні складнощі у методологічному вивченні, свідчить значна кількість різноманітних назв, наприклад, “постіндустріальний капіталізм” Р. Хайлброннера, “посткапіталізм” П. Дракера, “майбутнє інформаційне суспільство” Д. Белла, “суспільство послуг” Ж. Фурастьє, “споживче суспільство” Д. Рісмана, “постринкове господарство” Дж. Ривкіна, “технотронне суспільство” З. Бжезинського, “суперіндустріалізм” О. Тоффлера. Всі вони намагаються розкрити сутність цього явища та показати, що майбутнє модернізує те, що є сьогодні. Проте все більш очевидним і предметним у цьому відношенні стає прогноз О. Тоффлера, зроблений ще в 70-ті роки ХХ ст., який фактично перевернув суспільну думку громадян розвинутих країн світу про те, що це не просто трансформація старих порядків, а формування абсолютно нового соціального устрою [224, с. 185]. І в цьому новому устрої досить важливою є сфера дозвілля. Тому, по суті, йдеться про необхідність формування нового типу культури дозвілля, причому не як окремого різновиду людської культури, а як наскрізного виміру, що стабілізує і організовує життя людини.

Безперечно, існує загроза, що дозвілля в сучасному нестійкому світі може перетворитися на сферу накопичення глобальних ризиків. Саме тому до організації вільного часу людина повинна підходити настільки ж відповідально і зважливо, як і до організації своєї праці. Але для цього необхідно орієнтуватися у кількості та якості наявного часу.

Так, індивідуальний фонд часу складається з затрачених годин на виконання трудового завдання та позаробочого часу. Для зручності та ефективності подальшого аналізу робочий час можна поділити на фактичний час роботи; регламентовані (планові, “нормальні”) перерви в роботі; нерегламентовані (випадкові) перерви в роботі.

Позаробочий час умовно може бути поділений на чотири підвиди:

- 1) пов'язаний з роботою – дорога до місця роботи; підготовка до роботи (враховуючи підготовку інструментів, устаткування, місця роботи тощо); дороблення або перероблення раніше завершеної роботи;
- 2) домашня праця – прибирання квартири; покупки; ремонт (плановий або неплановий); турбота, догляд за безпорадними членами сім'ї (діти, люди похилого віку, хворі), включаючи, наприклад, приготування їжі; інші “разові” види робіт, наприклад, праця на присадибній ділянці тощо;
- 3) самообслуговування – догляд за собою (особиста гігієна, оформлення зовнішності); харчування; пасивний відпочинок (у тому числі сон);
- 4) вільний час – спілкування з родичами і друзями, всі види активного відпочинку, а також різного роду непрофесійні заняття “для душі”.

Слід також відзначити, що в деяких випадках буває досить складно виділити час праці і час відпочинку в “чистому вигляді”. Складність полягає в тому, що різні види діяльності мають для людей різну суб'єктивну цінність. Те, що для однієї людини є важкою працею, для іншої може виявитися справжнім якісним відпочинком.

Для людей розвиненого індустріального і постіндустріального суспільства є глибоко укорінене у свідомості уявлення про працю як специфічно цілераціональну діяльність, яка об'єднує всіх “здорових” і “повноцінних” членів соціуму, для створення нового продукту. Праця політично санкціонується, економічно заохочується, юридично й етично легітимується. При цьому під працею розуміють, головним чином, регламентовану професійну діяльність, пов'язану з виробництвом і споживанням. Трудовій діяльності, яка є обов'язковою для людини, протиставляється все те, що безпосередньо до неї не належить, вважається другорядним, випадковим, похідним – це насамперед дозвілля.

Проте, якщо звернутися до історії європейської культури від Античності до Нового часу, можна переконатися в тому, що далеко не завжди і, вже звичайно, не всіма представниками тієї або іншої епохи це уявлення поділялося як само собою зрозуміле. Навпаки, в більшості історичних, філософських і літературних текстах стародавніх авторів ми виявляємо прямо протилежне ставлення до праці. “Все людське життя, – писав Аристотель, – поділяється на заняття і дозвілля (scolh), на війну та мир, а вся діяльність людини направлена частково на необхідне і корисне, частково на прекрасне. Війна існує ради миру, заняття – заради дозвілля, необхідне і корисне – заради прекрасного” [8]. У розумінні греків господарсько-продуктивна

праця – “діяльність, яка направлена на необхідне і корисне”, – заняття, яке не гідне вільної, благородної людини. Греки розглядали працю як “не-дозвілля” (a-scolia), свого роду відхилення від нормального способу життя. Вільна нетрудова діяльність, за Аристотелем, не має мети і повністю вичерпує своє значення у своєму власному виконанні; вона непродуктивна і являє собою “мету в собі”. Праця, навпаки, служить “користі і необхідності”, забезпеченню матеріального благополуччя і достатку. Вільний громадянин поліса, людина благородна і не пов’язана з працею, який “схильний володіти прекрасними і не вигідними речами, а не вигідними і для чого-небудь корисними, оскільки самодостатньому перше більш властиве” [8, с. 134]. Тому не випадково, поняття “scolh” (лат. schola – вільне проведення часу, дозвілля, неробство) означало також час, присвячений вченим заняттям і бесідам (звідси – “схоластика” і “школа”). Дозвілля – не синонім неробства; воно від початку і до кінця заповнене діяльністю, яка “не служить чомусь іншому, а сама по собі гарна”, – політикою, філософією, літературою, наукою і освітою. Як проведення часу вільної людини, scolh у древніх греків протистоїть, з одного боку, фізичній праці (долі рабів, торговців і ремісників), а з іншого боку – дозвільній бездіяльній розвазі та грі [8, с. 630].

Продуктивна праця, як і взагалі будь-яка не політична, нетворча господарська діяльність, зневажалася греками, вважалася заняттям негідним, принижуючим людину і що наближає її до худоби. Проте, за цим заняттям визнавалася “корисність”. Античне суспільство, як і будь-яке інше, не могло існувати без матеріального виробництва, тому воно потребувало рабів (як сучасне суспільство – найнятих робітників, технічний апарат, який вони обслуговують). Проте, на думку Х. Арендт, “інститут рабства в давнину був не засобом добути дешеvu робочу силу або “експлуатувати” людей заради прибутку, чим він став пізніше, а навмисною спробою виключити працю з умов, на яких людям дане життя” [6, с. 109]. Це бажання зрозуміло, адже праця асоціювалася у греків (так само як labor у римлян, arbeit у німців і travail у французів) з нещастям, лихом, болем і мукою. Навіть Гесіод, якого вважають одним із небагатьох, хто захищав продуктивну працю, говорить про “працю болісну” – *pono alginoenta* – і називає її “першою серед людського зла” [75, с. 226]. “Грізною Ерідою Праця народжена, що стомлює, також Голод, Забуття та Скорбота, які точать сльози у смертних” [75, с. 27]. У середні віки ставлення європейців до праці кардинально не змінюється. У необхідності день за днем працювати – “у поті чола” добувати “хліб насущний” – церква

бачила наслідок і прояв незавершеної природи людини. Біблейська оцінка праці як покарання увійшла складовою частиною в етику християнського середньовіччя. Христос, стверджувало духівництво, не працював. Збираючи довкола себе учнів, він закликав їх залишити мирські заняття і бути “ловцями людей”, а не трудівниками. “Життя споглядальне” (*vita contemplativa*), таке, що наближає людину до святості, теологи ставили вище за “життя діяльне” (*vita activa*). Статутами монастирів праця допускалася, але лише як гігієнічний засіб аскези і в дуже помірних дозах. При цьому економічна складова праці не враховувалася: працювали, аби “приборкати плоть”, і зусиллям волі протиставити “спокусам ліні”, а не для того, щоб створити продукт або набути прибуток [145, с. 98]. Чисто продуктивна (у сучасному розумінні товарного виробництва) і комерційна діяльність, яка має на меті збагачення, засуджувалася і зневажалася духівництвом. “Релігія є задоволення, яке суспільство знаходить у використанні надлишкового багатства... Духовне життя забирає у праці той час, який можна було б використати на виробництві. Суть тут єдина – у відсутності корисності, без відшкодування зусиль... Спасіння у християнстві, в принципі, виводить мету релігійного життя за межі виробничої діяльності” [14, с. 106].

Не користувалася пошаною праця і в середовищі феодальної знаті. Середньовічне дворянство відносилося критично до всієї діяльності, яка пов’язана з матеріальним виробництвом, накопиченням і примноженням багатств. Інакше і бути не могло, адже багатство служило для феодала знаряддям підтримки суспільного впливу і авторитету, а зовсім не розглядалося як мета життєдіяльного процесу або джерело інвестицій. Багатство розтрачувалося і цим виправдовувало себе, будучи проявом доблесті, щедрості і широти натури сеньйора. Працьовитості, обачності і ощадливості – цим сумнівним “доброчесностям” середньовічного *homo faber*’а – протиставлялася благородна і безкорислива щедрість дворянина – найбільша гідність людини, що користувалася владою і привілеями, і “звільненого від всяких корисних занять” [68, с. 87]. “Щедрість [в середні віки] зводиться в центр етичної системи рицарства, відтісняючи навіть військову завзятість, – пише А. Гуревич. – Широта натури, гостинність, готовність, з якою роздаються дарунки, – визначальний принцип дворянина, єдиний для нього засіб досягнення вершин кохання. Багатий скупий (в уявленні середньовічного поета і філософа) – чудовисько, що не розуміє сенсу свого привілейованого становища і що йде проти волі Божої” [89, с. 259].

Таким чином, життєва діяльність людей, які прив'язані до продуктивної праці, мислилася в середні віки як протилежність “аристократичному неробству” (Бекон) і “героїчним лінощам” (Маркс) представників привілейованих класів. Господарсько-підприємницька діяльність, що обмежує свободу людини (і фізичну, і духовну), всіляко маргіналізувалася і зменшувалася європейськими філософами, істориками і поетами (так само Платон і Аристотель свого часу залишали поза розглядом малоцікаві для них питання організації праці ремісників, торговців і рабів). Навіть автори перших утопій дивилися на працю аристократично зверхньо. Для Томаса Мора праця – всього лише “тілесне рабство”, якому вільні громадяни Утопії вимушено віддають частину свого часу, переклавши найменш престижні і, з їхньої точки зору, принизливі роботи на плечі людей скованих – державних рабів. Настільки ж далекі від ідеалізації праці і Кампанелла, і Уїнстенлі (останній навіть пропонував ввести в кримінальну практику особливе “покарання працею” – тимчасове або довічне звернення в рабство).

Справжній реабілітації праці сприяла Реформація. У трудовій діяльності як такій (включаючи фізичну працю, торгівлю і лихварство – заняття, що раніше вважалися непристойними) кальвіністи бачили дійсне і єдине земне призначення людини, а професійний успіх розглядали як доказ “богообраності” християнина. Протестантська етика проголосила вищими добродіями працьовитість і заповзятливість, а все, що будь-яким чином відволікало від господарсько-підприємницької активності або перешкоджало їй, беззастережно засудило. Укорінення цієї ідеології ознаменувало перемогу індустріального і комерційного духу капіталізму над поетичним і теолого-метафізичним духом споглядальної рефлексії передуючих – добуржуазних епох [67; 111; 113; 192].

Давньогрецьке розрізнення праці і дозвілля зберегло свою силу, проте отримало інше трактування, прямо протилежне грецькому: тепер уже “*scolh*” визначається як неробочий час і санкціонується працею, а не навпаки, як у Платона і Аристотеля. Відпочинок не сам по собі хороший, але всього лише корисний і необхідний, оскільки служить відновленню і накопиченню сил для продуктивної і комерційної діяльності. “Тренування життєвих функцій не заради праці, а заради самого життя (як мислення ради мислення в діалектиці давніх), а також будь-якого роду вітальна і духовна аскеза втратили сенс. Все це – “розваги”; “по-справжньому серйозні” лише гешефт і робота” [255, с. 183]. “Ні в якій іншій сфері наш Новий час не пішов так далеко, як у революційному перетворенні праці, а саме тоді, коли саме значення

слова, що споконвічно включало “біду і муку”, зусилля і біль, навіть тілесне каліцтво – все, на що людина могла погодитися лише під гнітом злиднів і нещастя, – для нас втратило свій початковий смисл” [6, с. 194].

Капіталізм не лише реабілітував працю як спосіб існування homo faber’а (добуржуазного раба, ремісника, торговця і землероба), але спробував розповсюдити логіку *vita activa* на всі інші сфери людської життєдіяльності, підпорядкувати “прекрасне і не вигідне” (*bonum*) “корисному і необхідному” (*utile*) [129, с. 194].

Кінцевим результатом промислової революції виявилася лейборизація всього західноєвропейського суспільства – поневолення людини трудовою діяльністю. І якщо у середньовічному світі праця і все, що з нею пов’язане (техніка, економіка, виробництво), служили лише засобом досягнення мети, метою ж було саме життя або, як це малося на увазі церквою, порятунок душі людини, то при капіталізмі економічна діяльність, професійний успіх і матеріальна вигода набули самостійного значення, тобто стали самоціллю. Буття людини також втратило самоцінність, оскільки звелось до його (*homo faber*’а) життєздатності як продуктивної одиниці. Капіталізм по-своєму обмежив екзистенціальну свободу людини, зробивши її цілком і повністю залежною від праці і поставивши перед вибором: працювати – або померти.

Вільна, не детермінована фізичними потребами і тому свідома життєдіяльність радикальним чином відрізняє людину як “мислячу тварину” від інших живих істот, становить, за визначенням Маркса, її “родову сутність”. Немисляча тварина безпосередньо тотожна зі своєю життєдіяльністю, людина ж робить її предметом своєї волі і своєї свідомості. “Тварина виробляє лише те, що безпосередньо потребує вона сама і її дитинча; вона виробляє односторонньо, тоді як людина виробляє універсально; вона виробляє лише під впливом безпосередньої фізичної потреби, тоді як людина виробляє навіть будучи вільною від фізичної потреби, і в дійсному сенсі слова лише тоді і виробляє, коли вона вільна від неї” [158, с. 566].

У термінології Аристотеля, крім речей “корисних і необхідних”, людина – не-раб – створює речі “прекрасні і не вигідні”, і ця здатність піднятися над безпосередніми потребами і матеріальними – економічними, господарськими, прагматичними – інтересами виділяє її з тваринного царства. Життєдіяльність не може вважатися свідомою і вільною, тобто достовірно людською, якщо вона має виключно цілераціональний характер. Оскільки цілераціональність “ліквідує різницю між тим, що претендує на значення, і тим, що служить

самозбереженню, ламає бар'єри між значенням і владою" [242, с. 129], і зводиться до задоволення деяких первинних і "природних" потреб, які впливають з необхідності пристосовуватися до середовища і вирішувати практичні завдання (як на тому наполягають прагматисти). "Людина, що виробляє" (*homo faber*), для якої праця – не щаслива можливість, а обтяжлива необхідність, яка не живе, аби "працювати", а працює, аби "жити", – така людина, можливо, і уявляє себе діяльною, вільною і незалежною, проте насправді вона не вільна, не незалежна і цілком зрозуміло, що не діяльна. Праця, нав'язана їй умовами існування, виснажує її фізично і духовно, обмежує її самодіяльність і відволікає від життя. Проте відмовитися від праці людина не в змозі: вона працює, аби виробляти, а виробляє – аби виправдати свою присутність у світі, довести собі і іншим, що має право на життя, – аби, нарешті, заробити собі на життя. Таким чином, людина втрачає себе в праці, відчужуючи свою "природну сутність", яка перетворюється "тільки на засіб для підтримки [її] існування" [158, с. 566]. *Homo faber* працює, тому що не має можливості не працювати, і абсолютно не важливо, приносить їй задоволення її праця чи ні, творча вона або рутинна, фізична або "інтелектуальна". Ситуація така, що "людина (робітник) відчуває себе такою, що вільно діє лише при виконанні своїх тваринних функцій – при їжі, питті, в статевому акті, а в своїх людських функціях вона відчуває себе тільки твариною. Те, що властиво тварині, стає долею людини, а людське перетворюється в те, що властиво тварині" [158, с. 564].

Здавалося б, розвиток засобів виробництва, раціоналізація і гуманізація процесу трудової діяльності повинні супроводжуватися стиранням (або хоч би пом'якшенням) протиріччя між "сутністю" (у термінології Маркса) і "існуванням", працею і дозвіллям. Проте це протиріччя зберігається навіть у найблагополучнішому і економічно розвиненішому суспільстві, оскільки в такому суспільстві праця як "діяльність для заробітку" продовжує залишатися чимось на зразок повинності, що накладається на людину і обумовлює її фізичне і соціальне буття. Сама по собі "справа" *homo faber* (її зміст) відступає при цьому на другий план; діяльність як така, поза зв'язком з її результатом, не має для виробляючо-споживаючого суб'єкта жодного значення; враховується лише користь, яку приносить робота (*a-scolia*). Уявлення про користь можуть бути самими різними, але всі вони так чи інакше співвідносяться з "природною" зацікавленістю людини в "підтримці існування" – забезпеченні найбільш вигідних і комфортних умов життя. Тобто в сучасному розумінні "користь" є характеристикою насамперед економічною, а не екзистенціальною.

Цим сучасне “ставлення до справи” відрізняється від добуржуазного: стародавній еллін або середньовічний християнин, оцінюючи ту або іншу діяльність, задавалися питаннями: добре чи погано? істинно чи помилково? прекрасно або потворно? – а не: вигідно або невигідно? корисно або марно? прибутково або збитково? Те, чим вони займалися, не розглядалося ними як джерело заробітку, а тому “прекрасне” могло бути для них одночасно і “даремним”, а “вигідне” – “поганим”. “Платон, – пише в “Vita activa” Х. Арендт, – одним з перших вважав, що заробляння грошей є мистецтвом серед інших мистецтв, тому, що інакше йому не вдавалося пояснити грошову винагороду, річ явно абсолютно іншого роду, ніж справжня мета того, що ми сьогодні назвали б вільними професіями” [6, с. 165]. Це “додаткове” мистецтво, – пояснює Х. Арендт, – покликане було звільнити людину від тягот існування, від обов’язку працювати, від необхідності задаватися питанням: “вигідно або марно?” Воно не обмежувало свободу людини, а навпаки, забезпечувало її можливість, не позбавляло дозвілля, а розширювало її екзистенційні рамки. Цілі інших мистецтв (techne), цим особливим мистецтвом лише супроводжуваних, для Платона і стародавніх греків не мали нічого спільного з турботою про життєві потреби.

У сучасному суспільстві, навпаки, будь-яка трудова діяльність, враховуючи “вільні” творчі професії, розглядається насамперед як джерело заробітку і “засіб для підтримки існування” (Маркс). Ця гіперінтенція (у термінології екзистенціального психоаналітика С. Франкла), тобто концентрація уваги на побічних продуктах життєдіяльності – матеріальних благах і задоволеннях, які вони приносять, а також соціальному статусі, – позбавляє усвідомлення саму діяльність людини. Принцип насолоди, так само як і прагнення до влади – лише похідні від фундаментальної інтенціональної потреби людини в отриманні сенсу, – стверджує С. Франкл. У нормі насолода і влада не є метою людської життєдіяльності, але вони можуть бути (хоча і не обов’язково) результатом або “побічним ефектом досягнення мети” [236, с. 56].

Повсюдна і надмірна зосередженість на цих побічних чинниках – невротичний симптом нашого часу. Прагнення до задоволення, до матеріальної вигоди і привілеїв відволікає сучасну людину від діяльності як такої, яка в інших екзистенційних умовах (при нелейбористському устрої) могла б стати сенсом її життя.

Капіталістичний homo faber працює, позбавляючи себе дозвілля і задоволення вільного, діяльного проведення часу, лише аби мати можливість жити; у цьому сенсі його становище мало у чому

відрізняється від становища докапіталістичного раба. Наймана праця є сучасною – “більш технологічною”, але не менш принизливою і нелюдською – формою рабства. Сучасним рабам надається право міняти “господарів”, вони можуть самостійно вибирати, де і скільки працювати, але відмовитися від роботи взагалі, тобто уникнути самого способу існування раба, вони не в змозі. Логіка цього способу існування поширюється на всіх членів суспільства, включаючи “господарів”, що насправді є такими ж рабами, лише більш привілейованими і високооплачуваними. Самі “організатори і адміністратори”, – пише Герберт Маркузе, – виявляються цілком залежними від механізмів, які вони організовують і якими управляють. “У цій взаємозалежності вже не залишилося нічого від діалектичного відношення між Господарем і Слугою, яке було зруйновано в боротьбі за взаємне визнання; це швидше порочний круг, в якому замкнуті і Господар, і Слуга” [161, с. 43].

Поневолений економічною діяльністю, “господар” не може вже повною мірою насолодитися своїм привілейованим становищем, отримати з нього екзистенціальну вигоду. Його доля полягає у тому, аби сприяти зростанню і зміцненню системи, примноженню капіталу – і не для цілей власного щастя, а заради самого капіталу. “Господар” теж “служить”, розтрачує свої сили, здоров’я, вітальні і творчі ресурси, теж обмежує себе, наскільки це можливо, в потребах і запитах, – аби добитися найкращого результату у своїй діяльності, сенс якої полягає в абстрактному збагаченні. Прибуток сам по собі не цікавить підприємця, він не витрачається ним, а вкладається у виробництво у вигляді нового капіталу; цей збільшений капітал приносить нові прибутки, які знов вкладаються у виробництво, і так *ad infinitum*. Підприємець не вільний розпоряджатися своїм капіталом за власним розсудом, він вимушений підкорятися диктату системи, яка влаштована таким чином, що не дає людям отримувати задоволення від життя. “Жива людина з її щастям і горем, з її потребами та вимогами витіснена з центру кола інтересів, і її місце зайняли дві абстракції: спожива та праця. Людина, отже, перестала бути тим, чим вона залишалася до кінця ранньокапіталістичної епохи, – мірою всіх речей” [113, с. 131]. Саме у цьому, як стверджує Макс Шелер, виражається специфічний сучасний аскетизм, який був однаково чужий як середньовіччю, так і античності, і філософія якого з’явилася важливою компонентою процесів, що призвели до становлення західного капіталізму. Новий панлейбористський аскетизм, – пише Шелер, – виявляє себе в нездатності насолоджуватися, у підпорядкуванні корисному і необхідному не

лише прекрасного і невідного, але також всього інтересного і приємного. “Рушійною силою сучасної людини праці і користі є ресентимент, направлений проти розвиненішої здатності насолоджуватися і мистецтва насолоди. У результаті сучасна людина переоцінює приємне, і насолода ним перетворюється з “хорошого” в “погане”, відповідно до корисного – адже воно є не більше ніж “ордер” на здобуття приємного. Створюється надзвичайно складний механізм виробництва приємних речей, кипить, ніколи не затихаючи, робота по його обслуговуванню – і все це без перспективи на те, аби, врешті-решт, насолодитися цими речами. Таким чином, сучасна цивілізація прагне до того, аби нескінченно вироблювані і нагромаджені нею приємні речі нікому зрештою не знадобились” [255, с.173].

Більш категорично цю ж саму думку (щоправда, стосовно іншого історичного контексту) висловив в “економічно-філософських рукописах 1844 років” К. Маркс. Він показав, що економічний розвиток, природне зростання потреб і засобів для їх задоволення при капіталістичному способі виробництва збігаються зі скороченням реальних можливостей цими засобами скористатися. Капіталістичний homo faber – найманий раб – відчуває себе відчуженим як від трудової діяльності, якою він займається (в процесі праці), так і від її кінцевого результату (продукту діяльності). Він працює лише через необхідність, і при цьому не може вільно розпоряджатися плодами своєї праці. Справжнім ідеалом політичної економії, – пише Маркс, – цієї “науки про втрати та ощадливість”, є “аскетичний, але виробляючий раб”. “Її основна теза – самозречення, відмова від життя і від всіх людських потреб. Чим гірше твоє буття, чим менше ти проявляєш своє життя, тим більше твоє майно” [158, с. 602].

Головна діюча особа нашого суспільства, сучасний найманий раб – це “професіонал”, вузький фахівець у тій чи іншій сфері. Внаслідок розподілу праці (і в міру його розвитку) працівник все більше і більше впадає у залежність від роботи – як правило, вельми односторонньої і інваріантної. “Кожен набуває свого певного, виняткового кола діяльності, яке йому нав’язується і з якого він не може вийти” [159, с. 31]. Професія визначає життєвий статус людини, і в той же час і її особисту долю, її сьогодення і майбутнє. Вибираючи для себе поле діяльності (досить часто не з власної волі, а через обставини), людина “програмує” своє життя, задає собі деякий алгоритм поведінки, який унеможливорює як універсально, так і не детерміновано зовнішніми чинниками самореалізації індивіда в альтернативних його професійних сферах. “Розвитку однієї єдиної діяльності приносяться у жертву всі

інші фізичні та духовні здібності. ... Кожен окремий член суспільства залишається рабом своїх засобів виробництва, отримав тільки право обирати, який засіб виробництва повинен пригноблювати його” [265, с. 303].

Людина ідентифікує себе зі своєю професією, все її життя як би нанизується на нитку професійної діяльності. І чим міцніша та довша ця “нитка”, тим краще. Здатність людини праці йти вибраним шляхом, її професійна “компетентність” і відданість справі понад усе – ось що цінується в сучасному суспільстві. Також всіляко заохочуються дисциплінованість, скромність запитів і спрямованість працівника на досягнення максимального результату в конкретній сфері його професійних зусиль. І навпаки, прагнення до самореалізації за межами цієї сфери, до накопичення нових знань і освоєння нових “предметів”, безпосередньо не пов’язаних з предметом основної діяльності, засуджується і дезавуалюється як прояв “дилетантизму” [180, с. 107]. Наймач зацікавлений у тому, аби найнятий робітник досконало володів деяким обмеженим набором прийомів і оперативних навиків, розвивав їх і ефективно використовував на робочому місці, будучи повністю абсорбований цією, – такою мірою, аби не мати ні можливості, ні навіть бажання відволікатися від неї. “Людина повинна цілком розчинитися в робочому процесі. Надлишкова сила, яку вона може потратити сама на себе, стає тут зовсім не бажаною, в кінцевому рахунку вона тільки заважає її праці. Всі фактори, які погано впливають на виробництво, причиною яких вона є, підлягають знищенню [267, с. 471]. І людині нічого не залишається, як сприймати ці незмінні правила. У результаті вона зникає до праці і виявляється залежною від неї вже не лише економічно, але також і психологічно.

“Індивід як особа” стає “професійним індивідом”, найманим рабом, який безперервно працює (аби жити) і якому відмовлено у вільному і універсальному розвитку. “Праця” та “відречення” взаємопов’язані, – пише М. Вебер: “... обмеження людської діяльності рамками професії разом з відмовою від фаустовської багатогранності (яка, звичайно, випливає з цієї обмеженості) є в сучасному світі обов’язковою передумовою плідотворної праці”, у цьому суть “професійного аскетизму” буржуазного homo faber’a” [67, с. 205].

“Праця і професія, – пише в “Суспільстві ризику” Ульріх Бек, – в ХХ столітті стали “віссю способу життя” західної людини. “Ще в дитинстві, цілком знаходячись всередині сім’ї, підростаюча людина на прикладі батька пізнає, що професія є ключ до світу. Згодом на всіх етапах соціальна освіта залишається співвіднесеною з “потойбічною” професією, що не існує у ньому. Зрілість вже повністю проходить під

знаком найманої праці, і не лише з огляду на те, що певний час людина віддає безпосередньо праці, але й з огляду на те, що вона “переробляє” її або ж планує в позаробочий час – до і після. Навіть “старість” визначається через неучасть у професійній діяльності” [21, с. 202].

За спостереженнями У. Бека, найбільш яскраво помітне те виняткове значення, яке набуває наймана праця в житті сучасної людини, проявляється в ситуації, коли двоє незнайомих людей при зустрічі запитують один одного: “Хто ви?” – і у відповідь називають не хобі, не релігійну або національну приналежність, не філософську або політичну доктрину, прибічниками якої є, а професію або місце роботи. “Професія служить обопільним ідентифікаційним шаблоном, за допомогою якого ми оцінюємо людей, що нею “володіють”, в їх особистих потребах, здібностях, економічному і соціальному статусі” [21, с. 203]. У. Бек досить категорично стверджує, (і, здається, безпідставно), що суспільству “стандартизованої зайнятості” скоро прийде кінець. Формальна і неформальна праця, робота по найму і безробіття, на його думку, в майбутньому “зіллються” в абсолютно нову систему гнучкіших, множинних і плюральних форм неповної зайнятості. Але в будь-якому разі, відзначає він, було б дивно і абсурдно (а саме це і відбувається сьогодні) ототожнювати конкретного індивідуалізованого суб’єкта та професією, якою він “володіє”, адже тоді індивід, що ховається за своєю професією і ніби розчиняється в ній, з “володаря” перетворюється на “того, кого мають”. Не випадково це ключове слово в цитованому вище фрагменті взяте в лапки. Насправді, правильніше було б сказати, що в постіндустріальному, інформаційному суспільстві не людина володіє професією, а професія – людиною. Набуваючи професії (а разом з нею певний більш-менш гарантований дохід і соціальний статус), індивід втрачає себе. Його свідомість, його уявлення про світ, ідеали і цінності виявляються інтеріоризацією зовнішніх вимог і запитів. Таким чином, людина адаптується до середовища, до тих умов буття, які від неї ніяк не залежать. Як “професіонал” людина виходить на ринок праці, виставляє себе, немов товар, на продаж. І – як зі всяким іншим товаром – ринок вирішує, скільки коштують ті або інші людські якості, уміння і риси вдачі, і навіть визначає їх існування. Якщо якості, які може запропонувати людина, не мають попиту, то вона виявляється абсолютно зайвою на ринку праці, і саме її існування як індивідуалізованого суб’єкта ставиться під питання; так само товар, який не можна продати, не являє собою ринкової цінності, хоча і

володіє споживною вартістю. Упевненість людини в собі, її самоповага і “відчуття ідентичності” перетворюються лише на віддзеркалення того, що думають про неї і чого від неї чекають інші. У самої людини немає жодної упевненості у власній цінності, незалежній від тієї, що її професія користується попитом та має ринковий успіх. Якщо на неї є попит, то вона вважає себе “будь-ким”; якщо ж вона не є бажаною та обійдена увагою – вона й у власних очах просто ніхто.

У наш час загальнопоширеним є негативно-зверхне ставлення до людей “без діла” – соціопатичних індивідів, які ухиляються від праці і культивують “вільний спосіб життя”, а також до тих, хто, у свою чергу, критично або ж просто байдуже ставиться до професійної діяльності, якою їм доводиться займатися, і хто всіма можливими способами намагається захистити себе від неї. Таких людей називають ледарями, неробами і дармоїдами. Професійна діяльність ідеалізується і ототожнюється з “життєдіяльністю взагалі” – і їй протиставляється “бездіяльність” як пасивна незайнятість і пустопорожнє проведення часу людини, не залученої в трудовий процес. Проте ця думка є зовсім помилковою. Насправді самим бездіяльним, безглуздим і пустопорожнім, як правило, і в переважній більшості випадків – виявляється проведення часу homo faber’a, яке насправді (що б не затверджували і як би не намагалися завуалювати цю обставину ідеологи панлейборизму) лише руйнує і робить життя людини рутинним, паралізує її активність і відволікає від вирішення екзистенціальних завдань. “І “активність”, і “пасивність” можуть мати два абсолютно різних значення, – пише Еріх Фромм. – Відчужена активність у сенсі простої зайнятості фактично є “пасивністю” в сенсі продуктивності, водночас як пасивність, яку розуміють як незайнятість, сповна може бути і невідчуженою активністю” [237].

Неучасть в організованій трудовій діяльності, що нав’язується людині умовами соціального буття і традицією, не лише не виключає її екзистенційної активності, а навпаки – передбачає її, а вірніше, забезпечує можливість такої активності: людині, позбавленій від праці, ніщо не заважає заповнити дозвілля, що є у неї, осмисленою і активною діяльністю, яка може бути і “продуктивнішою” (за термінологією Фромма), і навіть “кориснішою і необхіднішою” (за термінологією Аристотеля), ніж робота за матеріальну винагороду. У цьому сенсі дилетантизм, який розуміють як вигляд життєдіяльної активності, не прив’язаної до праці людини, слід вважати розумною і бажаною альтернативою репресивної професіоналізації. Звільнення людини вимагає відміни праці – не “удосконалення” або

“модернізації”, не гуманізації умов праці або реформування системи оплати, а саме відміни. Зрозуміло, в даному випадку йдеться не про трудову діяльність людини взагалі, а про визначену і, поза всяким сумнівом, історично скороминущій формі її організації – найманому рабстві.

Свобода, стверджував Маркс, “починається насправді лише там, де припиняється робота, що продиктована потребою і зовнішньою доцільністю” [160, с. 386]. Праця виключає свободу, якщо вона служить лише засобом для підтримки існування, якщо вона має примусовий і однобічний – професійний характер. У цьому контексті, протиставляючи вільній життєдіяльності людини обумовлену “нестачею і зовнішньою доцільністю” професійну працю і говорячи про необхідність її відміни [159, с. 207]. Маркс використовує гегелівський термін “Aufhebung” – скасування, що одночасно означає відновлення змісту в його дійсній формі. Людина – життєдіяльна істота, і головним її заняттям має бути саме життя, а не виробництво засобів життя. Депрофесіоналізація трудової діяльності є необхідною передумовою такого звільнення людини для вільного життя.

Рационально використаний вільний час перетворює людину на “іншого”, більш соціально розвиненого суб’єкта. Сукупність таких суб’єктів – основа для якісних змін соціальної структури суспільства. У суспільстві зараз йде досить активний процес диференціації соціальної структури, формування нових соціальних груп і прошарків: підприємців, орендарів, менеджерів, посередників, інженерно-технічних працівників нового типу і таке інше. Звідси зрозуміло, що входження індивіда в соціальні прошарки, які з’являються, пов’язані зі зміною соціальних показників, у тому числі показника використання робочого і вільного часу.

Реальне соціальне зростання людини відбувається у зв’язку зі зміною, точніше, підвищенням її культурно-технічної грамотності. Ці елементи є не що інше, як показники, індикатори соціального просування. Підвищення показників культурно-технічної освіти працівників, як правило, сприяє переходу їх до складніших соціально-економічних видів трудової діяльності і, отже, обумовлює значною мірою соціальне просування.

Зміст сучасної масової духовної культури залишає суперечливе відчуття. З одного боку – занепад інтелектуалізму, стандартів і орієнтирів високої духовності, “звичаєвості” і профанація освіти, науки, мистецтва. Буржуїзація суспільства принесла з собою нові цінності, духовні орієнтири, новий спосіб життя. Вже не бюрократія і не інтелігенція, а буржуазія стала законодавцем духовної моди. Шоу-

бізнес агресивно формує культуру проведення вільного часу і образ “героя нашого часу”.

З іншого боку – небачена до цього часу у нас свобода індивідуальної творчості і самовираження, обмежена лише вмістом душі та гаманця. Досить часто вона позбавлена і естетичного смаку, і елементарних ремісничих навиків, і етичних обмежувачів. Часом і формою, і вмістом вона нагадує божевілля. Але це не сама висока ціна, якої коштує свобода, присутня до недавнього часу в нашій культурі лише як екзотика.

Наповненість вільного часу залежить сьогодні від соціальної приналежності, рівня духовної культури особистості, добробуту і родинного статусу. У нові часи розгулу дикого капіталізму у населення нашої країни вільного часу з’явилось більш ніж достатньо. Влада дбайливо звільнила нас від усіх форм власності і матеріального достатку, щедро нагородивши політичною і духовною незалежністю. Безробіття і убогість перетворили вільний час на джерело загрози голодної смерті. Ілюзія свободи, подарована господарями, а не здобута самостійно, не може бути джерелом здоров’я, щастя і процвітання.

Отже, сучасне суспільство, здавалося б, надає людині більше вільного часу. Вихідні дні в нашій культурі припадають, як правило, на суботу і неділю. Ця традиція встановилася з дорадянських часів і зберігається до цього часу. Хоча капіталізм, що розвивається, досить часто порушує її дотримання. І самі підприємці, і їх наймані робітники з 7 днів тижня працюють 6, а досить часто і зовсім обходяться без вихідних. Це пояснюється бажанням швидше виконати замовлення, аби потім встигнути отримати нове, збільшивши прибутковість свого бізнесу. За цим бажанням стоять не стільки жадність і пристрасть до збагачення, скільки відчуття нестійкості, випадковості успіху в умовах ринкової конкуренції і бажання створити необхідний “про чорний день” запас фінансової і економічної міцності. Така робота “на знос” фізично і духовно виснажує і калічить організм тих, хто нехтує відпочинком. І вони, таємно від самих себе, починають працювати на аптеку, створюючи платоспроможну клієнтуру медичного бізнесу.

Накопичення втоми у тих, хто не знає пощади до себе – “трудоголіків” – рано чи пізно досягає тієї межі, коли стомлення формує стійку відразу стосовно своєї справи. І тоді ставлення до бізнесу з творчого мимоволі перетворюється на руйнівне. Невідома сила зриває людей “з гальм” і, закинувши напризволяще раптом обридлу справу, вони пускаються “у всі тяжкі”, прагнучи

марнотратним, невгамовним і досить часто диким загулом угамувати спрагу насолоди і відпочинку, що накопичилася.

Мудріше поступають ті, хто дає собі регулярну, хоч би короткочасну розрядку, не дозволяючи втомі накопичитися до критичної межі, за якою неминує починається її руйнівна робота. Пригощаючи себе час від часу скромними маленькими радощами життя, вони не лише зберігають своє здоров'я, але й, врешті-решт, бізнес. Успішна робота завжди є наслідком, у тому числі і хорошого відпочинку, що дозволяє людині відновити сили і що формує ставлення до роботи не як до самоцілі, а як до необхідного джерела засобів, що забезпечують надалі якісний відпочинок, життєвий комфорт і час, вільний для розвитку особи.

Якщо у приватному бізнесі позбавлення його учасників законного регулярного відпочинку продиктоване конкуренцією і боротьбою за замовника, то в державному секторі це, як правило, наслідок бюрократичного свавілля начальства, не здатного правильно організувати і використовувати робочий час. І хоча аврали і наднормові години інколи компенсуються епізодичними надбавками в платні або додатковими днями до відпусток, “відгулами”, насправді всі ці заходи вже не здатні відновити порушений цикл біологічних ритмів людського організму і компенсувати заподіяний здоров'ю збиток.

Люди, що мають стабільний благополучний бізнес, піклуючись про своє здоров'я, все частіше влаштовують собі маленькі свята, розділяючи одну велику відпустку на ряд нетривалих, але частіших – в середньому по тижню в кожному сезоні. Вони прагнуть так упорядкувати свій робочий день, аби у ньому знайшлося місце регулярним заняттям фізкультурою, спортом, хобі та іншим задоволенням для душі. Це повертається до них збільшеною плідністю трудової діяльності, зростанням якості їх фізичного, етичного і розумового здоров'я, психічною стабільністю і врівноваженістю.

Найняті робітники і державні службовці рідко здатні так само розумно і гігієнічно розпоряджатися часом свого відпочинку. Цього не дозволяє пануюча у нас допотопна культура адміністрування, в якій ставлення керівника до підлеглого позбавлене не лише людяності, але й елементарного розуміння очевидних вигод від експлуатації “робочої сили”, яка відпочила. Періодичність і тривалість часу відпочинку визначається у своїй більшості “механічно”, за традицією, яку відтворила держава: місяць відпустки – після одинадцяти місяців роботи і канікули для учнів чотири рази в рік – одні тривалі, троє коротких, а для студентів – двічі. При цьому нікого не

цікавить, чи існує насправді об'єктивна потреба саме в такій тривалості і періодичності фаз відпочинку.

Структура вільного часу середньостатистичного громадянина за останні роки продовжує погіршуватися, оскільки все більша кількість працездатного населення знаходиться в пошуках заробітку. Проблема бідності, що багато в чому визначає структуру робочого і вільного часу, виникає в результаті порушення об'єктивно обумовлених пропорцій соціального виробництва: пропорцій діяльності (співвідношення зайнятого і незайнятого в суспільному виробництві населення); пропорцій стану (диференціація населення за рівнем забезпеченості матеріальними, духовними і соціальними благами, співвідношення між елементами добробуту і фазами його відтворення); пропорцій стосунків (людина – суспільство – природа, людина – соціальна група – клас – суспільство). В їх основі лежить ключова пропорція між продуктивною і споживчою силою суспільства, вираженням якої є співвідношення робочого і вільного часу.

Необхідно відзначити ще один важливий феномен бідності: її зв'язок з соціальними формами відчуження людини від людини, від передумов і результатів праці, з істотним обмеженням вжитку матеріальних і духовних благ.

Фонд і структуру позаробочого і вільного часу обумовлюють загальні (неспецифічні) і специфічні чинники. До загальних належать такі, як склад населення з урахуванням статі і віку, розмір сім'ї, рівень доходів на одного члена сім'ї, розміри житлової площі, обсяг і якість комунальних послуг, що надаються населенню, освіта та ін. Наприклад, відносно високий відсоток молодих фахівців і малосімейних громадян підвищують фонд вільного часу, а вищий рівень доходів населення збільшує вільний час і долю його витрат на культурне дозвілля і розваги. Безумовно, для реалізації цієї тенденції необхідна відповідна матеріальна база.

Інша група чинників – специфічні – вирішальною мірою впливають на фонд, макро- і мікроструктуру позаробочого і вільного часу. Цей вплив випробовують навіть бюджети часу соціально і демографічно однорідних груп населення. До таких чинників насамперед належать природно-кліматичні умови, проживання в місті або в сільській місцевості, деякі національні особливості устрою життя населення. Коли на Північ приїжджає людина з південних місць, у неї неминує змінюється підхід до використання вільного часу, на її психічний стан впливають час, клімат, особливості ритму життя, одноманітність зовнішніх вражень, відсутність звичних умов для навчання, самоосвіти, відпочинку, розваг. Мінімум зовнішніх вражень, довге перебування в колі одних і тих же людей (часто два-три роки і

більш) досить часто викликають апатію, звужують круг соціальних інтересів, порушують міжособистісні стосунки і зрештою призводять до зниження трудової і соціальної активності.

Індустріальний розвиток не тільки все більше забезпечує людей товарами та послугами, але й одночасно постійно скорочує робочий час, так що зазвичай говорять про “наступаючу епоху вільного часу”. Робочий день, робоча неділя, а також загальна тривалість робочого часу скоротилися. Але все це не зняло проблеми вільного часу.

Сьогодні людство постало перед дилемою “Більше вільного часу або більше споживання” ? Багато людей бажають мати і те, й інше одночасно. І багато хто вирішує відмовитися від збільшення вільного часу, щоб таким чином, порушуючи всі пропорції, ще більше підвищити життєвий рівень. Мало коли в історії працювали так багато та наполегливо, як в епоху індустріалізму. У доіндустріальній Західній Європі протягом віків, крім неділь, було близько 50 святкових днів, і тому в середньому майже на кожну неділю припадав один святковий день, була здійснена “п’ятиденна неділя”, при цьому слід додати, що релігійний характер святкових днів дав людям настанову розумно проводити своє дозвілля. Сьогодні переоцінка рівня життя змінює у багатьох людей ставлення до розумного використання вільного часу. Відбувається широке розповсюдження готовності до понаднормової праці та у вихідні дні. Багато хто намагається перенести центр ваги свого життя у постійно зростаючий вільний час, тим самим відбувається зворотний процес – вільний час скорочується.

Проблематичним також є подальший вплив так званих “сил вільного часу”, до яких насамперед належать індустрія розваг та “індустрія споживання культури”. Їх представники вказують на те, що вони залежать від смаку та бажань нового мецената – “маси” і що вони – уже відповідно до рентабельності – повинні “приспосовуватися” до масових смаків. Наприклад, кіноглядач вимагає не шедеврів, а можливості втекти від повсякденної дійсності у мрію, у магію білої стіни, де він може сміятися та плакати, любити та ненавидіти і в той же час задовольняти свої пристрасті до видовищ. Сфера вільного часу стала новим значним ринком збуту.

Безумовно, значення вільного часу в усі часи було досить важливим. Це яскраво проявляється, якщо звернути увагу на взаємозв’язок вільного часу зі зв’язками та відносинами людини: в її внутрішньому світі, в оточуючому середовищі, світі навколо неї та світі над нею. Так, по-перше, дозвілля повинне дарувати людині час, щоб вона ставала внутрішньо багатшою. Для цього людині потрібні, звичайно, тиша та зосередження. Але, на жаль, багато людей, особливо

сьогодні, не можуть залишатися наодинці з собою, вони поринають в оглушливий шум та ярмарку розваг.

По-друге, людина повинна використовувати свій вільний час для пізнання оточуючого середовища. Ставлення багатьох людей до природи стало байдужим та поверховим. Незважаючи на всі успіхи природничих наук, таємниці природи залишаються закритими. Час дозвілля дає людині можливість споглядати та творчо пізнавати оточуючий природний світ. Проте сьогодні спілкування з природою, по суті, є лише продовженням стилю праці машинного виробництва у вільний час. Так, відпочинок на природі є здебільшого технізованим, та і цілі такого відпочинку далекі від споглядання навколишньої краси.

По-третє, в час дозвілля людина повинна присвятити себе людям, що оточують, насамперед своїй родині. Вільний час слід проводити, наскільки це можливо, у колі сім'ї, тим більше сьогодні, коли місце роботи та дім у більшості випадках розділені. Батьки повинні виконувати не тільки службові, але й батьківські обов'язки. Вже з цієї причини сучасній людині потрібно більше вільного часу, ніж, скажімо, селянину XVIII століття, в якого дім і праця ще збігалися, і він міг виховувати своїх дітей у сумісній праці. Але, як ми вже зазначали, в гонитві за збільшенням споживання, за підвищенням добробуту та достатку відбувається процес скорочення вільного часу заради додаткової, понаднормової праці.

По-четверте, важливе значення має те, що у загальному ритмі праці повинен бути встановлений певний єдиний вільний від роботи для всіх день. Так, наприклад, як було завжди, як визначено у Ветхому і Новому Завіті, ритм неділі визначався певним днем Господнім. Таким чином, повсякденна робота, сімейне життя та життя у суспільстві отримували упорядкування. Загальна вільна неділя незамінна для сімейного життя, для підтримки відносин з родичами та друзями, а також для участі у культурному житті. Сучасний глобалізований світ багато чого перевернув, так би мовити, з ніг на голову. У розвинутих індустріальних суспільствах більше 80 % працюючих виконують свої професійні обов'язки будучи залежними – як ті, що отримують зарплатню. І хоча система найманої праці не захоплює людину цілком – її свободу совісті, її політичну свободу, вільне використання доходів, та, незважаючи на це, її праця є не добровільна, а вимушена. А тому ритм праці підкоряється технологізованому процесу і, в цілому, сучасному індустріальному, інформаційному розвитку суспільства з його проявами “культури споживання”.

Підсумовуючи, можна сказати, що розуміння дозвілля в процесі розвитку людства постійно змінюється. Так, в епоху Античності та Середньовіччя дозвілля розуміли як форму інтелектуальних розваг і

філософського спілкування з Божеством. Саме у вільний час реалізувалася вища мета людини – взаємодія розуму з Божеством, а це, у свою чергу, передбачає високий статус вільного часу, культивування специфічної поведінки в його сфері та підлегле становище усіх інших сфер життєдіяльності людини та держави в цілому.

У сучасному світі поряд з перевагами, які полегшують долю людини, поряд з технічним оснащенням, яке звільняє час та збільшує саме вільний час, відбувається репресивний наступ на культуру дозвілля. Тобто, чим більше людині пропонується, тим більше людині хочеться отримати. До цього ж стираються та зникають деякі духовні цінності. І людина свій вільний час все більше використовує як можливість отримати додатковий прибуток.

В умовах практично повної зайнятості працездатного населення, а також дефіциту обсягів та якості товарів і послуг для населення, сім'я не має необхідних ресурсів часу для задоволення організації побуту та відпочинку, дозвіллевих занять. І, як наслідок, або домашнє господарство опиняється у запущеному стані, або не залишається часу на спілкування з дітьми, на самоосвіту, культурні форми дозвілля. Наслідком такого становища стає зниження віддачі у сфері праці, погіршення самопочуття дорослих і дітей, ускладнення міжособистісних стосунків у родині.

1.4. СУСПІЛЬСТВО РОЗВАГ ЯК ЗАМАХ НА СВІТ ПРАЦІ

Вище ми розглянули значення вільного часу для існування та розвитку людини. Звернули увагу на те, що вільний час надає можливість людині не тільки існувати, як природній істоті, а й творчо розвиватися, вдосконалюватися та сприяти світовому прогресу.

Також зазначили, що в добу глобалізації відбувається колонізація життєвого світу людини, а саме – посилюється наступ на культуру дозвілля. З одного боку, вільний час, який, здавалося б, все більше вивільняється за рахунок впровадження у виробництво новітніх технологій, скорочення тривалості робочих годин, все рівно використовується для додаткової праці. З іншого боку, постіндустріальне, інформаційне суспільство, “постринкове господарство”, “технотронне суспільство” все більше стає “суспільством послуг”, “споживчим суспільством”, “суспільством розваг”, де під загрозою опиняється світ праці, без якого, взагалі, не можливе існування людини. У зв'язку з цим відбувається переструктуралізація життєдіяльності людини, існує ризик колонізації життєвого світу як у напрямку наступу на культуру дозвілля, так і

замаху на світ праці. Ця амбівалентність насамперед проявляється в тих пріоритетах, які розставляє людина щодо сфер дозвілля та праці.

На відміну від світу праці, де час людини є чітко структурованим і підпорядкованим її професійному призначенню, світ дозвілля відкриває перед людиною широкий спектр різноманітних пропозицій, надає індивіду свободу у реалізації своїх задумів. Тому, по суті, йдеться про необхідність формування нового типу культури дозвілля, причому не як окремого різновиду людської культури, а як наскрізного виміру, що стабілізує і організовує життя людини.

Суспільство ХХ століття стало свідком розквіту технічної думки і, по суті, брало участь у всезагальному виробництві: одні люди безпосередньо щось виробляли, інші займалися дослідженнями і розвитком технологій, треті займалися розподілом продукції. У цей період практично кожна людина брала участь у цьому грандіозному процесі і була його частинкою, “гвинтиком”. Галузі ж, безпосередньо не зайняті в “технологічному процесі”, були орієнтовані на підтримку працездатності цієї колосальної виробничої системи. Можна сказати, що вони її обслуговували, будучи, по суті, своєрідними “наладчиками” або “ремонтниками”.

Завданням гуманітарних напрямів у цей історичний етап було забезпечити нормальну роботу людині на виробництві. Це означало насамперед нормалізувати фізіологічний і психологічний стани людей: зберегти фізичне і душевне здоров'я людини. Метою такого підходу була допомога людині у повноцінному виконанні нею своїх професійних і службових обов'язків. Коли людина розвивається гармонійно разом з розвитком суспільства, має необхідні знання та вміння, вона знаходиться на вістрі життя, яке сповнене всіма враженнями і має смисл. Якщо людина відстає від вимог історичного етапу розвитку, то у неї виникає розуміння беззмістовності власного життя. Кожен прожитий день ставить перед людиною нові вимоги того, чому вона повинна відповідати, щоб бути повноцінним членом суспільства. Рівень цих вимог – природний наслідок розвитку нашої культури соціуму: це те, що прийнято називати прогресом, якому слідує людина. І саме від того, наскільки людина прогресивна, рівно настільки вона і відчуває смисл, необхідність свого життя для оточуючих, свою корисність суспільству.

Але хочемо ми того чи ні, незалежно від того, чи розуміємо ми ці зміни, чи ні, адаптуватися до зовнішніх умов – чи то природа або суспільство – необхідно: необхідність продиктована тим, що якщо жити по-старому стає все важче, то зрозуміло, що потрібно знаходити новий спосіб жити повноцінно. При цьому також не має значення те, який етап розвитку суспільство проходить – науковий, технічний, світоглядний або культуральний: не адаптуватися до поточних змін

у цьому світі – означає відстати від життя, опинитися “на узбіччі”, не відповідати вимогам сьогодення.

Зрозуміло, що, відповідно до змін етапів розвитку суспільства, стає зрозумілою і необхідність адаптуватися до нових вимог прогресу. І якщо попередній етап був техногенний, його основна ідея була “підкорення природи людиною і підвищення комфорту її життя”, то новий етап, про що йшла мова, стосується іншої сфери – модернізації внутрішнього світу людини, світосприйняття.

Сучасне ж суспільство – суспільство ХХІ століття – вже не схоже на великий виробничий цех, в якому кожна людина всього лише “гвинтик”, від якої вимагається лише виконання своїх обов’язків. Вже відходить у минуле матеріально-орієнтоване “суспільство споживання”. Сьогодні все більш набирає чинності принципово інша суспільна формація, яка вимагає від людини бути уже не “гвинтиком”, а творчим лідером – тобто проявляти свою індивідуальність. Тому і вимоги до її внутрішнього стану стають інші: вже не досить бути “психологічно здоровим” і “працездатним” – потрібно бути ініціативним, неординарно мислячим.

Природно, що настання даної стадії розвитку суспільства стало можливе завдяки тому, що раніше були створені достатньо потужні матеріальна і соціальна основи, які не лише гарантували людині комфортне життя, нові можливості доступу до інформації і пересування, а й дали можливість вивільнити її сили і час, звільнити людину від “чорної роботи”. Тому інтереси людей сучасного суспільства не обмежені рамками лише постійної праці “до знемоги”, споживання і “користолюбства” матеріальних продуктів виробництва – увага підприємця орієнтована на “споживання” вільного часу.

Таким чином, вивільнення особистого часу та розширення сфери послуг і розваг характеризує настання Культури Дозвілля. Тоді як “суспільство споживання”, що було величезним виробничим цехом, можна характеризувати як “культуру праці”.

Можна відзначити, що колосальний розквіт індустрії розваг – це прямий і природний наслідок настання саме цієї культури: нічні клуби, місця відпочинку, телебачення, радіо, туризм, комп’ютерні ігри тощо. Всі вони служать одній меті – урізноманітнити “споживання” вільного часу людиною.

Остаточне формування саме культури дозвілля є головним проявом сучасного суспільства, де життя людини – її індивідуальність, внутрішній світ – виходять на перший план. А сфера послуг, що забезпечує заповнення вільного часу людини, не стільки направлена

на її розваги, скільки на підкреслення індивідуальності та забезпечення можливості самовираження.

Потрібно, звичайно, відзначити і те, що необхідність виконувати соціальні функції, працювати, залишається: просто на механічному виконанні робочих функцій вже зосереджені інтереси людини сьогодні. Мало хто мріє про кар'єрне зростання лише заради кар'єри – навіть вже складно знайти людину, яка б працювала заради роботи: хтось заробляє кошти для відпочинку, більш високого рівня життя, хтось ходить на роботу ради спілкування. Ідеальним може вважатися варіант, коли професійна діяльність задовольняє інтереси людини і дозволяє виявлятися її творчості: наприклад, якщо людина любить спілкуватися з новими людьми – і за видом діяльності їй це доводиться робити постійно.

Таким чином, минуле століття створило технологічну базу для життя людини, зняло з неї велику частину фізичного навантаження і вивільнило для неї особистий час. Як наслідок, на перший план виходить індивідуальність людини та її мислення – як вміння заповнювати час. Така сьогодні соціальна дійсність. Для того, щоб бути повноцінним членом суспільства, ефективно діяти і перемагати, далеко недостатньо, хоча і необхідно, просто бути професіоналом. Саме вміння самовиражатися визначає те, наскільки людина відбудеться в соціумі і буде затребувана суспільством.

У минулому столітті для людини було важливо відбутися професійно – люди, так би мовити, змагалися у своєму професіоналізмі; пізніше стали змагатися у своїй матеріальній і фінансовій спроможності. Якщо ж задатися питанням про те, чим “змагаються” люди в дозвіллевій культурі, то відповідь може вразити і здивувати: люди змагаються наповненістю життя – тим, чие життя оригінальніше, яскравіше, наповнене різноманітними враженнями. Тобто найбільш важливим є вміння вести спосіб життя яскравіший і цікавіший, ніж в інших. Точно так, як людина колись пишалася найновішою і найдорожчою машиною – і це було символом її відповідності вимогам суспільства, сьогодні аналогічне значення має те, наскільки людина наділена потенційними можливостями: емоціями, наповненістю життя, сам образ її є оригінальним, унікальним, індивідуальним.

Іншими словами, змагання людей відбувається у тому, наскільки вони здатні реалізовувати у своєму житті оригінальні, цікаві ідеї і проекти, наповнювати час свого життя чимось таким, що не прийшло в голову іншим, наскільки високий рівень їх ментальної

заповзятливості. Природно, що ні матеріальна, ні професійна складова життя людини нікуди не зникає: просто вони перестають бути самоціллю, а стають засобами для реалізації власних оригінальних проектів і задумів.

Вважається, що історія розвивається по спіралі і постійно повторюється. Якщо звернутися в глибину віків, то аналогічна ситуація “дозвіллевої культури” існувала за часів Стародавньої Греції. Так, наприклад, право вести дозвільне життя було закріплене за привілейованими суспільними групами та верствами. Більш того, норми традиційної культури зобов'язували аристократію вести дозвільний образ життя, замінюючи воєнні та політичні заняття розвагами. Вищі класи та верстви довгий час були законодавцями мод у сфері розваг, творцями та зберігачами вишуканих форм ігрової культури.

Роль праці в житті людини і суспільства не залишалася незмінною впродовж історичного розвитку. Разом з формами і мотивами трудової діяльності змінювалися і уявлення про працю. Значна частина людської історії пов'язана з так званим традиційним, або доіндустріальним, типом суспільства. Традиційним воно назване тому, що життя у ньому будувалося за звичаями, традиціями, зразками поведінки, заповітами предків. Життя людей ґрунтувалося на громадських принципах, тому що так було легше вижити.

У традиційних суспільствах чоловік, як правило, не був вільний обирати собі заняття, а займався тим, чим і його предки. Люди вірили, що і доля, і вид господарської діяльності визначені зверху. Професійні прийоми передавалися з покоління в покоління.

Праця людини в основному була пов'язана із здобуттям благ безпосередньо від природи, а велика частина населення була зайнята в сільському господарстві. Основою господарства було самозабезпечення, а придбання продуктів на стороні (через обмін або торгівлю) хоча і практикувалося, але не відігравало такої важливої ролі, як зараз. Подібний тип господарства називається натуральним.

Упродовж багатьох століть господарське життя людини і праця, зокрема, не були предметом спеціального розгляду. Крім того, праця як така для мислителів і філософів давнини не була привабливим об'єктом аналізу. Вони займалися насамперед проблемами буття і пізнання, значно менше цікавилися практичною діяльністю людини, яка була долею нижчих прошарків суспільства або ж зовсім рабів.

Таким чином, ставлення до праці формувалося на основі загальних уявлень про світ, Бога і людину, які проповідували ті або інші релігійні або філософські вчення. У цих ученнях велика увага приділялася

нормативному (етичному) компоненту – уявленням про належне. Ради чого працює людина? Що є сама праця – покарання або покликання, прокляття або благо? Які види трудової діяльності бажані Богові?

Тривалий час в історії суспільства праця через нерозвиненість знарядь вимагала великої фізичної напруги і для багатьох була безпосередньо пов'язана з виживанням. Тому праця вважалася покаранням, і її прагнули уникнути або перекласти на плечі інших. Для вільних громадян античної епохи було характерне презирство до фізичної праці, якою займалися раби. Вільні громадяни присвячували себе політичній діяльності, культурній творчості, активному дозвіллю, тобто свободу розуміли насамперед як свободу від необхідності працювати. Таке ж ставлення до праці існувало і в епоху Середньовіччя, про що йшла мова вище.

Дуже важливо, що, на відміну від колишніх часів, протестантські вчення сформували ставлення до підприємництва як до суспільно корисної і богоугодної діяльності. Підприємництво мало на увазі раціональне господарювання у формі підприємства відповідно до етичних принципів і суворої законності. Високі прибутки розглядалися як важливий показник успіху у вказаній Богом діяльності. Проте сам підприємець ні в якому разі не повинен був насолоджуватися плодами свого багатства, пам'ятаючи, що праця – релігійний обов'язок.

У результаті вийшло так, що моральні вимоги протестантизму в цілому відповідали необхідним умовам економічного розвитку, що передбачають перевищення інвестицій над вжитком. Нова етика, з одного боку, затиснула в залізні лещата аскетизму особистий вжиток, а з іншої – розв'язала руки безмежному виробництву ради виробництва. На зміну традиційному суспільству поступово приходять індустріальне суспільство, яке з повним правом можна назвати "суспільством праці". Індустріальним його називають тому, що в центрі економічної системи знаходиться промислове виробництво (вторинна переробка) на відміну від добувного характеру доіндустріальних (аграрних) суспільств. У цей період господарська діяльність у житті людини і суспільства в цілому із засобу виживання або підтримки звичного рівня споживання стає головною метою існування, основним типом людської діяльності.

З виникненням і розвитком індустріального (капіталістичного) суспільства намічається крутий поворот в аналізі праці. По-перше, саме в цей період активно відбувається формування і становлення більшості найважливіших суспільних наук (враховуючи економіку та соціологію), в яких праця стає об'єктом спеціального наукового

аналізу. В економічній науці він стає важливою аналітичною категорією, осмислюється як чинник виробництва. У рамках соціології починають вивчатися суспільна роль праці, соціальні процеси, з ним пов'язані.

По-друге, відбувається активне формування “армії найманої праці”, або “робочого класу”, що складається з колишніх селян, позбавлених можливості отримувати кошти для існування від власної ділянки землі і вимушених пропонувати за винагороду свою здібність до праці. Розгортається процес урбанізації і концентрації мас трудящих в місцях роботи. Важкі умови існування працівників висунули на порядок денний так зване “робоче питання”. Глибока поляризація суспільства загострила соціальні відносини, що раз у раз набувають форми відкритих зіткнень. У результаті підвищена увага вчених, політичних діячів і громадськості стала приділятися проблемам соціального консенсусу і регулювання соціальних стосунків як на рівні підприємства, так і на рівні суспільства в цілому.

По-третє, отримала поштовх до розвитку прикладна функція науки. Адже традиційне суспільство було орієнтоване саме на підтримку порядку речей, який вже склався, оскільки способи виконання робіт і організація спільної праці передавалися з покоління в покоління, а періодично виникаючі інновації мали випадковий характер. А вже в індустріальному суспільстві вдосконалення виробничого процесу було поставлене на перший план і стало одним з важливих завдань у досягненні наукових розробок. Зусилля вчених концентрувалися на питаннях ефективності виробництва, максимальної віддачі, підвищення продуктивності праці, вирішення виникаючих соціальних проблем тощо.

Загалом в індустріальну епоху “праця” і “професія” стають основою людського існування, тим самим визначаючи становище людини в суспільстві, її дохід, спосіб життя, коло спілкування. Професійний статус відкладає на другий план такі поняття, які колись мали першочергове значення, як релігійна і етнічна приналежність, знатність роду тощо.

Сьогодні суспільство переживає нову глобальну трансформацію – становлення постіндустріального (інформаційного) суспільства. Нове суспільство постіндустріальним називають тому, що переробна промисловість, як локомотив економічного розвитку, і капітал, як основний чинник виробництва, втрачають своє значення. А все через те, що велика частка народного багатства створюється у невиробничій сфері, або сфері послуг, причому послуг висококваліфікованих

спеціалістів, пов'язаних з сучасними технологіями. Знання, інформація і заснована на них висококваліфікована праця – ось що сьогодні стає основним виробничим ресурсом. Звідси і друга назва суспільства – інформаційне. Знання і раніше полегшували людині його працю, проте вони виконували при цьому швидше допоміжну функцію. Сьогодні ж саме знання визначають ліву частку вартості виготовленого продукту і послуг, які стають все більш “інтелектуальними”. Працівники, зайняті передаванням і використанням знань та інформації, стають у постіндустріальному суспільстві домінуючою групою в загальній кількості зайнятих, перевищивши групу індустріальних робітників.

У кінці ХХ століття набагато збільшений рівень добробуту в основній частині населення в розвинутих країнах знизив економічну складову в мотивації господарської діяльності. Людина усе більш відчуває потребу в цікавій роботі, яка стала б для неї не лише джерелом коштів для існування, але й сферою самореалізації особистості. Жорсткі межі між працею як зовнішньою необхідністю і працею як внутрішньою потребою властиві індустріальному суспільству, все більше розмиваються. Нові методи організації праці надають все більше свободи на робочому місці, оскільки економічний успіх фірми сьогодні багато в чому залежить від припливу нових ідей, нових пропозицій, підвищення відповідальності працівника на робочому місці і, зрештою, його зацікавленості.

І, як наслідок, у даний час суспільство праці повною мірою починає випробовувати на собі парадоксальні результати свого функціонування: невпинна праця кінець кінцем веде до зникнення праці як такої. В умовах науково-технічного прогресу нестримно підвищується продуктивність праці, і, як результат, знижується потреба в робочій силі. Завдяки автоматизації процесів виробництва, розвитку робототехніки деякі виробництва стають безлюдними і вже не виглядають утопією. Менша кількість людей може виробляти більшу кількість товарів і послуг. Створювані технічним прогресом нові робочі місця на нових виробництвах насправді виявляються значно менше тієї кількості робочих місць, які ліквідовуються. Ось так при зниженні потреби в робочій силі і скороченні зайнятості зростає безробіття. Якщо при цьому враховувати, що населення земної кулі продовжує збільшуватися, можна припустити, що безробіття поступово стає однією з глобальних проблем сучасності.

Жертвами новітніх технологій можуть стати не лише робітники зайняті в промисловості. Комп'ютерні новації скорочують кількість клерків у банківських установах, страхуванні, бухгалтерському обліку

тощо. Наприклад, таке нововведення, як телебанкінг, що не вимагає фізичної присутності клієнта для здійснення операцій, дозволяє істотно скоротити мережу банківських філій, а значить, і їх службовців. Найбільш радикальні футурологи стверджують: людству час задуматися не про майбутнє праці, а про майбутнє без зусиль.

Унаслідок збільшення тривалості освіти відсовуються кордони вступу людини на ринок праці. У постіндустріальній економіці, що нестримно розвивається, з віком стає все важче конкурувати з молодими, висококваліфікованими працівниками.

“Майбутнє без зусиль” – швидше за все перебільшення, але зрозуміло, що світ праці в тому вигляді, в якому ми його знаємо, дійсно істотно змінюється. Такі характеристики, як єдине місце роботи, повний робочий день, безперервний робочий стаж, можуть стати швидше винятком, ніж правилом. Тому неминуче виникне необхідність відмовитися від філософії єдиної кар’єри за принципом “одна робота на все життя” і самостійно формувати “портфель робіт” і управляти ним. Сьогодні усе більш поширеним явищем стає не просто періодична зміна робочого місця, але й зміна професії, роду занять. І це не варто розглядати як винятково негативну тенденцію, пов’язану з руйнуванням стабільності людського життя. Адже людина дістає можливість повніше реалізувати себе в різних якостях, урізноманітнити своє життя, отримати нові враження.

Можливе “суспільство праці” дійсно наближається до своїх історичних кордонів, і звична трудова етика і устрій життя незабаром стануть надбанням історії також, як трудова етика селянства або середньовічного ремісника. Тоді професійна праця вже не буде єдиною метою існування людини. Спостерігається відхід від розуміння праці як покликання, характерного для протестантської етики. Люди знову знаходять колись загублені мотиви, що народне господарство не є єдиною сферою додачі життєвої енергії і творчого потенціалу, і направляють свою активність за межі традиційної праці, звертаючись до дітей, сім’ї, суспільної роботи, політичної діяльності, духовного самовдосконалення.

Все вищесказане означає, що багато звичних положень про роль праці, її організацію, трудові стосунки, управління персоналом, зайнятість і безробіття в державній політиці мають бути переглянуті.

Отже, сьогодні в індустріально розвинутих країнах у людей більше, ніж будь-коли, залишається часу після роботи. Це підтверджують різноманітні дослідження у різних країнах світу. Наприклад, інтерв’ю, які провів Лефковіц у кінці 70-х років ХХ ст., продемонстрували, що невелика, але постійно зростаюча кількість американців розширили

свою участь у дозвіллевій діяльності. Вони добровільно обирають безробіття, неповну зайнятість або достроковий вихід на пенсію. Така ж картина, а сьогодні особливо, характерна вже для багатьох країн світу.

Збільшення обсягу вільного часу внаслідок скорочення робочого часу все ж таки є головним наслідком істотних інституціональних змін. Дослідження, і зокрема в Україні, показали, що збільшення вільного часу є результатом скорочення робочого дня, тижня, збільшення терміну відпусток та кількості вихідних днів.

Ця тенденція, збільшення вільного часу, є дуже показовою, особливо на етапі застосування новітніх технологій. І, як наслідок, відбувається ненавмисне скорочення праці, що оплачується. Зменшення кількості працюючих у глобальному масштабі та в рамках традиційної ринкової економіки зумовлює все більшу кількість людей до набуття більш вільного часу, що досягає критичного рівня, безвідносно до того, чи зацікавлена людина в скороченні зайнятості.

Важливий етап у розвитку розваг пов'язаний з виникненням міст, де необхідність планування та організації вільного часу вперше усвідомлюється як важлива соціальна та політична проблема. Поняття “місто” та “розваги” тісно пов'язані в історії. У містах більш чітко позначилися відмінності між працею та відпочинком, колективом та особистістю, свободою та несвободою. Вже в містах пізнього Середньовіччя та Відродження стиралися станові відмінності. У всякому випадку вони вже не сприймалися як абсолютно неподоланні. У широковідомій праці М.М. Бахтіна, яка присвячена цьому періоду, показано, що під час свят карнавального типу станова ієрархія переверталася “з ніг на голову”, пародійно обігривалася та релятивізувалася. На цій основі формувалися єдині норми міської культури [19]. Таким чином відбувалася демократизація розваг.

Нова хвиля розвитку розваг і дозвіллевої культури почалася з розвитком урбанізації, яка здійснила величезний вплив на зміст та значення цієї діяльності. Процес урбанізації в сучасному вигляді розпочався разом з індустріалізацією та створенням світового ринку, формуванням структур громадянського суспільства. І, звичайно, можна погодитися з точкою зору професора Є.В. Дукова, який трактує розваги як специфічну проблему сучасного індустріального та постіндустріального суспільства. “Справа не в тому, що до цього не було розваг, а в тому, що розваги “не акцентувалися” як значуща

соціальна та культурна цінність, не виокремлювалися в окрему галузь культурного виробництва” [100, с. 39].

Зародження сучасної сфери дозвілля розпочалося ще в ХІХ столітті, коли в європейських місцях зосередилися великі маси гетерогенного населення, які були мало знайомі зі звичаями та нормами міського населення, але в той же час претендували на свою частку розваг. Підвищився попит на загальнодоступні жанри мистецтва, коли в європейських місцях зосередилися великі маси гетерогенного населення, літератури, суспільні форми проведення дозвілля. В. Беньямін у праці “Париж, столиця ХІХ століття” продемонстрував, як у відповідь на цей соціальний запит у європейських столицях створювалися різноманітні установи дозвілля та розваг, включаючи театри та ресторани, цирки, виставкові зали, пасажі, спортивні клуби, кінематограф. Так, міський буржуа, який описаний у творах Бальзака та Мопассана, являв собою прообраз нового антропологічного типу – “людини, що розважається”, – споживача духовних благ і послуг, які пропонують розважальні установи, і разом з тим, які спрямовували їх розвиток відповідно до своїх смаків. Нові технічні засоби та нові відкриття в мистецтві відбувалися одночасно, прискорюючи одне одного, приводячи у підсумку до своєрідного синтезу, який ми тепер називаємо “entertainment”, або “масова індустрія розваг” [26, с. 31; 240].

Починаючи з ХХ століття розваги стають ходовим “товаром” або комерційною послугою, яка надається у відчуженій упаковці, яка не має індивідуальних відмінностей, з однією метою – сприяти знищенню надлишку матеріальних засобів і вільного часу і тим самим приглушити екзистенційний страх перед небуттям, деперсоналізацією, тягарем повсякденних життєвих турбот.

Перебуваючи у сфері розваг, ми живемо не своїм, а “запозиченим” життям, приймаючи ілюзії за істинні цінності. Ми навчилися бачити у витворах мистецтва не оригінальну особистість митця, не складні характери героїв, а детективи, мелодрами, комедії, бойовики тощо. Слід визнати, що імморалістичний потенціал розваг, про який в попередні епохи йшла мова тільки натяком, у постмодерністичній культурі реалізувався у повному обсязі. Розваги все частіше знаходяться на межі дозволеного або взагалі переходять цю грань.

Розважатися тим або іншим способом у сучасному суспільстві стає не просто престижним, але соціально необхідним. В усякому разі таке психологічне кліше відтворюється ЗМК, освітніми інститутами, рекламою. Так, формується горезвісний комплекс Барбі: “Будь багатую, будь відомою, розважайся!” Нині крупні фірми і корпорації

зобов'язали своїх співробітників брати участь у пікніках, грати в гольф і боулінг, вважаючи, що це повинно сприяти створенню позитивного іміджу (“бренда”) компанії в очах клієнтів. Ухилення від цих заходів розглядається як знак неповаги до корпоративних норм і “цінностей”. Отже, створюється абсурдна ситуація, коли людину примушують розважатися без її волі. Індустрія розваг повсюдно і щодня відтворює в розширеному обсязі “потреби” в неробстві. З певного моменту ця галузь, або соціальний інститут, набуває незалежності від тих, хто викликав її до життя, і починає диктувати всьому суспільству штучно створені зразки і стилі поведінки. Якщо на початку ХХ століття Й. Хейзінга писав про поширення “пуерилізму” (несерйозного, легковажного ставлення до життя) як однієї з рис декадансу європейської культури, то наприкінці століття французький дослідник Жан Фурастьє пише вже про “цивілізацію дозвілля”, як про щось природне, без найменшої тіні засудження. На зміну трудовій протестантській етиці приходять етика неробства і розваг.

За матеріалами дослідження створюється вражаюча картина зрушення ціннісних орієнтацій у бік розваг. Видавці буквально “нашпиговують” журнали прямою і прихованою рекламою розважальних послуг, віддаючи перевагу таким видам дозвілля, на яких можна більше отримати прибуток. Навіть якщо друкуються статті на серйозні теми, їх “герої” відображаються не в тих місцях, де вони зазвичай працюють, а там, де вважають за краще розважатися. На першому місці за популярністю стоять ресторани, естрадні концерти, дискотеки, кінотеатри, казино, нічні клуби, фітнес-центри, комп'ютерні ігри, шопінг. Далі йдуть театри, подорожі, виставки, книги, спорт. Концерти симфонічної музики і постійні музейні експозиції згадуються значно рідше. Творчі любительські заняття, за винятком квартирного дизайну і садових ділянок, представлені дуже мало.

Особливо слід торкнутися публікацій на теми про родинне і дитяче дозвілля. На відміну від інших журнальних рубрик, ці матеріали подаються нестандартно і цікаво, відчувається, що вони робляться з любов'ю. Велика увага приділяється іграм і заняттям з дітьми, дитячому читанню, підготовці до дитячих і домашніх свят. Проте і тут намітився спірний момент. Останнім часом сім'ям постійно рекомендують відвідувати дитячі розважальні центри, куди дорослі і діти вирушають разом, але потім проводять дозвілля за своїми особливими програмами: дітям пропонують рухливі і комп'ютерні ігри, атракціони, вікторини, а батькам – посидіти в кафе, переглянути кінофільм або просто пройтися по магазинах. Наскільки таке проведення часу сприяє зміцненню родинних зв'язків, важко

сказати. Що ж до “жіночих” журналів, то одна студентка іронічно відмітила: “Розваги чоловіка – втілення пороку (дівчата, алкоголь, азартні ігри). Світ жіночих розваг – зосередження на відчутті комфорту, турбота про душу і тіло. Якщо вірити журналам, то чоловікам і жінкам краще розважатися окремо”.

Хоча цінова політика журналів розрізняється, в цілому ж вони формують підвищені вимоги до сфери розваг. Більшість опублікованих матеріалів орієнтована не на можливості середньостатистичного читача, а на представників так званого середнього класу, що, звичайно, не одне і те ж. Фактично це означає, що для більшості читачів пропонується репертуар розваг недоступний, проте журнали розходяться великими тиражами і, отже, знаходять споживача. Один із головних висновків, який можна зробити, полягає в тому, що читання глянцевого журналу, особливо для молоді, є привабливою і доступною формою розваги. Перегортаючи глянцева журналістика (glamour – глянець), милуючись якісно видрукуюваними фотографіями, читачі переносяться в надзвичайний світ марень і фантазії. “Гламур” – це особливий спосіб гри з символами, коли увага звертається не на утилітарні функції речей, а на їх зовнішні комунікативні властивості здатність тіл і речей репрезентувати стосунки влади, переваги багатства, володіння.

Говорячи про нові специфічні риси і форми, яких набувають розваги в XXI столітті, не можна не відзначити зростаючий вплив глобалізації. Мабуть, збувається передбачення М. Маклюєна про перетворення людства на “світове село”. Під впливом глобалізації, масового експорту культурних цінностей розпадаються окремі локальні, “профільні” аудиторії і виникає тотальна супераудиторія, структурована не за естетичними, а за іншими (соціальними) ознаками. Світове телебачення і міжнародний туризм формують стандарти сприйняття культурних об’єктів і ландшафтів, пам’яток архітектури. Міське архітектурно-планувальне середовище поділяється, так би мовити, на дві підструктури, два образи міста, які не збігаються: для “внутрішнього” і “зовнішнього” проживання. “Внутрішня” частина міста, заселена звичайними жителями, навіть якщо вона представляє історично коштовну частину забудови, поступово приходить у занепад. В іншій (“зовнішній”, демонстраційній, іміджевій) частині пропонується набір уніфікованих розваг, які можна знайти в будь-якому місті світу, і до них додається деяка “екзотика” або щось специфічне. Туристам надається можливість поохати і поклатати фотоапаратами, але лише в строго дозованих межах. У той же час вони всюди повинні відчувати себе комфортно, в оточенні добре знайомих предметів і обслуговуючого персоналу, наче вони скрізь знаходяться “у себе вдома” або нікуди не відходили від екрана телевізора.

Наскільки справедлива думка, що сучасна цивілізація є “цивілізація розваг”? Мабуть, обговорюючи це питання, необхідно виділити два моменти: що люди думають про розваги, і як вони дійсно розважаються? Раніше було показано, що ЗМК і реклама формують у населення завищені вимоги до сфери дозвілля, але це більше стосується масової свідомості, соціальної уяви, міфотворчості. Напевно, діяльність такого роду має виправдання, оскільки вона робить тонізуючий вплив на суспільні настрої, формує попит на певні види товарів і послуг, а також прямо або побічно сприяє освіті. Та все ж реальна поведінка людей у дозвілльєвій сфері відрізняється відомим консерватизмом. Звички і смаки міняються не настільки нестримно, як це намагається змалювати реклама. Якщо мати на увазі нашу країну, то розбіжності між фантазіями і дійсністю набувають загрозливих масштабів і в перспективі можуть перетворитися на стримуючий чинник соціально-культурного розвитку.

Хоча в сферу дозвілля інвестуються великі капітали, але вони витрачаються, в основному, на виробництво самої реклами. Реальний попит на ринку розваг вельми обмежений. Для більшості населення країни через скрутне матеріальне становище, високу інтенсивність праці недоступні сучасні культурні установи і форми розважальної культури. У цих умовах відбувається зниження навіть тих стандартів, які були досягнуті за радянських часів. Культура дозвілля набуває яскраво вираженого характеру домашнього, фонового вжитку, і велику частину часу займає перегляд телепередач.

Та все ж таки інформаційна ера надає, по-перше, ще більше можливості для різноманітного дозвілля та розвитку особистості, а по-друге, дає стільки вільного часу, що воно буде значно перебільшувати здібності звичайної людини використовувати його конструктивно. Тому, розглядаючи та розуміючи інформаційну епоху як епоху, де людина навчається адаптовуватися до нових зрушень у світі, де людина бореться за своє існування, незважаючи на значні зміни у своєму укладі життя, потрібно і відноситися, і розуміти вільний час, дозвілльєву діяльність вже з іншої точки зору. Тобто необхідно розвивати такі види дозвілля, які б могли задовольняти людей, були б джерелом для розвитку особистості та суспільства, перетворювати свій вільний час в оптимальний стиль проведення дозвілля, тобто займатися “серйозним дозвіллям”. Серйозне дозвілля – стійкі заняття, які заманюють людину численними можливостями та властивою їм комплексністю. Цей вид дозвілля відрізняється від “випадкового”, або “несерйозного” дозвілля, яке пропонує зазвичай набагато менше можливостей, є більш простим за структурою та рідко передбачає

досконалість виконання. Про сутності та реалізацію вільного часу засобами серйозного дозвілля мова буде йти нижче. Та зазначимо, що серйозне дозвілля пропонує особливий спосіб життя і ідентичність його учасникам; які можуть заміщати те, що колись знаходили у своїй роботі [315].

Далі відмітимо, що звичайна дозвіллева діяльність не здатна утамувати прагнення до організаційної належності, оскільки вона (ця діяльність) тільки зрідка стає формально організованою. Її учасники зберігають дуже багато рис колишньої маси споживачів, щоб бути основою для формальних груп і організацій. Належність індивідів до цих співтовариств не є постійною і залежить від безлічі чинників, починаючи від часу, року і стану погоди аж до капризів моди і індивідуальних схильностей окремих осіб. Такий спосіб соціальної інтеграції французькі філософи Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі називали “ризомою”, а їх співвітчизник – М. Мафессолі – “балетом вулиць” [165, с. 278], тим самим підкреслюючи його динамічний, стохастичний характер.

Відповідно і форми соціального контролю у сфері розваг розподіляються нерівномірно: згущуючись в одних просторово-часових локусах, вони розріджуються в інших, залишаючи шпарини для нестандартної, девіантної поведінки. Інститут розваг відрізняє високий ступінь доступності. Його легітимним принципом є максимально повне задоволення потреби у відпочинку, духовному і фізичному розвитку всіх (платоспроможних) членів суспільства. Це не заважає розвагам відображати і відтворювати нерівність, що існує в суспільстві, зокрема, виконувати соціально-маркіровану функцію стосовно більш забезпечених і престижних соціальних груп.

З точки зору окремої особи розваги надають максимальний ступінь свободи, досяжний у рамках індустріальної, ринкової цивілізації. Ця свобода мислиться як право на індивідуальний вибір занять, можливість поводитися розкуто і невимушено, не підкоряючись загальним правилам раціональної мотивації. Свобода розваг – ніби виняток із правил, підтверджуючий неминучість обмежень свободи в інших сферах суспільної діяльності, таких як праця, політика, родинно-побутові стосунки та ін.

Так само, як і інші соціальні інститути, індустрія розваг має власну нормативну базу і здійснюється в спеціально створених суспільних установах. Проте суспільні норми і закони більшою мірою регламентують діяльність організаторів розваг, меншою мірою обмежуючи “клієнтів” – споживачів розважальних послуг. До того ж ці норми не є внутрішньо логічними і послідовними, в них

спостерігаються постійні коливання між тим часом, що вважається загальноприйнятим (і закріплюється в традиціях), і тим, що Ж. Бодрійяр називав “стратегіями спокуси”. Соціальні норми можуть встановлюватися і підтримуватися за допомогою тимчасового або часткового “порушення” норм, у вигляді ексцесів. Прикладом тому можуть служити екстремальні види спорту або вистави з надмірною дозою еротики.

Основний критерій ефективності в даній інституційній сфері – частота звернення публіки до певних видів розважальних установ і послуг, тобто, простіше кажучи, касовий успіх. Професійні працівники культури і мистецтва, зайняті в розважальному бізнесі, не відіграють у ньому “першої скрипки”, не визначають загального напрямку і, незалежно від таланту і рівня кваліфікації, виконують функції найманого персоналу. На відміну від “чистого” авторського мистецтва, розважальні жанри вимагають від артиста і художника не творчої оригінальності, не граничного самовираження, а вміння добре виконати “соціальне замовлення”, тобто зуміти стати до вподоби, до смаку публіці, передбачити її бажання. Для розуміння специфіки “розважального мистецтва” велике значення має теорія “автономних художніх полів”, яку запропонував П. Бурдьє. Зокрема він запропонував розрізнити поля “спеціалізованого” і “загального” символічного виробництва, які орієнтовані на різні аудиторії, передбачають неоднакові життєві стратегії та критерії успіху авторів і виконавців [58].

Соціальний інститут розваг функціонує і розвивається не ізольовано, а в тісному взаємозв’язку з іншими суспільними інститутами, найважливішими з яких є держава, сім’я, бізнес і реклама, освітні і культурно-просвітницькі установи, церква, ЗМІ. Тому внутрішні інституційні критерії успіху в даній сфері не можуть розглядатися як абсолютні. У цивілізованому суспільстві вони повинні порівнюватися, узгоджуватися з більш ширшою системою критеріїв і цінностей – політичних, правових, моральних, естетичних тощо.

У цілому, епоха “індустріалізації розваг” дуже багато дала для культурного розвитку суспільства і кожного індивіда окремо, але вона деякою мірою романтизована в історіографії. Сьогодні відбувається поступовий наступ сфери дозвілля на світ праці, де саме дозвілля все більше стає світом розваг. Хоча репертуар розваг в індустріальному, урбанізованому суспільстві незрівнянно ширший, ніж у традиційному, проте їхня змістовність стає біднішою і простішою. З розваг зникає творчий ігровий момент, який сприяє духовному розвитку індивіда. Розваги стають стандартизованими, грубішими, гедоністичними,

пронизаними духом меркантильності і суперництва. Замість того аби захоплюватися мистецтвом, зберігаючи щодо нього шанобливу дистанцію, маси, що розважаються, “занурюють витвір мистецтва у себе” [27]. Загалом, розваги і дозвілля були зняті з того високого п’єдесталу, на який їх поставила гуманістична культура Ренесансу й Просвіти. Хейзінга писав і про те, що розваги в ХХ столітті все частіше використовуються з метою пропаганди і політичних маніпуляцій. Розвага перестала бути “чистою” грою, що має мету в самій собі. До розваг почали ставитися утилітарно, що, на думку Хейзінги, суперечить самій природі розваг.

1.5. ЛЮДИНА, ЩО ГРАЄ, ЛЮДИНА, ЩО ТВОРИТЬ, ЛЮДИНА, ЩО РОЗВАЖАЄТЬСЯ

З моменту появи і до сьогоднішнього дня людина розвивається, вдосконалює як оточуючий світ, так і себе саму. Буття людини залежить як від праці, так і від вільного часу, який вона використовує для рекреації (відновлення своїх фізичних сил), самовдосконалення та творчого розвитку. Саме в культурі дозвілля відбувається розвиток людини від тієї, що працює (*homo faber*), до тієї, що грає (*homo ludens*), тому що просторово-часова локалізація дозвілля в ході суспільної еволюції відбувається поступово. І, як наслідок, онтологічна сутність гри, як складової та невід’ємної частини життя первісних людей, доповнюється її антропологічною сутністю. Як первісному, так і ранньоаграрному суспільствам були не властиві сучасні уявлення про вільний час, тому що в них майже всі дії індивіда суспільно регламентувалися. Поняття “особистість”, “свобода особистості” ще не окреслилися, отже, і вільного (від суспільного контролю) часу бути не могло. Якщо людям випадали окремі дні чи години, які не зайняті працею, вони майже повністю були зайняті ритуалами та обрядами.

Для сучасної людини, в якій динамічна і мобільна соціальна життєдіяльність, ділова і професійна конкурентоспроможність, алгоритмізація і раціоналізація мислення, життєвий практицизм і в той же час збіднення емоційної сфери, навантаження, що посилюються на психіку, зниження загальнокультурних норм, домінуючою необхідністю стає потреба у відпочинку, новому емоційно-чуттєвому та художньо-мистецькому досвіді, відновленні сил для подальшої активної діяльності. Вільний час і сфера дозвілля тут набувають нового, не комплементарного та доповнюючого будні характеру, а життєстверджуючого у всіх сенсах статусу. І саме ігрова культура

дозвілля як окрема сфера буття людини повною мірою цей статус забезпечує.

Що ж саме, власне, приваблює суб'єкта в дозвіллі? Оскільки сфері дозвілля людини притаманна деяка гедоністичність (індивід знаходиться в пошуках радощів, насолоди), то дозвіллева діяльність забезпечує вирішення компенсаторних і корекційно-розвиваючих функцій. Точніше, активність направлена на повернення того, що люди недоодержують у процесі своєї життєдіяльності. Звідси принципова особливість дозвілля – його несхожість на будні. Воно повинно проходити в іншій обстановці, в іншій реальності, за іншим сценарієм життєвих ситуацій. Дозвілля ламає стереотипи, які працюють у повсякденному житті. Під час дозвілля вибудовується принципово нова рольова структура, а попередня, щоденна, стає неактуальною, і це дає індивіду можливість відчувати себе в новій якості, виявити в собі такі приховані можливості, про які він і не підозрював. Саме новизна як важливий елемент дозвілля забезпечує інтерес, збуджує цікавість, а відповідно, і прагнення відчувати всі переваги дозвілля “на собі”.

Друга особливість – непередбачуваність ситуації, елемент невизначеності стосовно подій, що відбуваються. Учасникам надається певний простір для фантазії, уяви. Саме тому дозвілля досить часто має форму гри. Гра супроводжує людину в тій чи іншій ситуації протягом усього життя, починаючи з дитинства. У багатьох мовах світу словом “гра” позначають велике коло людських дій, які приносять людям радість, задоволення, насолоду тощо. Аналізуючи гру як культурний феномен в часі і просторі, відомий нідерландський філософ, культуролог Й. Хейзінга дає їй визначення: “ми можемо називати гру вільною діяльністю, яка усвідомлюється як “неправдоподібна”, і заняття, яке відбувається поза повсякденним життям, але вона може цілком опанувати граючим, не переслідуючи при цьому ніякого прямого матеріального інтересу, яка здійснюється всередині навмисно обмеженого простору та часу, яка проходить упорядковано, за визначеними правилами та викликає до життя суспільні угруповання, що прагнуть оточити себе таємницею, або підкреслюють свою відмінність від іншого світу різноманітним маскуванням” [248, с. 24].

Автор статті “Гра” М.Р. Жбанков у новітньому філософському словнику дає їй таке визначення: “Гра – різновид фізичної та інтелектуальної діяльності, яка не має прямої практичної цілеспрямованості та яка надає індивіду можливість самореалізації, яка виходить за рамки його актуальних соціальних ролей [104, с. 52]. Гра, на його думку, має неабияку цінність як елемент творчого

пошуку, що звільняє свідомість з-під гніту стереотипів, вона сприяє побудові вірогідних моделей явищ, які досліджуються, конструюванню нових художніх і філософських систем або просто спонтанному самовираженню індивіда.

Ігрова сутність дозвілля руйнує стереотипи, які утворилися, соціальні ролі. Наявність ігор вказує на зародження особливого стилю життя, що передбачає парадоксальне поєднання реального та віртуального, чуттєвого та інтелектуального, організаційного та дезорганізаційного.

Отже, посідаючи одне з важливих місць у варіативному полі культури, зокрема культурі дозвілля, гра є інструментом організації суспільних відносин, методом пізнання та конструювання соціальної реальності. Незважаючи на постійну увагу до проблеми гри, питання її соціальної сутності, ролі в людському досвіді та засвоєнні соціального простору багато в чому залишаються відкритими.

Сучасний стан наукового осмислення ігрової культури свідчить про існування різних методологічних і теоретичних підходів. Становлення ігрології як системи наукового пізнання нерозривно пов'язане з розвитком теорії гри та ігрової діяльності людини. Науковій розробці ігрових теорій присвячені праці Аристотеля, Я. Білика Е. Берна, М. Бойченко, Л.С. Виготського, Г.-Г. Гадамера, Д. Гроса, С. Кримського, Платона, Г. Спенсера, Ф. Шиллера, Д. Ельконіна, Е. Тайлора, С. Тернера, Е. Фінка, З. Фрейда, Дж. Фрезера, Й. Хейзінги та інших дослідників, в яких гри відведена головна роль у розвитку фізіологічних, вищих психічних, естетичних, інтелектуальних, суспільних функцій і здібностей індивіда.

Автори цих досліджень відзначають, що як предмет дослідницької теорії і практики гра виступає в широкому плані: як форма дії – це особлива діяльність; як форма – розгортання внутрішнього плану поведінки або навмисне створення для себе умовної ситуації; як аспект – через інші види діяльності. Та все ж таки роль ігор, їх трансформація та перспективи в добу глобалізації потребують подальшого дослідження.

Враховуючи визначальний статус вільного часу і дозвілля людини в сучасному суспільстві, феномен гри, як явище соціальної і індивідуальної життєдіяльності, є однією з актуальних проблем. На теоретико-методологічному, технологічному і діяльнісному рівнях її вирішення визначається формуванням особової ігрової культури людини і безпосередньо – ігрової культури дозвілля, що задовольняє ігрові потреби особистості і властиві людській природі потреби в спілкуванні, творчості, коханні, гармонії, дружніх взаєминах і так

далі. Тому аналіз ігрової діяльності в житті людини та її трансформація в культурі дозвілля в добу глобалізації посідає важливе місце.

Гра є однією з онтологічних констант людського буття, що визначає спосіб її існування на якомусь глибинному рівні та пронизує усі сфери її діяльності. З моменту появи на землі *homo sapiens* – людини розумної, оточуюча дійсність швидко стала нав'язувати їй ігри: ситуації, які сучасні дослідники визначають як ігрові. Ставкою в первісних іграх людини було життя. У процесі боротьби за виживання людина сприймала правила гри, програвала у своїй свідомості певну кількість відповідних ходів і вибирала оптимальний. Отже, первинний досвід життєствердження і культуротворчості людина набувала в такому доступному і емоційно привабливому для неї виді діяльності, як гра. Гра у прихованому і відкритому вигляді пронизує суспільство і його культуру (політика і мистецтво, наука й освіта, спорт, дозвілля та ін.) та охоплює людей різного віку. Вона – і текст, і контекст суспільного і культурного життя. Це дає підстави стверджувати про “ігроцентризм” буття людини і “вічної” актуальності проблеми гри як предмета пізнання та дослідження. А відтак людина, що грає, виражає таку ж суттєву функцію життєдіяльності, як і людина, що працює і творить, і тому *homo ludens* повинен зайняти своє місце поряд з *homo faber*. Гра є “необхідним способом соціального життя, це те, що підтримує ідеал, у свою чергу, що визначає духовну культуру епохи” (Хейзінга). А головні риси та властивості гри забезпечують їй самостійне існування в культурі зі статусом незалежного явища.

На особливий статус гри у світі людей було звернуто увагу ще в античні часи, коли Геракліт порівнював буття з граючою в камінці дитиною, а Аристотель проводить паралелі між наслідуванням дії в трагедії та дитячою грою-наслідуванням, яка має виховний ефект.

На неминучість ігор у житті людини звертав увагу Піфагор. На його думку, життя – це “ігрище, де кожен грає свою обрану партію” [98, с. 98]. Новий виток у розвитку знання про гру з'явився внаслідок знаменитих “діалогів” між Сократом і Платоном. Філософи в процесі суперечок грають один з одним. Результат цієї гри – народження нового філософського знання. Платон взагалі вважав, що первинні знання повинні передаватися дітям засобами гри. Причому ігри повинні бути постійними, тому що постійність впливає на точність законів у суспільстві, а отже, привчає людей до порядку [190, с. 546].

Для Аристотеля гра є невід'ємною частиною людського життя. У його розумінні гра є діяльність, яка розділяється на три види

активності: розваги як антитеза праці, тобто як “заспокоєння душі завдяки задоволенню від натхнення” [8, с. 630]; добродійні вчинки, тобто людина грає, щоб “створити такий прекрасний витвір, яким ... є боги” [147, с. 755]; теоретично-споглядальна діяльність, тобто як естетичне виховання, яке спрямоване на духовне вдосконалення людини. Отже, відповідно до давньогрецької філософії, гра іманентна самому життю, а от що це таке і навіщо вона потрібна, поки що ці питання залишаються на периферії суспільної свідомості.

У період Ренесансу гра стає частиною антропології. Вихід людини з тваринного середовища визначив не тільки її специфічні риси, а й суттєві відмінності гри в соціумі від гри в природі. Так, наприклад, італійський гуманіст Дж. Піко делла Мірандола стверджував, що людина здатна як на примітивні – тваринні інстинктивні ігри, так і на вищі – ігри соціальні [189, с. 96].

Розвиток ідей гри в антропологічному просторі активно продовжувався в Новий час, де гра була вже одним із засобів пізнання світу, стає особливим способом світосприйняття та світорозуміння одночасно.

У XIX столітті гра є предметом філософських міркувань І. Канта і Ф. Шиллера. Згідно з Ф. Шиллером, гра трактується не лише як засіб опанування культурної спадщини, а значно ширше: як початок, що творить, народжує світ культури [257, с. 254]. На думку Шиллера, в повсякденному житті людина знаходиться в лещатах соціальної і моральної необхідності. Сферою свободи є лише гра, якій автор надає вищого гуманістичного сенсу. Він стверджує, що “людина грає лише тоді, коли вона в повному значенні цього слова є людиною, і вона дійсно є людиною лише тоді, коли вона грає” [257]. Гра є вільною реалізацією всіх творчих сил і здібностей людини. Гра – це творче ставлення до дійсності; з грою розвивається фантазія, здатність справжнього сприйняття і розвитку розуму. Гра дає “високу душевну рівновагу і свободу духу, які поєднані з силою і бадьорістю” [257, с. 30], а головне – забезпечує індивіду гармонійне існування. Отже, красою і грою удосконалюється світ, і лише вони здатні врятувати його, – стверджує Ф. Шиллер.

Особлива зацікавленість до гри з’явилася у XX столітті, коли це поняття активно розробляли у своїх дослідженнях Сартр, Хейзинга, Ортега-і-Гассет, Гадамер та інші. Звернемося до феноменології гри, яка представлена Е. Фінком у праці “Основні феномени людського буття”. Визначаючи поняття “гра”, він вказує, що це “не просто калейдоскоп ігрових актів, а насамперед основний спосіб людського спілкування з можливим та недійсним” [234, с. 387]. “Факти” – це фрагменти

дійсності, що фіксує людина, які залучені у світ. Від того, що людина сама включена у мережу світу, вона може бачити його цілісно, об'єктно, таке бачення передбачає наявність дистанції. Світ у повсякденному бутті даний людині фрагментарно. Х. Ортега-і-Гассет пише: “Реальності самій не вистачає чогось суттєвого. І ось чого: вся оточуюча нас дійсність, весь цей світ, який здається нам таким великим, – у свою чергу, всього лише осколок... і тому як такий не має сенсу. Тому ми приречені на вічний, болісний пошук частини, якої не вистачає, яка назавжди прихована від наших очей і яка зветься Богом” [179, с. 147]. Гра та видовища як ігрова форма дозволяють зайняти таку позицію бачення, при якій світ набуває осмисленості, а значить, і цілісності.

Отже, ігрове дійство ніби “бере в борг” простір і час у повсякденної дійсності, тобто використовує, але не збігається з реальним простором та часом вистави, яка відбувається. Гра виявляє себе усюди, де авторитет суб'єктивності вищий за авторитет об'єктивності, де гносеологія замінюється феноменологією, істинність – інтенціональністю, коли творчість моделює світ, не дуже піклуючись про адекватність, визначаючи аргіогі непізнаваність “речей у собі”, вірогідність всякого знання. Пізнання фундаментальних законів буття, культури і людського існування досягається за допомогою концептуальної духовної практики.

Гра – одна з первинних форм людської активності, найважливіший елемент онто- і антропогенезу. “Дитя без гри, культура без ігрових форм – історичний і побутовий нонсенс... Функції гри в суспільстві і ставлення до неї служать показником культурного суспільного розвитку, соціальних, політичних, ідеологічних орієнтацій” [5, с. 5].

Гра – досить давній і важливий елемент людської культури, це не просто її окрема сфера, а одна із характерних ознак. Будь-яка культура розігрується. Вона виникає і розгортається в грі і як гра.

Багато європейських філософів і культурологів вбачають джерело культури в здатності людини до ігрової діяльності. Гра в цьому сенсі є передумовою походження культури [248, с. 7]. “Хто зверне свій погляд на функцію гри не в житті тварин і не в житті дітей, а в культурі, той має право розглядати поняття гри в тій його частині, де від нього відступають біологія і фізіологія. Він знаходить гру в культурі як задану величину... супроводжуючу і пронизуючу її із самого початку аж до тієї фази культури, в якій живе він сам. Він усюди помічає присутність гри як певної якості діяльності, відмінної від буденного життя” [248, с. 13].

Найважливіші види первинної діяльності людського суспільства переплітаються з грою. У міфі народжуються рушійні сили культурного життя. Хейзінга вважав, що саме гра була формуючим елементом людської культури, проте не в тому сенсі, що культура походить з гри в ході еволюції, а в тому, що культура виникає у формі гри, тобто культура спочатку розігрується. Особливо яскравим ігровим потенціалом володіють архаїчні і традиційні культури. Проте в мистецтвознавстві давно відмічено, що звернені в майбутнє художні новації досить часто повертаються в минуле.

Отже, для пояснення природи гри ми повинні вийти за межі людини, що грає, і шукати утворюючу силу гри в культурі – цьому своєрідному продукті взаємодії людей, що несе їм ціннісно-нормативний порядок, науку і освіту. Але чи володіє культура сама по собі силою оновлення, що постійно відтворюється, рухає світ гри? Без конкретної живої істоти тут не обійтися. А тому ми у своїх пошуках істини в цьому питанні повинні об'єднати культуру і людину в одне ціле – в існуванні людини в конкретному суспільстві з його унікальною культурою. Лише розглядаючи гру як один з постійних феноменів людського існування, як форму дозвіллевої культури, ми зможемо підійти до вирішення питання про природу гри. Тут є лише одне обмеження – розглядаємо світ людей, і лише їх світ, бо біологічне пояснення, а воно було б потрібне, якби ми почали з твердження про те, що грають і тварини, – майже нічого не дає. Отже, можемо говорити лише про біологічні передумови виникнення гри у світі людей.

Всю культуру Й. Хейзінга виводить з гри, оскільки поширює феномен гри і на тварин. Згідно з його висновками, гра старше людей. На перший погляд, це правильно, особливо коли ми починаємо розуміти гру через її ознаки: вона не диктується необхідністю (вільна дія), виводить того, хто грає, за межі повсякденності (“перерва повсякденності”), вона не утилітарна, вона відокремлена від неігрового світу (має свій хронотоп, тобто простір-час), ігрове співтовариство утворює свій світ, свої правила (тварини добре розрізняють агресію і гру).

Проте ці ознаки не конституують гру, вони лише супроводжують її, бо їх можна приписати будь-якому світу людей: світу праці і знань, кохання, боротьби. Якщо судити про природу гри лише за її ознаками, то напрошується висновок, що все життя людей – це гра (недаремно поширилася традиція будь-де шукати “правила гри” – в політиці, праві, моралі, в економічних та міжособистісних відносинах). Це говорить про те, що до гри ми стали відноситися як до епіфеномену, тобто

похідному від багатьох чинників, в якого немає своєї життєстверджуючої сили.

Поглиблений аналіз питання зумовлює до таких поглядів на природу гри. Гра належить до тих культурно-діяльнісних утворень, суть яких виявляється лише в процесі умоспоглядання і внутрішнього переживання того, хто грає. Людина входить у новий світ, де вже існують певні сформовані правила, в рамках яких їй пропонується випробувати себе в ризикованому пориві до свого екзистенційного самовизначення і самоствердження. Вихідний сенс гри – прагнення людини до іншого буття, що породжує нові світи, світ “задзеркалля”, який народжується фантазією, стимулюється прагненням кожної людини до свого природного, цілісного життя.

Аналізуючи феномен гри, можна привести все різноманіття уявлень про гру до загального знаменника. По-перше, процес гри є непорушним, а принцип виробництва гри завжди залишається незмінним. Гра починається, продовжується та закінчується, але тільки для того, щоб розпочатися знову. Повторюваність гри – це канон. По-друге, якої форми гра не набула б, вона завжди протиставляється утилітарній діяльності. При цьому ігрове та серйозне – це два неподільні, взаємодоповнюючі поняття, які в різних культурно-історичних просторово-часових вимірах можуть синтезувати нові стани діяльності, які наділені утилітарним та неутілітарним характером різною мірою. По-третє – гра відносна. Вона завжди знаходиться в стані “невзаправду”. І, по-четверте, гра – це завжди вільна діяльність. Незважаючи на те, що гра має певні правила та розгортається в певному середовищі, гравець на будь-якому етапі завжди має свободу дій, вибір вступити в гру чи ні, впливати на хід гри тощо. І тому саме в багатогранності феномену гри і міститься її унікальність.

Таким чином, гра є множиною явищ різного порядку. Будучи поняттям, піднесеним до рівня наукової абстракції та рефлексії, вона залишається повсякденною і присутньою скрізь: будь-хто може брати у ній участь та оцінювати її на свій розсуд. Тобто завжди присутня можливість різного розуміння самої дефініції гри. Найбільш суттєвою буде та, що звернута до онтологічного статусу гри, а також до її екзистенційної спроможності у культурі та до тієї її якості, що дає змогу трактувати гру як вид непродуктивної діяльності, коли сенс існує не в результаті, а в самому процесі діяльності, яку прийнято розуміти як творчу.

Суттєвою є та ознака, за якою гра визначається як особлива дія, що не зводиться до матеріальної користі чи винагороди, а є видом багатоаспектної діяльності чи життєдіяльності. На думку українського

філософа С. Кримського, в ситуаціях самодіяльності активність людини виходить за межі утилітарних цілей у сферу смисловизначення та внутрішніх цінностей творчої особистості, її невичерпних потенцій. Акцентування на актах самодіяльності людини та її духовному імпульсі окреслює прояви, характеризуючи творчість; сам процес випробування можливостей звертає увагу на феномен гри, яку С. Кримський визначає як вільну самодіяльність, що пов'язана з творчим випробування різних можливостей, змагальністю, рольовими структурами та з символізацією плинного, кордонного зі сферою потенційності буття [136].

Вже при взаємодії свідомості з оточуючим світом можна виявити зачатки ігрової направленості. А для опису того, що відбувається при взаємодії людини з реальністю, зручно використовувати поняття габітуалізації [28, с. 90]. Значення габітуалізації будь-якого виду діяльності в тому, що в людини виникають певні установки, засобами яких вона встановлює свої відносини зі світом, перебуваючи в антропологічній, культурній або соціальній формі.

Отже, габітус виступає як система зразків діяльності, які відтворюються індивідами в ході соціальних практик. Кожен індивід, який входить в будь-яку спільноту, навчається діяти відповідно до зразків, які прийняті ще до нього, переймаючи специфічну естафету від інших членів спільноти. Відтворення зразків можна зрозуміти як відтворення форм дії, які розповсюджуються і на практику ігрової діяльності. Уявляється, що габітус не може бути не втіленим у якійсь своїй частині в комунікативних і господарських практиках, які притаманні тій чи іншій групі. Він структурує їх, будучи джерелом їх стабільності та змін. Таким чином, габітус стоїть над людиною, тому що інститути “об’єктивовані в тілах”, “в постійній схильності тіл визнавати та підкорятися вимогам середовища” [59, с. 23].

Слід враховувати, що соціальні практики і безпосередньо ігрові форми дозвілля не є раз і назавжди сталими, незмінними. Навпаки, в різних країнах вони є несхожими, навіть в одній і тій же країні в різні періоди її історії розрізняються. А оскільки кожна країна – це певна культура, яка має етнічне забарвлення, то габітус можна інтерпретувати як етносоціальний досвід. Тому є сенс вважати, що габітус – це особливе ідеальне соціокультурне утворення та одночасно комплекс поведінкових програм, реалізація яких забезпечує його відтворення. Н. Еліас стверджує, що “... будь-яка окрема людина, при всіх її відмінностях від інших людей, містить у собі також специфічний відбиток, загальний для всіх членів суспільства, до якого вона

належить. Цей характерний склад, тобто соціальний габітус індивідів, утворює свого роду родючий ґрунт, на якому виростають ті особисті ознаки, завдяки яким окрема людина відрізняється від інших членів свого суспільства” [264, с. 253]. Етнічний менталітет виступає як першооснова культурного розвитку народу, як джерело усього спонтанного, ненормативного. Будь-який етнос має ментальні ресурси для захисту свого існування та відповідає за різноманітність, різнокольоровість соціально-історичного розвитку людства. При цьому здатність кожного індивіда певним чином бачити і оцінювати реальність закріплена системою правил, затверджена у вигляді звичок, свого роду сукупності мимовільних дій, рухів, які засвоюються в ході соціалізації. Спільнота в цілому поділяє один і той же образ реальності – це необхідно для нормальної комунікації. Цей образ реальності визначає здатність індивідів орієнтуватися у світі, тобто прямо впливає на породження соціальних практик. Ми сприймаємо світ таким, яким дозволяє його побачити наша мова, наші комунікативні звички, наші соціальні інститути. Зв’язок габітусу та ментальних структур проявляється також через наявність концептів, тобто ментальних утворень, які являють собою усвідомлені типізовані фрагменти досвіду, які зберігаються в пам’яті людини. Типовість цих одиниць, їх значущість закріплює уявлення у вигляді різних стереотипів в індивідуальному та колективному досвідах важливі (і тому емоційно-пережиті) характеристики дійсності [40].

Ігрова діяльність в антропологічній формі має вільний характер у тому розумінні, що людина вільна розпоряджатися своєю фантазією без обмежень. Але і тут присутній габітус: людина здатна на фантазію та будь-яку іншу абстрактну розумову діяльність настільки, наскільки їй це дозволяють її інтелектуальні здібності, менталітет, близька їй культура та соціальні стереотипи. Саме вони становлять набір тих структур, тобто габітус, який буде визначати відносини людини з реальністю. Відповідно й образ ігрової діяльності в антропологічній формі, а взагалі і в будь-якій іншій, буде складатися як з характеристик і вимог об’єктивності, так і з привнесених у неї матриць суб’єктивних смислів і значень.

Для більшого розуміння ролі гри в житті людини, а особливо на сучасному етапі, звернемося до класифікації ігор, яку здійснив послідовник Й. Хейзінги французький філософ Р. Кайуа [117]. Але, враховуючи тенденції та реалізацію цього феномену в сучасному світі, спробуємо розкрити специфіку структуризації гри з відповідними стилями життя людей, що робить розуміння гри більш антропологічним. Так, можна виділити такі види гри: 1) гра-мімезіс

(відповідає театру, мовним іграм, іграм з текстом), що пов'язана з грою уяви та розуму людини. Це світ “задзеркалля”, і метою створення такого світу є розвиток особи, що грає. Культурними формотвореннями в цьому виді будуть: естетичність, салонні ігри, божественна поведінка. Така гра, коли фантазія набуває міцних форм, “матеріалізується”, переходить в гру-агон; 2) гра-агон (боротьба, змагання) має безліч варіантів (рицарські турніри, спортивні змагання, конкурси ерудитів тощо). Метою такого дійства є перемога одного граючого над іншим. Тут свободи менше, ніж у першому типі ігор, оскільки немає місця для імпровізації, індивідуальної інтерпретації ролі. В агоністиці людина виробляє силу життя, витривалість, віддаляє кордони “втоми від життя”. Якщо порушуються межі гри, то з'являються такі квазі-форми, як війна, які знищують кінець кінцем і гравця, і даного типу гру; 3) гра-alea (доля, гральна кісточка) доводить боротьбу до межі, коли гравець знаходиться на краю прірви. Сюди належать всі азартні ігри, ігри на везіння, в яких перемагає випадок. У цих іграх головне – ризик (наприклад, біржова гра, лотерея, карти, парі, рулетка, тоталізатор). Відмічено, що в кризові часи, що і сьогодні можна спостерігати, ця пристрась посилюється до крайньої межі. Гра – це наркотик. Так для бідних вона дає можливість обманути долю і живить мрії про краще життя; 4) гра-іліпх, гра-запаморочення. Цей варіант є поглибленням попередньої форми – гри-alea. Гравець грає з самою смертю в хованки, наприклад, ризиковані заходи аж до “російської рулетки”. На карту ставиться саме життя гравця, а гра віддається на волю випадку, стихії. Всі ці чотири типи локалізовані: перший – сценою, другий – стадіоном, спортзалом тощо, третій – гральним столом, рулеткою, а четвертий – самим життям того, хто грає.

Розглядаючи проблематику гри, ми не можемо залишитися осторонь поглядів на гру Е. Берна, відомого американського психотерапевта, що написав книгу “Гра в житті людей” [32]. Він подає безліч сценаріїв життя, що реалізуються як в транзакціях, так і на внутрішньому світі людини. Якщо взаємодію людей не можна зводити до гри, в чому ми вже переконалися, то наш інтерес до описаних Е. Берном взаємовідносин внутрішніх уособлень законний. Він структурує внутрішній світ людини за персонажами – “дитина”, “батьки” і “дорослі”. Взаємини між ними визначаються суттю цих уособлень: “дитині” властиві фантазії, творчий, імпровізаційний початок, “батьку” – нормативність, традиціоналізм, виховний початок, успадковані від його батьків, що допомагає прокладати русло життя “дитині”, а “дорослому” набувати характерне

прагматичне ставлення до життя, раціональність у думках і вчинках. Перевага у внутрішньому світі тієї або іншої людини якої-небудь з цих позицій означає перевагу відповідних прагнень у реальних вчинках індивіда, в його діях і в участі в тих або інших типах ігор (стиль життя індивіда багато в чому залежить від “пайової участі” в його поведінці цих персонажів, що, у свою чергу, обумовлено його вихованням і самовихованням у рамках даної культури).

Отже, можна відмітити, що гра має як онтологічний, так і антропологічний характер. Вона еволюціонує від гри як фізичного процесу, роду діяльності до форм влаштування буття, механізму організації реальності.

Антропологічний характер визначення гри як засобу самооб’єктивації суб’єкта крізь реальність, яка штучно конструюється та здійснюється в обов’язковому режимі додатковості стосовно реальності істинної”, містить у собі момент подвоєння реальності [200, с. 12]. Процес подвоєння здійснюється за рахунок фантазії, яка є механізмом трансформації реальності в ігровий світ. У здатності творити гру міститься конструктивність фантазії. Тобто гра має не тільки онтологічні підстави, а й антропологічні. Тільки людина має можливість конструювати свій світ, видозмінювати його за допомогою фантазії. І якщо здатність грати мають і тварини, то конструювати “другу реальність” – гру, може тільки людина. Людина, що грає, – людина творча, в грі виражає не повсякденне “Я”, а емоційно-інтуїтивний варіант іншого “я”. Вона еволюціонує від гри як фізичного процесу, роду діяльності інтуїтивний варіант іншого “я”. Мова йде про фантазію, в полі зору якої інше “Я” набуває права на існування. Саме фантазія людини, що грає і творить, є своєрідним планом перетворення слабкого “Я” в сильне, успішне, героїчне. Фантазія спрацьовує миттєво та має такі властивості: циклічність (одна фантазія змінює іншу, і людина здатна направляти цей процес); варіативність – мрію можна “модернізувати”, перефантазувати, переграти; енергетичність – фантазія харизматична, яка утворює емоційну напругу, бажання використати цю енергію в дії; рольова визначеність; подієвість. При цьому ігрова діяльність в антропологічній формі має вільний характер у тому сенсі, що людина вільна розпоряджатися своєю фантазією без обмежень.

Завдяки тому, що гравець “програє” свою фантазію, перевіряє її на “життєздатність”, утворюється віртуальний образ “Я”, який має сублімовану енергію матеріального “Я”. Ця роль фантазії має велике значення в комп’ютерних іграх та утворенні віртуальної реальності. Ігрова матриця та психіка гравця у своєму поєднанні

породжують третю субстанцію: циклічну фантазійну реальність, в якій персона гравця трансформується в Героя засобами зосередження уваги на активних діях стосовно ігрових персонажів та зміни репрезентативного кода.

Слід додати, що людина як творча істота є не просто спостерігачем змін і процесів реальності, що пасивно пристосовується до мінливих умов оточуючого середовища. Навпаки, вона активно перетворює своє оточення, що формується і модифікується, суб'єктивно цілеспрямовує діяльність, яка віддзеркалює її практичні потреби, інтереси та мету. А тому виходить, що в міру зростання різноманітності людей (це історична тенденція) і розвитку індивідуальності людини, ігри розвиватимуться кількісно і якісно. Так, на наших очах бурхливо розвиваються нові форми ігрової діяльності – комп'ютерні ігри, віртуальні світи.

Виходить так, що, розвиваючись, людина сама трансформує і видозмінює свою ігрову діяльність, тим самим вона перетворюється з тієї, що грає та творчо реалізовує себе у світі, на людину, що розважається. Так, І.В. Куликова пише: “У суспільстві споживання, яке прийшло на зміну індустріальному суспільству, існують особливі ігри – ігри дозвілля, які завдяки індустрії розваг і засобів масової комунікації перетворюються в гру-виставу. Гра-вистава знаходить своє повне втілення під час відпустки, коли є можливість провести час яскраво, насичено та жваво, і тим самим відмежувати його від сірих буднів. Життя відпочиваючого і стає однією великою та складною грою-виставою. Наприклад, ігри у селян, мешканців гір, у мисливців та рибалок, у курортний роман тощо. У хронотопі гри-вистави споживається власна екзистенція [140, с. 25].

Однією з реакцій на життєві новації стає іграїзація. Головними ознаками іграїзації є відсутність чітких, суворих правил, які, навпаки, постійно змінюються та корегуються, що сприяє утворенню нових видів діяльності; прагматичність і відповідність інтересам вигоди та користі; охоплення всіх верств населення. Індустрія ігор та розваг, яка сьогодні поширюється бурхливими темпами, підживлюється гедонізацією гри. Задоволення отримують не лише позитивні ігрові відчуття, а й те, що у традиційному житті викликало б відразу. Гедонізація гри стає джерелом суперечок між її звичайною природою та правилами, які штучно впроваджуються із зовні; між притаманною грі свободою та необхідністю підкорюватися правилам, які відрізняються від діючих у реальному житті; між власним бажанням діяти відповідно до прийнятих моральних настанов

та штучно створеною ситуацією, яка спонукає чинити наперекір усьому [200, с. 7].

Іграїзація найбільш рельєфно проявляється в культурі, через яку вона входить у всі сфери повсякденного життя, створюючи тим самим іграїзовані маси. Грають політики, військові, дипломати, економісти тощо. Засоби масової інформації перетворюються в тотальне казино, в якому грають вже мільйони людей з урахуванням диференційованих статусів і ролей. Але грають всі не заради гри, а заради соціальної та професійної необхідності. Дехто взагалі вбачає у цьому майже єдиний спосіб вирішення своїх життєвих проблем.

Іграїзація в добу глобалізації здійснює, безперечно, як позитивний вплив на соціокультурний розвиток сучасного суспільства, так і негативний. Серед позитивних моментів – це збільшення кількості благ і послуг, які надаються багатомільйонним масам людей. “Актори” або учасники іграїзації можуть займатися своєю діяльністю незалежно від їх місця знаходження та часу. Іграїзація у відносно м’яких формах сприяє ствердженню таких захисних механізмів, як витіснення, заперечення, сублімація. Вона дозволяє витіснити зі свідомості людей думки про ризики, як про щось вороже, заглушити мотиви до дій, які здатні викликати афект, напруженість. Іграїзація також здатна направляти агресивну енергію та деструктивність у русло, яке є небезпечним для суспільства та самих індивідів. Іграїзація швидко включає в повсякденне життя технологічні, маркетингові та управлінські новації, особливо ті, які належать до управління ризиками, що є глобальною проблемою сучасності [278].

Разом з тим іграїзація породжує ірраціональну раціональність. Люди, які беруть участь в іграїзованій діяльності, по суті опускаються до технічних ресурсів, що, безперечно, сприяє дегуманізації людських відносин. Індивіди, які не мають творчо-критичного потенціалу сприйняття інформації, який дозволяє активно будувати своє життя та робити успішну кар’єру, вимушені грати примітивні ролі статистів. І хоч у них створюється ілюзія причетності до вирішення суспільних та особистих проблем засобами ігрових практик, вони стають речами, якими маніпулюють.

Слід відмітити, що в сучасному суспільстві змінюється характер ігрової взаємодії. Традиційний для гри принцип соціального партнерства витісняється засобами індивідуалізації суб’єкта (комп’ютерні технології, Інтернет тощо). І, як наслідок, зі способу соціалізації індивіда гра перетворюється в інструмент соціальної ізоляції та відчуження. А вплив такої гри на індивідів проявляється у розмиванні ціннісних орієнтацій людей, їх смаків, критеріїв і норм

оцінки соціальних явищ; зниження здатності до розуміння мотивів поведінки та вчинків інших; зникнення умов для порівняння емоційних реакцій на ті чи інші явища; скорочення обсягу соціально значущих емоцій, які виникають внаслідок гри.

Іграїзація стає новою формою відчуження. Іграїзована людина ніби відсторонюється від самої себе та є залежною від зовнішнього вирішення стосовно своїх дій. Іграїзацію також супроводжує регресія – перехід до більш низьких, спрощено-примітивних соціальних дій, що так чи інакше сприяє відтворенню деструктивності.

Відчужена людина перестає бути творцем – homo creator – і перетворюється в прислугу створених своїми руками ідолів, перетворюється в людину, що примітивно розважається; її думки та дії направлені на те, щоб вигідно реалізувати себе в тому чи іншому ігровому просторі. Іграїзовані практики розповсюджуються в найрізноманітніших культурних контекстах у всьому світі та стають самостійним видом соціального та культурного виробництва, що має глобальний характер. Ігрові елементи проникають у механізми комунікацій і стають невід’ємною частиною, якоюсь мірою навіть основою комунікаційних процесів. А сама гра як дозвілля під впливом інформаційних технологій модифікується.

Сьогодні, безумовно, фактом сучасного вирішення проблеми вільного часу і потреби в інтерактивних формах дозвілля для людини стали інформаційні технології – комп’ютер та Інтернет. Вони остаточно замінили реалії традиційних форм гри і її наочного середовища: утворення віртуальних ігрових майданчиків, що засновані на цифрових текстах мови ігрової взаємодії, які впливають на формування неживої (віртуальної) “картини світу” людини. При цьому нова реальність має характер, що соціально ізолює людину.

Новий ігровий простір (ігрові зали, ігрові автомати, казино, інтернет-кафе) – чинник, що формує і соціально-психологічні проблеми особистого розвитку, зокрема – ігроманію, аддикцію – патологічну схильність особи до азартних ігор, безперервне збільшення загального “ігрового стажу”, суми програшів і відвідин ігрових залів. У цьому випадку азартна гра, віртуальна реальність підміняють людині реальне життя, формують неадекватну модель взаємин з дійсністю і мають характер нав’язливої психологічної і нейрофізіологічної домінанти. Як результат – інфантильна особа, егоїзм, безвідповідальність до себе і близьких, розпад сім’ї, розрив стосунків з друзями та колегами. Словом, відбувається соціальна деградація.

Ігрова культура, таким чином, обумовлює зіткнення особи або із зовнішнім середовищем, або з внутрішнім “середовищем” (тобто з духовною і психічною організацією особи). Як культурологічний

феномен – гра, в сукупності її модальностей, виступає стилеутворюючим чинником сучасної культури. А сама людина, особливо в добу глобалізації, з людини граючої трансформується в людину, що розважається.

Розваги – це явище, яке може виникнути та прижитися тільки там, де існують постійні культурні традиції. Крім того, розваги служать приводом для усвідомлення майбутнього, утворення зразка ідеального суспільного стану, бачення перспектив розвитку культури. Масові розваги акумулюють енергію колективу, організують соціальний досвід особистості, формують її творчу уяву [199, с. 134].

Сутність розваг не в зовнішніх особливостях поведінки, не в психологічних переживаннях, а в соціально опосередкованому характері розважальної діяльності. Людина не може розважати себе сама, тобто розважатися. Вона може наодинці гратися, забавлятися, але для розваг необхідно, щоб був хтось Інший, який буде піклуватися про наші задоволення та насолоду, хто вміє це робити краще. Взагалі, для розваг потрібен професіонал або, на крайній випадок, людина компетентна: масовик-затійник, артист, телеведучий, екскурсовод, гуру, круп'є в казино, офіціант у ресторані тощо. Саме слово “розваги” вже вказує на тенденцію до зовнішньої експансії цього виду діяльності.

Отже, специфіка розваг виражається у тому, що вона передбачає обслуговуючу функцію компетентного Іншого, який задовольняє потреби людей у відпочинку, релаксації, грі, отриманні задоволення. У сучасному суспільстві така діяльність неможлива без професійного навчання, спеціальних організаційних форм і культурних закладів.

Традиційні святкові ритуали, обряди тепер стали театралізованими діями, де домігантою усього є естетична функція, розваги, веселощі, відпочинок. Здавалося б, сьогодні людство переживає ігровий ренесанс: різноманітні конкурси, шоу різного роду, казино, ігрові програми на екрані тощо. Але символічний зміст гри деградує, тому що конкурси, телевізійні шоу, свята та обряди мають досить часто формальний характер, служать комерційним або соціально-політичним цілям, не сприяють зростанню духовності. Виникнення нових перспектив у культурі передбачає, що видовище буде відігравати немаловажну роль звеличення та ствердження духовності, підтримувати традиції та цінності, сприяти оновленню та відродженню культури.

Візуалізація сучасної культури, її мозаїчність і фрагментарність, втрата ідеологій, які б цементували духовне життя суспільства, тобто децентрація духовної культури, обумовлює особливу увагу до видовища. Саме театралізовані вистави дозволяють об'єднати маси

людей на основі єдиної культурної традиції, залучити до вічних цінностей розрізнених індивідів. Збільшення утилітаризму та прагматизму в суспільстві, зміщення інтересів з цінностей добра, істини, краси, віри на цінності відпочинку та розваг ставить питання про можливості та кордони утворення змістовного, серйозного, символічного видовища, в яке вживається кожна людина. Така культурна ситуація вимагає нового теоретичного вивчення масового видовища, яке повинно стати духовним катарсисом особистості та суспільства в цілому.

Аналіз масових видовищ викликає особливу цікавість, тому що дозволяє узагальнити різноманітну практику театралізованих постановок, свят, зрозуміти символічну гру як універсальну закономірність масової культури, діалектику мінливих смислів і стійких традицій в історичній перспективі, виявити специфіку візуальної складової духовного життя. “Видовище є зразок, парадигмальне розуміння того, що ми є і які ми. Цей зразок, який є у людській грі, міститься в усвідомленому уявленні буття в усіх його життєвих вимірах для нього самого. Маючи здібності грати, людина може споглядати себе, набувати образ власного життя у всій його висоті та глибині...” [234, с. 395].

Аби відповісти на питання, чому сьогодні настільки масштабна розважальна функція дозвілля, масових комунікацій і зокрема електронних мас-медіа, потрібно мати на увазі сам “устрій” людини як істоти, що розважається; міркувати на тему постмодерністської антитези “робочий час – вільний час”; давати звіт, яка протиотрута перманентному, щоденному стресу дає мас-медійну розвагу; провести паралель і відкрити органічний зв’язок між екранною та розважальною культурою нашого часу – синтезом, який більшість називають “цивілізацією образів”. Поряд з усіма іншим мас-медіа, а з їх допомогою і розваги, стають все доступніші з фінансової і просторової точки зору – потрібно все менше зусиль, а запропоновані образи і послання не навантажують, розслабляють і навіть заспокоюють.

Телебачення дало новий шанс розважальним жанрам, доводячи розваги в будинки кожного глядача і економлячи його зусилля пересуватися просторово до клубу, стадіону, бару, концертного залу тощо. Доречно згадати коментарі та похмурі пророкування Нейла Постмана відносно викраденого телебаченням дитинства і юнацтва (неправильне виховання підлітків, втрата здатності зосереджуватися, формування псевдовистав, обмеження фантазій і постійні нотації) і стосовно майбутнього людської культури під впливом спустошливої

розважальної сутності телебачення (воно не лише пропонує достатньо розваг, але й намагається представити все як розвагу). Аналізуючи дві основні праці Постмана – “Зникнення дитинства” (1982) і “Побавимося до смерті” (1985), звернемо увагу на те, як він описує телевізійне шоу і розваги, які заміщують серйозні соціальні цінності, як саме телебачення подає все спрощено, забавно і доступно, і як це призводить до небезпечної для американської культури тенденції “розважатися до смерті” і таким чином відвертатися від серйозних і життєво важливих систем, таких як, наприклад, політика, економіка і освіта. Не лише Нейл Постман, але й інші теоретики, такі як Кні Лі, Йорг стурбовані телевізійною навалюю проти культури, проти раціонального, яке ще існує в сучасній людині. Можна і не погодитися з тим, що до розважальної місії мас-медіа, зокрема телебачення, потрібно підходити уважно і конструктивно, не заперечуючи всі їх прояви і продукти: просто натхнення від рухливих картинок, приємного настрою занадто владне і як лавина опановує свідомість людей. Розвага малого екрана діє з силою своєрідного наркотику, і це примушує більшість боротися за його знищення. Навряд чи розумно заперечувати його повністю, аби досягти успіху в боротьбі з його неприємними наслідками. Пафос всіх подібних заперечень телевізійної розважальної культури звучить дійсно красиво і ефектно, але, зрештою, не особливо ефективно і корисно.

Функція гедонізму електронних мас-медіа – телебачення і певною мірою Інтернету – ґрунтується на тому, що своєю доступністю, синкретизмом і магнетичною привабливістю вони не тільки спрощують сприйняття аудиторією лише новин, але й будь-якої іншої інформації – економічної, культурної, спортивної, аграрної тощо. Тенденція впливати більше емоційно, ніж раціонально, підносити тексти і образи усе більш легковажно, спричиняє формування легшого, розважального настрою в спілкуванні з мас-медіа. Після короткого огляду основних концепцій телебачення і його ролі в розвитку суспільства, культури і особи Мануель Кастельс намагається поєднати ці погляди (хоча деякі з них досить суперечливі) і резюмує два важливі акценти: 1) телебачення стає культурним епіцентром суспільства; 2) телевізійна форма комунікації – принципово новий засіб, для якого характерні привабливість, мережева симуляція реальності і полегшена комунікативність через дуже ослаблені психічні зусилля [120, с. 332].

Отже, повсякденний побут є простором звільнення від трудових тягот, нішею рекреації людської тілесності і душевності. Його незамінну роль у процесі соціального пізнання можна порівняти з фізіологічною стадією парадоксального сну, який необхідний для

творчої переробки мозком отриманої в період неспання інформації. Проте в побуті розчиняються серйозні особисті амбіції. Тому домашні радощі хоча і живильні для психіки, але рано чи пізно набридають мало не на рівні з трудовими турботами. Радість гри, навпаки, схожа на “свято, яке завжди з тобою”. Вона найнадійніше залучає людей до світу фантазії, вільного польоту, приємних відчуттів і думок. Принадний, такий, що хвилює знову і знову, флер розіграшу скоує нашу поведінку і за межами власне ігрового поля, столу, сцени. Багато людей прагнуть до декоративності, отакої “нарочитості” вдома і на роботі, в дорозі і спілкуванні, одязі і мові. Їх задум полягає “в тому, аби втекти від нудного запрограмованого побуту, перетворити життя трішки в гру, не те, аби несерйозно до неї ставитися, але і не настільки драматично”. Гра, таким чином, – універсальна протиотрута щодо уявної, емоційної і побутової рутини і вдома, і на роботі. Інтерес до гри, її досвід і навик – необхідний додаток людському життю за природними її законами.

Крім того, ігрове дійство більш демократичне порівняно з трудовим. Більшість ігор доступна будь-кому, хто бажає, їх правила одні і ті ж для всіх учасників. У цьому ігрова діяльність зближується з повсякденністю. Керівні функції делегуються окремим гравцям, всій іншій їх команді добровільно і тимчасово. Аби виграти, потрібно всякий раз заново, тут же і відразу проявити свою вправність, сміливість, кмітливість, нарешті, удачливість (на перший погляд ірраціональну). Гра зазвичай дозволяє випробувати всього себе і оперативно змінити (за інших рівних умов) небажаний хід подій. Тоді як дуже багато видів праці, насамперед побутової, загрожують зробити людину одновимірною з духовного або фізичного боку, цілком залежною від мало підвладних їй стихій природи або суспільства. На роботі людина, як правило, виконує одну і ту ж роль – начальника або підлеглого, творця матеріальних або духовних цінностей; вдома ж вона – “вічно член сім’ї і вічно у сім’ї”, що не завжди враховується родичами; а поринаючи в інверсію гри, будь-який з нас дістає можливість відновити цілісне самозвеличення. Швидкоплинне щастя життя, його смак і аромат пізнаються раніше і краще всього в грі (або з її додатком до інших занять).

У той же час слід зазначити протиріччя, що склалися, і негативні тенденції як в міжнародному ігровому досвіді, так і у вітчизняній ігровій практиці соціально-культурної діяльності: обмеження і скорочення ігрового простору життя людини (зокрема традиційних ігрових ландшафтів і можливості вибору творчих ігор), культура гри знижується за своєю якістю і цінністю, що свідчить про зниження творчого імпульсу в суспільстві і про дефіцит духовності. Ці факти

підтвержені міжнародними ініціативами з підтримки прав на гру, зокрема – 31-ю статтею “Право на гру” в Декларації ООН про права дитини, прийнятою Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 року [93]. У статті “Право на гру” культурний розвиток, художня активність і дозвілля розглядаються як тісно пов’язані аспекти розвитку дитини і людського співтовариства.

В Україні на тлі основних автентичних форм культури, що зберігають культурно-історичну пам’ять ігрових і видовищних форм дозвілля і святкової культурно-дозвіллевої діяльності з їх емоційно-насиченим і багатим соціально-культурним потенціалом, сьогодні все більше проявляються такі форми дозвілля, де визначальною рисою є, в основному, пасивно-споглядальний та емоційно-екзальтований, інформаційно-технологічний та утилітарно-міфологічний характер. Як наслідок, у соціально-культурній сфері формується ігровий кітч – спрощені, орієнтовані на “людину маси” та утилітарні за змістом форми гри. У той же час потрібно відзначити такий факт: хоча в сучасному суспільному житті змінився статус гри і змінилася сама людина, ігрова культура не втратила своєї культуротворчої ролі, моральних і ціннісних імперативів, функцій дозвіллевої діяльності – відновлення сил, розвитку здібностей, спілкування, що співвідноситься з ідеалами культури взагалі.

Підбиваючи підсумок, можна сказати, що в сучасній культурі “розваги” означають дещо більше, ніж просто розваги. Це – не тільки індивідуальне заняття, набір переваг і цінностей, і навіть не тільки соціальний інститут, а особливий культурний код, який надає смислове забарвлення багатьом явищам, це – метафорична мова, на якій розмовляє сьогодні глобальна масова культура.

Отже, в процесі історичного розвитку категорія “розваг” зайняла одне з центральних місць у сучасній культурі, а соціальний інститут розваг стає одним з тих, що користується неабияким попитом та силою впливу. Хто розпоряджається розвагами, той володіє усією масовою культурою, а це, у свою чергу, дає ключ до загальнонаціональної культури та духовного здоров’я суспільства.

Розділ II

ДОЗВІЛЛЯ У ДОБУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ І ЙОГО ЛЮДИНОТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ

2.1. КУЛЬТУРНА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА КУЛЬТУРУ ДОЗВІЛЛЯ

Глобалізація, як відомо, – це процес, наслідком якого є прорив у світ новітніх інформаційних технологій, розширення технічних можливостей, які, за своєю природою, є масштабними. У результаті відбувається потужний вплив на всі сфери людського життя – економіку, політику, культуру, мову, освіту, духовно-моральні устої кожного індивіда, міжетнічні та міжконфесійні відносини. Відбувається процес активних глибинних змін у способах і типах діяльнісного і міжособистісного спілкування. Зрештою, всі сторони життєдіяльності втягуються у все зростаючий темп засвоєння та обміну інформацією та набувають якісно нових рис. Різновекторний, потенційно конфліктний і кризовий характер потоків глобалізації утворюють постійні розриви або диз'юнкції різних аспектів життя людей у часі, у просторі та особливо в їх індивідуальній свідомості. Більше того, посилення глобалізації в просторі культури, у фокусі множинності культурних світів ініціює мінливість як всередині культурних систем, так і в просторі їх взаємодії.

Глобалізація і як світоглядна ідея, і як стратегія, досліджувалася багатьма спеціалістами різних галузей. Так, загальнотеоретичний напрямок західної філософії розглядається у працях С. Хантингтона, Ф. Фукуяма, Ж. Атталі, З. Бжезинського, Г. Кісенджера, Дж. Розенау, К. Поппера, І. Валерстайна, Р. Робертсона та інших авторів. Процес цей вони розуміють як “зіткнення цивілізацій” (Хантингтон), як геополітичне перевлаштування світу, яке супроводжується розповсюдженням гегемонії наддержав на інші, менш розвинуті, країни (Кісенджер, Бжезинський), як “кінець світу” (Фукуяма), як “інформаційне суспільство” (Кастельс), як “глобалізоване суспільство” (Бек), як остаточна перемога та розповсюдження на весь світ західних цінностей, як процес поступового подолання державами своїх національних інтересів та становлення глобального громадянського суспільства. Такі висновки є наслідком взаємопроникнення національних економік, інтернаціоналізації фінансів, посилення у світі ролі могутніх ТНК, формування всезагальних особистих

орієнтацій, очікувань, цілей, які притаманні всім людям без врахування їх державної належності, національної, соціокультурної, конфесіональної ідентичності. Достатньо уваги цій темі приділяється і українськими фахівцями різних напрямків – В. Білецьким, О. Білорусом, О.А. Гриценком, В. Ляхом, М. Шепелевим та іншими вченими, які розглядають проблеми соціокультурної трансформації, насамперед сучасного українського суспільства та основних структурних змін у ньому.

Слід зауважити, що у тріумфальній ході глобалізації, яка втягує у свою орбіту все нові і нові країни світу, проблеми, які постають у ХХІ столітті, відрізняються від проблем минулого. Так, ХХ століття чітко виявило невідповідність між глобальними проблемами, з якими зіштовхується людство, та обмеженими, як правило, національно-державними засобами та методами їх вирішення. А також окреслилися питання щодо формування відносин у рамках мегасуспільства. Але сьогодні найбільш складний та, мабуть, більш важливий комплекс проблем, з якими стикається людство у процесі глобалізації, – це культурна різноманітність, а точніше, спроби її уніфікації. Взагалі, глобалізація тягне за собою трансформацію всієї системи соціальних зв'язків індивіда. Вона розкріпає особистість, звільняє її від жорсткої прив'язки до певного середовища, відкриває безліч можливостей вибору життєвих стратегій. У той же час глобалізаційний простір, який постійно розширюється, об'єктивно ставить людину перед проблемою внутрішнього самовизначення, побудови своєї ієрархії ідентичностей. У зв'язку з цим вона багато набуває, але багато чого і втрачає. Перед нею постає нелегке завдання – знайти своє місце в новому світі, при цьому не втративши себе як особистість [39].

Сама по собі проблематика, що пов'язана з дослідженням процесів глобалізації, не є новою. В економічному та політичному планах цей феномен аналізується, як уже зазначалося, досить активно, а ось соціокультурні аспекти потребують більш ретельних як теоретичних, так і практичних розробок. На жаль, наукових досліджень стосовно впливу глобалізації на етнічну культуру та особистість у контексті її ментальності існує поки що недостатньо. І це тоді, коли ця проблема набуває гостроти та важливості. Саме сьогодні традиційні моделі соціокультурного буття людини зазнають різких трансформацій, кристалізуються у принципово нові механізми транскультурної комунікації між співтовариствами, які мають різний культурний генезис. Більше того, виникають нові форми та механізми соціокультурного самовизначення без прив'язки до фізичного стану індивіда у просторі сучасного світу. Сучасна глобальна культура

замість того, щоб бути засобом збагачення окремих культур у ході їх рівноправного діалогу, маючи для цього всі можливості комунікаційних та інформаційних технологій, перетворює їх у безлику, масову, тотально уніфіковану культуру. У результаті багато чого втрачають всі культури без винятку. Так, наприклад, етнічні культури, лишаючись генетичної специфіки, асимілюються. Руйнується сприйняття базових архетипів, на яких формується культурна ідентичність етносу, його духовно-ціннісні основи, звичаї – те, що становить самобутність народів. Підвищення динамізму та відкритості соціокультурних процесів на локальному рівні, як правило, призводить до руйнування і фрагментації структур “життєвого світу”, що історично склалися, до появи масового феномену соціально-культурної “безпритульності”, коли атомізований індивід “виштовхується” в єдине поле транскультурної реальності, можливо, навіть проти власної волі. Глобальні інтернаціональні структури у сфері фінансів, політики, культури, внаслідок свого стрімкого зростання та активізації, втручаються в буття людей самих віддалених частин планети, що призводить до загострення регіональних етнічних та релігійних конфліктів, коли, позбувшись звичної самоідентифікації, індивід ніби “бере напрокат” ідеологізовану псевдоідентичність. Отже, хочемо ми цього чи ні, але під впливом глобалізації сформувався новий інформаційно-комунікативний простір, що викликає зміни, насамперед у культурній та соціальній сферах. І тому потрібно розробити нові підходи та теорії щодо можливостей існування у новому світі, та ще не просто існування, а такого життя, яке б зберігало все культурне різноманіття для нащадків.

Аналізуючи праці сучасних дослідників глобалізму, наприклад І. Валлерстайна, який виніс у назву своєї статті риторичне питання: “Глобальна культура – спасіння, загроза чи міф?”, можна сказати, що, незважаючи на переваги, які дає людству цей процес, це все ж таки реальна загроза людству в цілому і культурі зокрема, тому що у глобально цілісній системі етноси не збагачують один одного, а взаємопоглинаються, культури не отримують імпульсу для саморозкриття, самовдосконалення, нівелюються, країни не коеволюціонують, а уніфікуються. І на відміну від економіки, де поєднання розрізаних зусиль дає ефект емерджентності, сприяє зростанню, сфери життя, зокрема культури, де відмінності є самоцінними, – деградують. Засновник концепції євразійства, філолог Н.С. Трубецької писав: “Якщо уявити собі культуру, творцем і носієм

якої є все людство, то ясно, що безособовість і розпливчатість у такій культурі мають бути максимальними” [226, с. 370].

Трагічність культури у глобальному світі в тому, що вона вироджується, зникає взагалі, витісняється іншими чинниками впливу на духовне і соціальне життя. І тут слушним буде згадати представників культурологічного напрямку М.Я. Данилевського і О. Шпенглера, які ще в ХІХ столітті писали про занепад культури та її перехід у стан цивілізації. І не випадково. Сучасну західну культуру визначають здебільшого у термінах цивілізації, де замість культури діють раціональні технології – техніка спілкування, психотехніка, різного роду методики, такі як, наприклад, бути щасливим, як стати багатим і таке інше. Віртуальний простір не поділяється на свій та чужий, тут не має значення ні державна, ні етнічна, ні статева, ні вікова – взагалі “ніяка” приналежність користувача, крім змісту комунікації, яка позначається умовним адресатом. За висловом американського філософа Річарда Рорті, настає ера “безродних космополітів”.

Враховуючи те, що закони еволюції належать однаковою мірою як до біологічних, так і до будь-яких інших систем, в тому числі і до культури, то становлення єдиної культури означає звуження базису розвитку людства, його еволюції, коли різноманітність завжди є умовою виживання організмів у середовищі, яке швидко змінюється. Тобто у випадку необхідності, за несприятливих умов не буде моделей, зразків для відповідної адаптації, не буде зародків, які могли б дати ростки в нових умовах. Отже, культурна політика повинна бути направлена на захист специфічних для певного суспільства традицій, форм мистецтва, побуту, способу життя – тобто всіх складових, які стають цікавими одна для одної, утворюють основу для взаємного діалогічного та дружнього співіснування. Культура повинна бути усвідомлена як головний аспект глобалізації, а не просто як реакція на економічне зростання. Конфлікти та зіткнення різних культур та цивілізацій – ось що є характерним для сучасного багатополярного світу. Тому в нових умовах потрібна і нова філософія – філософія взаєморозуміння, яка розглядається у контексті діалогу Сходу та Заходу, Півдня та Півночі. Головна мета історії, як підкреслював А. Швейцер, – збереження культури та гуманізація суспільства. Криза культури є кризою не якоїсь окремої країни, регіону, а кризою всього людства. “Ті, хто сприймає нинішній занепад як щось звичайне, втішають себе думкою, що на розпад приречена якась одна культура, а не культура взагалі, та що на зміну одному історичному етапу приходить нова культура нової раси. Така точка зору є хибною. На земній кулі вже не залишилося у резерві первинних і потенційно

обдарованих народів, які коли-небудь у майбутньому змогли б прийти нам на зміну як лідери духовного життя” [254, с. 501].

Ефективна підтримка культурної ідентичності етносів служить запорукою не тільки їх самозбереження, але й збереження “людини особливої”, на відміну від технізованої, одномірної, людини як такої. Джерело стійкого розвитку людства міститься у різноманітності та багатоманітності культур. Отже, культурна різноманітність є цінним спадком, де різні культури повинні знайти свої власні шляхи до реалізації бачення свого образу життя. “Глобальний світ, – пише І.А. Василенко, – необхідно створювати у діалозі цивілізацій як загальний простір багатогранності духовності – завжди відкритий і з вічним прагненням до удосконалення в процесі розуміння іншого” [64, с. 18].

Як же позначається глобалізація на розвитку культури? Більшість з тих, хто досліджує соціокультурні наслідки глобалізації, оцінюють її лише як феномен, що містить у собі яскраво виражений негативний початок. Проте цілком очевидно, що глобалізація сприяє формуванню уявлення про взаємозв’язаний світ, де існування різних народів і культур є можливим лише тоді, коли вони як імператив приймають принцип культурного плюралізму. Глобалізація явно збільшує щільність “інформаційного потоку”, дає шанс різним культурам вийти за межі своєї етнічної або національної обмеженості, знайти динаміку власного розвитку. У той же час глобалізація викликає зміни не лише в економічній, політичній або правовій сфері життя суспільства, але й безпосереднім чином відбивається на тих процесах, які відбуваються у сфері культури, в таких її галузях, як мистецтво, наука, освіта, виховання. З одного боку, глобалізація явно сприяє прискоренню процесу “соціодинаміки культури” (А. Міль) [256]. Завдяки цьому зростають не тільки темпи виробництва, а й поширення та використання культурних цінностей, отримання індивідом збільшеного обсягу інформації, розширення його кругозору, підвищення інтелектуального рівня. Завдяки новим інформаційним технологіям, людина глобального суспільства дістала можливість познайомитися з певною сукупністю артефактів, які були їй недоступні в попередні епохи, здійснювати екскурсійні поїздки в різні країни. Віртуальні музеї, бібліотеки, картинні галереї, концертні зали, що існують у “світовій інформаційній павутині”, дають можливість познайомитися з усім тим, що було створено генієм того або іншого художника, архітектора, композитора, незалежно від того, де знаходяться ті або інші шедеври: у Петербурзі, Брюсселі чи у Вашингтоні. Для мільйонів людей стали доступні сховища найбільших бібліотек світу, у тому числі бібліотек Конгресу США,

Британського музею, Російської державної бібліотеки і багатьох інших закладів, фондами яких упродовж століть користувалося вузьке коло осіб, що займаються законотворчістю, викладацькою і науково-дослідною діяльністю. Глобалізація узаконила існування певного культурного стандарту, відповідно до якого людина інформаційного суспільства повинна володіти декількома іноземними мовами, уміти користуватися персональним комп'ютером, здійснювати процес комунікації з представниками інших культурних світів, розуміти тенденції розвитку сучасного мистецтва, літератури, філософії, науки тощо. Глобалізація підсилила інтенсивність культурних обмінів, різко розширила коло тих, хто здійснює безкінечний процес переходу з одного культурного світу в інший. По суті, вона зробила прозорими кордони для талантів, практично зняла обмеження на переміщення з країни в країну видатних виконавців, диригентів, художників, режисерів, багато хто з яких нині проводить за кордоном значно більше часу, ніж у себе на батьківщині. Результати творчості в умовах глобалізації перестають бути надбанням лише тієї або іншої нації, а стають здобутком всього людства. Сьогодні вже нікого не дивує, коли на сцені Великого або Маріїнського театру здійснюються постановки спектаклів французьким або американським балетмейстером; коли на музикальних площадках виступають відомі співаки зі світовим ім'ям. Не буде перебільшенням твердження, що глобалізація сприяє культурній універсалізації, схожій за своїми характеристиками з універсалізацією античного часу, коли Зенон і Архімед, Протагор і Софокл, Гомер і Пракситель сприймалися не як еліти, а тим більше громадяни Афін або Спарти, а як носії цінностей, значущих у межах Ойкумени – всього цивілізованого світу [256]. Глобалізація створює передумови для виходу культури за межі общинно-племінних і локально-територіальних утворень. Завдяки новим інформаційним технологіям ідеї, символи, знання і уміння, накопичені тим або іншим етносом, набувають широкого поширення в інших культурних світах, сприяючи формуванню у різних народностей точнішого уявлення про те, що являє собою та або інша культура, яке місце вона займає серед безлічі національних і етнічних культур. У той же час, з іншого боку, немає жодного сумніву в тому, що глобалізація сприяє стрімкому поглибленню культурної нерівності між країнами і народами. Сьогодні за рівнем освіти, забезпеченості персональними комп'ютерами на душу населення, наявності особистих бібліотек, частоти відвідин різних установ культури, виділення коштів з бюджету на потреби культури – країни “золотого мільярда” на порядок випереджають країни-аутсайтери. На цю обставину звертають увагу

практично всі дослідники феномену глобалізації, а також провідні експерти ООН та інших широко відомих міжнародних організацій гуманітарної спрямованості.

Зазначимо, що сьогодні культура перейшла на якісно новий етап розвитку. Виникає нова ситуація у взаємодії культури та соціальної сфери. Культура є динамічною силою, що формує життя суспільства та здійснює значний вплив на розвиток суспільних відносин. Сьогодні соціально-культурні інститути покликані бути важливим засобом підвищення органічності соціально-культурного розвитку. Так, сфера дозвілля стає зосередженням таких соціальних проблем, які суспільство не може вирішити в інших сферах життєдіяльності (наркоманія, алкоголізм, злочинність тощо). У зв'язку з цим ми вважаємо, що діяльність дозвіллевих установ повинна бути направлена на створення найбільш сприятливих, оптимальних умов для відпочинку, для розвитку духовних і творчих здібностей людей, а тому пропонуємо альтернативні, соціально значущі дозвіллеві програми.

Потоки інформації через різні ЗМІ та глобальну мережу Інтернету, вдосконалення комунікаційних технологій призводять до різноманіття як самої інформації, так і засобів її передавання. Цей факт дозволяє М. Кастельсу говорити про процес “диверсифікації” ЗМІ та масової культури, а О. Тоффлеру – про “демасифікацію” та індивідуалізацію культури. Так, якщо культуру Другої хвилі (індустріального суспільства), на думку О. Тоффлера, характеризує створення масових зразків, то культуру Третьої хвилі (постіндустріального суспільства) – не стільки створення, скільки можливість маніпулювати зразками за допомогою інформаційних технологій. Інтерпретуючи стан сучасної культури, один з головних ідеологів постмодернізму Ж. Ліотар проголошує її універсальним принципом плюралізм, вираженням якого стає культурний еkleктизм: “еклектизм є відправною точкою сучасної культури в цілому: людина дивиться вестерн, їсть їжу від McDonald's за ланчем та блюда місцевої кухні на вечерю, користується паризькими парфумами у Токіо та носить одяг у стилі “ретро” в Гонконзі” [307, с. 76].

Культура, таким чином, під впливом електронних технологій, які прискорюють швидкість розповсюдження інформації, та ствердженням культурософської концепції постмодернізму втрачає свою цілісність і набуває фрагментарного, мозаїчного характеру. Головним організуючим принципом стає плюралізм, який реалізується інтерпретативною раціональністю.

Внаслідок виникаючого інформаційного різноманіття та культурного плюралізму відбувається індивідуалізація масової свідомості. Людина сама, через вибір різних інформаційних каналів і відбір інформації, яка транслюється в культурі, повинна вибудовувати свою ідентичність і формувати своє “Я”. Так, на думку О. Тоффлера, демасифікація засобів масової інформації в наш час дає велике різноманіття ролевих моделей і стилів життя, з яких людині необхідно створити образ свого “Я”, внаслідок чого вона приходить до висновку про твердження “конфігуративного”, “модульного” “Я”. І, як відмічає З. Бауман, проблема ідентичності сьогодні полягає не в тому, як набути вибрану ідентичність, скільки в тому, яку ідентичність обрати [15, с. 185].

Відповідно до такого конфігуративного “Я” у соціокультурному середовищі встановлюється специфічний тип поведінки людини, до якої може бути застосований термін “людина граюча”. Але сьогодні специфічна соціокультурна актуалізація моделі “людина граюча” перетворюється, завдяки інформаційній трансформації реалій, на “людину, що розважається”. І цьому сприяє розповсюдження масової культури.

Поняття “масова культура”, на нашу думку, не повинне розглядатися як оціночна, естетична категорія. Це не просто спрощене чи гірше за якість видання так званої високої культури, а явище абсолютно інше. У мистецтві протилежність “вищого” і “нижчого”, елітарного і масового не є абсолютною. У масовій культурі також можна виділити зразки, що мають стильові ознаки “високого” або “низького” жанру, але ще більш їй властиве заперечення подібних зіставлень, навмисне зміщення стилів. Існують, нарешті, і такі форми культурної творчості, як кінематографія, естрада, цирк, народні пісні і танці, які за своєю природою є масовими й іншими бути не можуть. Відносячи те або інше явище до масового мистецтва, ми характеризуємо не його художній рівень (який, в принципі, може бути достатньо високим) і навіть не культурно-освітній рівень аудиторії, для якої воно призначене, а той суспільний спосіб, яким воно створюється, поширюється і використовується.

Масова культура являє собою складне багатофункціональне соціокультурне явище, специфічний спосіб засвоєння дійсності та адаптації до неї особистості, що проявляється в умовах постіндустріального суспільства, виробництва та розповсюдження культурних цінностей. Відмінною особливістю масової культури є: орієнтація на смаки та потреби “середньої людини”; винятково висока гнучкість; здатність трансформувати цінності, які створені в рамках

інших культур, та перетворювати їх в предмети масового споживання; комерційний характер; зв'язок із засобами масової комунікації як головним каналом розповсюдження та споживання цінностей масової культури. Основними функціями масової культури в постіндустріальному суспільстві є комерційна, споживча, інформаційно-гносеологічна, ціннісно-орієнтована.

Якісна визначеність масової культури постіндустріального суспільства характеризується тими змінами, які відбулися у самій масі. Маса сьогодні – це сукупність де персоналізованих індивідів, які поєднані спільністю продукції, яка споживається (інформація, розваги, мода, імідж, єдина система цінностей). Це “контролююча маса”. Масова культура як активна динамічна форма набуває яскраво виражених особливостей, що дозволяють вести мову про її національні варіанти. А основним завданням сучасної масової культури є постачати аудиторії певні стандарти поведінки, духовні запити, формувати стереотипи свідомості, розповсюджувати міфи про рівні можливості всіх перед усіма.

Досить важливим сьогодні є те, що просвітницька модель культури змінюється так званою гедоністичною концепцією, відповідно до якої культура повинна надавати задоволення, розважати, заспокоювати. У сучасному світі люди відчують перенавантаження на роботі, постійні стреси від побутових негараздів. І саме установи культури повинні дати їм можливість відпочити, відволіктися від проблем, навіть навчати “граючи”. Головне в дозвіллі – розкріпачення творчої енергії.

Можна скільки завгодно захоплюватися афоризмами Ф. Жебраки, С. К'єркегора, Т. Адорно, що дали негативні характеристики масового мистецтва як “мистецтва натовпу”, але це ніскільки не наблизить до розуміння суті явища. Ми солідарні з думкою російського соціолога А.Б. Гофмана, що огульне засудження масової культури, по суті справи, приховує снобістську критику мас. “Зрозуміло, неприйняття низькопробної продукції, пропонованої “ринком культури”, не може викликати заперечень, – пише цей автор, – проте низька якість і масовість – зовсім не синоніми” [85, с. 106].

Мабуть, естетика в даному випадку безсила, бо масова культура знаходиться “по той бік естетичного” – на стику мистецтва, виробництва, політики, повсякденного життя [281]. Масова культура насамперед – проблемне поле антропології і соціології. Що ж до власне мистецтвознавчих проблем, то з ними успішніше справляється естетика нового, некласичного напрямку (естетика масового, “серійного” мистецтва), основні принципи якої були сформульовані на початку ХХ століття німецьким філософом і культурологом В. Беньяміном

[27], а згодом розвивалися Д. Лукачем, Р. Бартом, Ж. Бодріаром та іншими відомими вченими.

Не випадково сучасні мистецтвознавці вважають за краще замість терміна “масова” – вживати термін “популярна”, звертаючи увагу на проникливість естетичних “кордонів” між жанрами, різноманітність матеріалу, з якого складається зміст сучасного культурного життя. Американські вчені Ч. Мукерджиц і М. Шадсон пишуть: “Популярна культура охоплює різні вірування (beliefs) і види практичної діяльності, а також культурні об’єкти, використовувані широкими верствами населення. Таке розуміння включає як фольклорні форми, що мають коріння в локальних традиціях, так і культурну продукцію, що створюється за участю державних, національних, міжнародних, комерційних центрів. Сюди входять як зразки елітарної культури, що популяризували, так і протонародні форми, зведені в ранг музейної традиції” [170, с. 101].

Чи означає все це, що відмінність між елітарною і популярною культурою втратила всякий сенс? Думається, що це не так. Подібна відмінність виконує дуже важливу функцію, а саме функцію соціального маркування культурного споживання. Слід пояснити, що тут мається на увазі не так зване престижне споживання, яке було завжди. Наприклад, у північноамериканських індіанців був звичай “потлач”, коли вожді племен змагалися між собою, хто більше з’їсть баранів. Про маркіроване соціальне споживання можна говорити лише з того моменту, коли маси людей починають свідомо використовувати вже готові об’єкти і символи культури, аби позначити соціальну дистанцію – свій статус і відмінність від інших. Необхідність у такому споживанні виникає в розвиненому індустріальному, ринковому суспільстві, що має високий рівень соціальної стратифікації, виробляє в достатній кількості не лише матеріальні, але й духовні (символічні) цінності. Соціально маркіроване споживання виконує насамперед ідентифікаційну і орієнтуючу функції, оскільки в сучасному суспільстві, що динамічно розвивається, багато традиційних способів самоідентифікації (етнічні, кастові, станові, класові та ін.) виявляються неефективними. Диференціація смакових, культурно-естетичних потреб відображає соціально-політичну стратифікацію, що існує в суспільстві, і сприяє її збереженню, відтворенню.

Відмінності між елітарним і популярним є рухливими, динамічними – вони не створені раз і назавжди, а щодня відтворюються і створюються заново. Особливе значення це має для соціально-економічних і політичних еліт, вимушених постійно доводити легітимність своїх привілеїв і претензій на владу. Це і було однією з причин, чому в середині ХІХ століття в більшості європейських країн створювався “класичний” репертуар літератури і музики,

створювалися такі “елітарні” культурні установи, як філармонії, художні музеї і симфонічні оркестри. Зарубіжні історики показали, що створення цих установ мало на меті “не пошук відповідних організаційних форм для вже існуючої “високої” культури, а “винахід”, створення високої культури шляхом мобілізації елітарних груп”. Вочевидь, щось схоже відбувається і в сучасній Росії. Маса намагаються створити свою “інтелектуальну” культуру, наприклад, цикл романів про Фандоріне або комп’ютерну “Масяню”. Еліти ж створюють власний “маскульт”, начебто talk-show на телеканалі “Культура”.

Перефразовуючи слова відомого польського вченого і письменника-фантаста С. Лема, можна було б визначити масове суспільство як “суму соціальних технологій”. Воно є, з одного боку, результатом змін в економіці, техніці, засобах комунікації, а з іншого – є джерелом інноваційних процесів у політиці, культурі, формах соціального спілкування. “Масова культура” – це і не культура в чіткому, власному сенсі слова, а та форма, яку отримує культурний розвиток в умовах індустріальної цивілізації, в умовах масового індустріального суспільства. Помітними особливостями масової культури є її загальнодоступність, серійність, машинна відтворюваність і те, що вона створить власний знаковий код, символічну надбудову над структурами реального повсякденного життя, яке багатьма мільйонами людей сприймається як повноцінний еквівалент самої реальності.

Щодо України в цьому питанні, то в пострадянському українському суспільстві відбуваються складні еволюційні процеси, які неможливо однозначно оцінити. Найправильніше охарактеризувати його як суспільство перехідного (змішаного) типу. З одного боку, в масовій свідомості продовжують діяти стереотипи, укорінені за роки радянської влади. З іншого – активно запроваджуються зразки споживчої, ринкової культури, що імпортується із Заходу. І, нарешті, серед столичної і провінційної еліти, особливо серед молоді, стають усе більш популярними цінності постіндустріальної цивілізації. Як показали дослідження Ж. Ліотара, Ж. Делеза, Е. Тоффлера та інших теоретиків, постіндустріалізм не відмінняє основних сутнісних ознак масового суспільства, але він змінює форму, в якій масове суспільство існує сьогодні: “керована маса” змінюється “контрольованою масою”.

Для порівняння необхідно пояснити, що до “керуваної маси” можна “шизоїдним” [96]. Для нього характерні такі ознаки: безпосередня фізична близькість залучених осіб; жорстка ієрархічна структура; високий ступінь психологічного “зараження”; особиста ідентифікація з позицією лідера (авторитарність), віднести людей, що

збираються в церкві, армії, на фабриці, в кінотеатрі, концтаборі (екстремальний варіант). Такий тип масифікації Делез називав сприйняття тих, що всіх оточують через призму контрастного зіставлення “своїх” і “чужих”. Всупереч цьому “контрольована маса” створюється, головним чином, за допомогою комунікативних технологій – преси, радіо, телебачення, реклами, а також Інтернету – і не передбачає обов’язкового особистого контакту індивідів. Надаючи більше свободи і уникаючи прямого насильства, постіндустріальне масове суспільство впливає на людей за допомогою стратегії “м’якої спокуси” (“soft seduction”) Ж. Бодріяр або “машин бажання” Ж. Делеза і Ф. Гватарі [276].

Маючи на увазі саме новітні тенденції в масовій культурі як у нас в Україні, так і за кордоном, слід відмітити такі особливості: широку експансію візуальних форм і жанрів, які повсюди витіснять “книжкову” культуру. Телевізор і комп’ютер не лише знижують інтерес до читання, але й створюють новий режим сприйняття, що граничить з межею сенсорних можливостей людини. Візуальний образ, на відміну від друкарського тексту, “прочитується” миттєво і дорефлексивно, впливаючи на рівні підсвідомості. Якщо на початку ХХ ст., “на зорі” масового суспільства візуальні мистецтва – такі як живопис, плакат, кіно, фотографія – в основному, відштовхувалися від друкарського слова і будувалися як його візуальна репрезентація, то тепер уже сам художній текст будується за законами видовища, за допомогою прийому “монтажу” [269]. Якщо ще десять-двадцять років тому можна було говорити про деякий паритет культури і ЗМК, про можливість суспільного контролю за їх діяльністю, то сьогодні такі розмови зависають у повітрі. Так звана четверта влада (яку, до речі, ніхто не вибирає!) з метафоричної стала сповна реальною і могутньою силою. У цих умовах втрачає сенс багатолітня дискусія про те, хто винен у поганій якості масової культурної продукції: нібито ЗМІ, що потурають низьким людським інстинктам (секс, гроші, культ грубої сили), або масова аудиторія, що формує “соціальне замовлення” на подібні витвори [146]. Мабуть, тут винна не масова культура сама по собі, а конкретні письменники, кінорежисери, продюсери, журналісти, видавці, які цю культуру “виробляють” і яких необхідно піддавати компетентній професійній критиці.

Глобальна система масових комунікацій є потужним чинником нівелювання культурних відмінностей. Відповіддю на їх появу в ХХ, а ще більш у ХХІ столітті, є запит на ідентичність (національну, релігійну, соціально-групову, особову). Сьогодні цією проблемою

заклопотані в усіх країнах світу, в тому числі в індустріально розвинутих [225, с. 30].

У “віртуальних співтовариствах”, з яких складається Інтернет, ідентичність частіше всього зводиться до ефемерних умовних знаків, на зразок прізвиська (“nick-name”) або піктограми зі стандартного набору. Явище, яке ми в цих випадках спостерігаємо, можна позначити терміном “ігрова ідентичність”: індивіди не “прикріплюються” дуже міцно до певних культурних зразків і традицій, а вільно змінюють їх, подібно до масок, залежно від конкретної комунікативної ситуації. Сучасна масова культура пропонує широкий вибір готових зразків і стилів поведінки. Люди вибирають на “символічному ринку” відповідні, на їх думку, зразки і намагаються імплантувати їх у своє повсякденне життя. Формування соціально-культурної ідентичності відбувається як “зверху”, так і “знизу”, в результаті весь процес у цілому набуває стихійного, непередбачуваного характеру.

Взагалі, масова культура в її новітньому, постмодерністському варіанті нагадує більш традиційну культуру доіндустріального суспільства, ніж культуру початку ХХ століття. У зв’язку з цим виникає питання: чи не збуваються пророцтва О. Шпенглера про “занепад культури”, про прихід “нових варварів”, “кочівників”, які пройшли випробування великими містами? Аби зрозуміти, про що тут йде мова, досить згадати про такі явища, як відродження містицизму і міфотворчості, національна ксенофобія, релігійний фундаменталізм. Якою мірою ці явища можна вважати новими і що вони конкретно означають сьогодні? Деякі дослідники, наприклад В. Ач та М. Мафессолі, формулюють це питання так: ми уже увійшли до нового Середньовіччя чи воно ще настає? Можливо, завдання полягає в тому, аби зробити “хороші Середні віки”? [165, с. 278].

Драматизм нинішньої ситуації в Україні посилюється тим, що переваги новітньої комп’ютерної культури, включаючи сучасні споживчі і культурно-освітні стандарти, є надбанням вузького кола осіб, що мешкають у великих містах. Для більшості ж населення України ці новинки залишаються малодоступними і з ряду причин неприйнятними. Реклама в більшості випадків не діє! Точніше сказати, вона не діє за своїм прямим призначенням, не несе споживачеві корисну інформацію про товари і послуги. Ті зразки комерційної реклами, які створюються західними менеджерами з розрахунку на “середнього” споживача, в нашому суспільстві, як і раніше, сприймаються як символи та ознаки елітарності. Але в такій якості вони не виконують своєї “корисної” психологічної функції – бути своєрідним засобом суспільної терапії, яка нівелює протиріччя соціальної нерівності. Не виконує масова культура і функції

соціальної адаптації індивіда до умов життя, що змінюються, оскільки створює не виправдано високий рівень соціальних домагань, які не підкріплюються відповідним зростанням культури виробництва, культури праці.

Одна з найгостріших проблем сучасної культурної ситуації в Україні – відсутність виразних, загальнодоступних символічних кодів, аналогічно тим, що були створені за радянських часів. То була, хоча і безмірно фальшива, але лояльна щодо простих людей мова радянської ідеології – мова масових газет і журналів, святкових ритуалів і гасел, масової естради, кіно тощо. Символічна мова нинішньої масової культури еkleктична і брутальна. У ній є суміжні елементи, які можна умовно назвати національними, і елементи запозичені, інокультурні, а також елементи східного (“візантійського”) стилю і навіть кримінальний фольклор. Таку ситуацію можна кваліфікувати як безперервні “символічні війни”, або як “символічний проміскуїтет” [107; 108; 116].

Було б помилкою уявляти розвиток масової культури як повністю стихійний, безособовий і анонімний процес. Насправді масову культуру створюють професіонали. Тому докори, які деякі теоретики і практичні діячі культури закидають “маскультурі”, мають бути переадресовані насамперед їм самим. Масова культура – не спрощене видання “високої” просвітницької культури, а сповна самостійне і складне соціальне явище, що вимагає різнобічного компетентного аналізу.

Масова культура в рамках сфери дозвілля представляється як “індустрія дозвілля”, зміст якої визначається насамперед розважальним дозвіллям. На рівні інституціоналізованого дозвілля ми говоримо про ті культурні цінності і норми, які актуалізуються через державні установи дозвілля, установи культури і адміністративно-управлінські органи і структури в сфері культури. У рамках культурно-дозвілдової діяльності в поле зору державної культурної політики на регіональному рівні потрапляють такі елементи індустрії дозвілля, як масові постановочні видовищні заходи і установи по реалізації організованого розважального дозвілля. Звернення до законодавчої і нормативної бази конкретної регіональної освіти показало, що процес масофікації сучасного дозвілля не регулюється на інституційному рівні представниками регіональної влади. Іншими словами, держава як основний суб’єкт культурної політики на федеральному і регіональному рівнях більшою мірою зберігає і актуалізує механізм підтримки елітарної і народної культур, але не регулює негативні тенденції масової культури. Процес її регулювання на інституційному рівні в регіоні передбачає, насамперед, оптимізацію регіональної культурної політики в цілому.

За останні десятиліття в Україні відбулися радикальні зміни в багатьох сферах життя суспільства і в той же час виникло багато гострих проблем. Як одна зі сфер життєдіяльності молоді, де найяскравіше виявляються наслідки цих трансформацій, в даний час виступає дозвілля. Трансформація українського суспільства в цілому супроводжується глибокими змінами у сфері культурно-дозвіллевого, рекреаційного обслуговування населення. Крім того, саме в просторі дозвіллевої діяльності найчіткіше виявляються зміни суспільної свідомості, пов'язані з формуванням нової системи ціннісних орієнтацій, руйнуванням традиційних норм і цінностей. Даний стан суспільного розвитку, який дослідники з повною підставою називають станом соціальної невизначеності, характеризується тим, що соціалізація молоді набуває девіантного характеру, розвиваються стійкі життєві настанови і орієнтири молоді, знижується рівень культури її дозвілля.

Окрім цього, стан соціальної невизначеності характеризується виникненням ряду негативних тенденцій у сфері молодіжного дозвілля, пов'язаних з виникненням настроїв безглуздя існування, криміналізацією дозвілля, що виявляються в зростанні молодіжної злочинності, алкоголізмі, наркоманії. У той же час частині молоді властиве домінування спрямованості гедонізму в рамках її дозвіллевої діяльності, що передбачає орієнтацію на здобуття у вільний час лише задоволень і розваг. Для багатьох людей в Україні дозвілля по суті обертається ілюзією вільного проведення часу, хоча насправді він є регламентованим відповідно до нав'язаних засобів масової інформації (ЗМІ) стандартними зразками. За ситуації, коли ці зразки є недосяжними, для більшої частини населення країни і молоді зокрема виникають додаткові протиріччя між потребами молодих людей у сфері дозвілля та об'єктивними можливостями реалізації цих потреб.

Тенденції, що виявляються щодо різних категорій української молоді, набувають особливої актуальності стосовно студентської молоді як специфічної соціальної групи. Дозвіллева діяльність серед студентів, певні її форми істотно впливають на становлення ціннісних орієнтацій студентства, його інтеграцію в різні сфери суспільного життя.

Слід зазначити, що саме дозвілля сьогодні сформувалося як основна сфера вторинної соціалізації сучасної молоді, зокрема й молоді студентської. Багато в чому це обумовлено тим, що традиційні інститути соціалізації, освіта і сім'я не виконують в повному обсязі свою функцію. У суб'єктивному сприйнятті значної частини студентської молоді роль дозвілля є однією з пріоритетних: це підтверджується і об'єктивними показниками, що відображають

підвищення значущості дозвілля в сфері розподілу тимчасових ресурсів сучасного студента. Саме у сфері дозвіллевої діяльності студенти відкривають для себе і освоюють типові для представників цієї соціальної групи форми поведінки і ціннісні орієнтири. Саме ця обставина багато в чому пояснює інтерес до сфери дозвілля як складової життєдіяльності українського студентства. Вивчення змісту дозвілля набуває особливої актуальності також і тому, що якість вільного часу населення є важливим індикатором умов життєдіяльності широких соціальних груп, критерієм успішності перетворень, що проводяться в країні.

Слід зазначити, що однією з передумов зміни соціокультурної ситуації у сфері молодіжного дозвілля є процеси глобалізації – всезростаючого впливу різних чинників міжнародного значення, у тому числі культурного і інформаційного обмінів. До цих процесів належить і формування мережі Інтернет. У рамках даного дисертаційного дослідження становлення нових комунікаційних технологій розглядається у зв'язку з їх роллю в змінах повсякденної дозвіллевої практики молоді.

Одні види дозвіллевої діяльності перестають бути популярними і поширеними (технічна творчість, художні і народні промисли), інші зазнають істотних змін за своїм змістом (дискотека, читання та ін.). Крім того, виникають абсолютно нові види діяльності, які не існували раніше в практиці проведення дозвілля (Інтернет, графіті та інші). Це можна пояснити зміною, по-перше, цінності самого простору дозвілля, по-друге, цілей діяльності, що реалізуються у сфері дозвілля, і, по-третє, засобів, які використовуються, тобто дозвіллевих стратегій. Широкий спектр дозвіллевих стратегій, направлених на задоволення найрізноманітніших потреб, є свідченням зростання значущості простору дозвілля для сучасної молоді.[194, с. 57]

Таким чином, дозвілля для певних категорій молоді є простором, який замінює інші сфери життєдіяльності, виконуючи функцію, яку можна назвати компенсаторною функцією дозвілля для молоді. Отже, компенсація обумовлюється не окремими проявами, а всіма складовими дозвіллевого простору. Інакше кажучи, дозвілля компенсує не дефіцит офіційної культури через форми самодіяльних рухів, а окремі сфери життєдіяльності, оскільки для частини молоді є простором самореалізації, тобто досягнення у сфері дозвілля значущих соціальних статусів (компенсує неуспіх в інших сферах життя). Але ця функція дозвілля має певні межі. Це пов'язано певною мірою з тимчасовим характером подібної компенсації, який обумовлений необхідністю брати участь і в інших сферах суспільного життя. Це уточнення необхідне у зв'язку з тим, що, незважаючи на існування так званого “заміщувального” дозвілля, що виконує

компенсаторну функцію, у молоді переважають такі цінності, як матеріальне становище, сім'я, кар'єра, що підтверджується результатами великомасштабних досліджень ціннісних орієнтацій російської молоді.

Проте не завжди життєві цінності можуть бути реалізовані бажаною мірою. Особливо це пов'язано з умовами сучасної дійсності, Так, наприклад, за останні 10-15 років молодь, з огляду на ряд обставин, переміщається з активних позицій суспільного життя на його периферію, практично втрачає можливості досягти успіху і самореалізуватися. І тому практично єдиний простір, де вона може жити відповідно до своїх бажань і потреб, в якому і можуть знаходити вираження її прагнення, інтереси, ідеали, є дозвілля. Іншими словами, спостерігається тенденція використання дозвіллевого часу як резерв для задоволення потреб, які переносяться сюди з інших сфер життєдіяльності молодої людини. Але таке явище має свої негативні наслідки. Так, це може призводити до скорочення дозвіллевого часу молоді (наприклад, через витрати дозвіллевого часу на основну або додаткову освіту, на додаткові заробітки, на задоволення фізіологічних потреб, таких як, наприклад, сон – з метою зняття втоми), що перешкоджає задоволенню його прямих, важливих функцій. Можливо, це є однією з причин того, що, як показують емпіричні дані, на жаль, існують категорії молоді, які не використовують потребу в цікавому, корисному і культурному проведенні дозвілля як важливому елементі сучасного способу життя.

Зазначимо, що компенсаторна функція дозвілля, власне, її поява, міра її реалізації, а також потреба в ній обумовлюється характером і масштабами трансформацій суспільного життєвлаштування, в умовах яких порушується спадкоємність поколінь, зразки поведінки, значущих цінностей [205, с. 68] Це призводить до ломки системи ціннісних орієнтацій і є причиною інновацій у сфері дозвілля.

Існує цілий спектр причин, що обумовлюють близькість молоді до норм і цінностей масової культури, де на першому місці – цінності безоглядного гедонізму і відсутність проблем. Це – і невпевненість у завтрашньому дні, і відчуття своєї непотрібності, і відсутність реальних шансів, спрямованих на досягнення життєвого успіху. Невпевненість і стривоженість відображають невизначеність життєвих позицій молоді, постійний пошук нових форм ідентичності. Але звідси і проблема самотності, що загострилася, стреси, вихід з яких все більше і більше молодих людей знаходять у девіантній поведінці, наркотиках. Тому вельми небезпечним стає організоване сприяння у використанні молоддю алкоголю як засобу розслаблення. Вона вдається до наркотиків і алкоголю, намагаючись заповнити хоч би якимось чином зміст свого

вільного часу і беззмiстовне дозвілля. Комерціалізація культурного процесу все більше зумовлює і цінностей високої культури, до засвоєння спрощених зразків відхід від норм масової культури, масової інформації.

Кризові явища у сфері культури – факт безперечний. Він виражається в таких соціальних явищах, як руйнування суспільних цінностей, втрата культурних традицій, що супроводжується збільшенням масштабів деструктивних процесів – зростанням злочинності, пияцтва, наркоманії. У той же час криза культури виявляє не лише негативні наслідки. Виявляються і позитивні тенденції в суспільстві, зароджуються нові форми соціальної інтеграції. До таких позитивних тенденцій можна віднести, наприклад, виникнення субкультури, що займається самоорганізацією дозвіллевої діяльності [208, с. 67]. Поза сумнівом, що жоден культурний процес не можна оцінити однозначно, особливо якщо йдеться про сучасну культурну ситуацію в нашій країні, оскільки, по-перше, вона надзвичайно складна і суперечлива, по-друге, ще не до кінця зрозумілі глибина і масштаби змін, які відбуваються. Не слід забувати, що і самі культурні потреби динамічні і здатні відновлюватися, тому негативні тенденції у цій сфері можуть бути подолані в процесі позитивних соціально-економічних змін.

На інституційному рівні розвиток технологій виявляється в структуризації міського простору новими центрами дозвілля – ігровими клубами, інтернет-кафе – відвідини яких для багатьох вже є чинником престижного споживання інформаційних і розважальних послуг. З точки зору зміни цінностей дозвіллевої поведінки, то тут відбувається переорієнтація значної частини молоді та утворення нової субкультури (геймери, хакери), спрямованої на підвищення свого соціального статусу не за допомогою вжитку реальних стратегій відпочинку, а за допомогою збільшення свого престижу у віртуальному просторі. Таким чином, можна вести мову про віртуалізацію дозвілля в культурному просторі міста, що виявляється, зараз у двох основних формах, які слід розглянути детальніше: захопленість комп'ютерними іграми і самореалізація в Інтернет-просторі, або в тих формах дозвілля, які реалізуються за допомогою всесвітньої мережі.

У зв'язку з цим слід підкреслити негативний вплив на соціокультурну ситуацію у сфері молодіжного дозвілля політики “подвійного стандарту”, що виявляється в підтримці того або іншого явища або його наслідків у зв'язку з особистою вигодою незалежно від того, які будуть наслідки для тих, хто оточує, або суспільства в цілому.

Останнє є важливим, оскільки інформаційне оточення виступає засобом впливу на культуру, тобто на її духовно-ціннісну складову (на підставі цього і з'являється можливість говорити про інтернет-культуру віртуального простору).

Можна зазначити, що фундаментальною проблемою інформаційного суспільства є виникнення в масових масштабах спрощених форм самоідентифікації, що призводить до “спрощення” індивіда, деградації його духовного виміру, внаслідок чого відбувається ерозія індивідуальності. Таким чином, слід констатувати, що культура молодіжного дозвілля останнім часом зазнає значних змін, які пов'язані з реалізацією загальнокультурних тенденцій зміни і розвитку.

Сьогодні молодіжна культура стає окремим сегментом культурного простору, на який направлені інтереси політичних партій, транснаціональних корпорацій і культурних установ, оскільки саме у цьому культурному середовищі зароджуються паростки майбутнього суспільства, в якому належить жити наступним поколінням. У товаристві споживання молоді активно нав'язуються красиво упакований сурогат інших культур, продукти масової культури, всілякі політичні, ідеологічні і релігійні ідеї і міфи, що часто суперечать, протистоять один одному. Свобода вибору життєвої дороги відносна. Вона обмежується досягнутим рівнем суспільного розвитку. Проблема полягає в тому, чи готова молода людина мати справу зі збільшенням різноманіття вибору продуктів матеріального і духовного виробництва. Їй доводиться вибирати серед рухомих цінностей і цілей, кількість яких неухильно зростає. Отже, пошуки себе, своєї індивідуальності і соціального статусу ускладнюються достатком і складністю вибору. Аби заявити про себе, суспільство слід здивувати, уразити чимось. На це розраховані і одяг, і манери, і жаргон, і специфічні захоплення молоді, і в цілому її дозвілля. Тому значення вільного часу і дозвілля в житті будь-якої людини досить важливе.

Дозвілля – найпростіший і доступний майданчик для конкретних справ. Тут можна проявити власну самостійність: уміння керувати, приймати рішення, організовувати. Дозвілля – це не лише спілкування, але й свого роду соціальна гра. Відсутність навиків таких ігор в юності призводить до того, що людина і в зрілому віці вважає себе вільною від зобов'язань. У реалізації можливостей для саморозвитку особи, для культурного, фізичного і інтелектуального зростання важливу роль відіграє використання молоді людиною свого вільного часу. Вивчення структури і форм проведення дозвілля має велике значення для характеристики культурного рівня молоді.

2.2. НАЦІОНАЛЬНЕ ТА ТРАНСНАЦІОНАЛЬНЕ В ОРГАНІЗАЦІЇ ВІЛЬНОГО ЧАСУ

Сучасна світова культура переживає кризові процеси, які пов'язані насамперед з наданням їй традиційним смислам та цінностям набору інструментальних значень у практиці вирішення соціальних проблем глобалізації. До найбільш значущих змін, що торкнулися основ діяльності культурних інститутів у сучасному контексті, належать комерціалізація культури, мультикультуралізм і плюралізація публічної сфери суспільства, розмивання кордонів (у політичних, наукових, технічних, дозвіллевих сферах), а також переважний інтерес до форм реалізації культурних процесів, а не до їх змісту. Процеси глобалізації, які стали невід'ємною частиною сучасного культурного ландшафту, реальні і здійснювані у віртуальному медіапросторі транснаціональні міграції сформували набір нових культурних співтовариств, які не вписуються в загальноприйняті класифікації, а суперечать їм або роблять їх безглуздими. Ефекти глобалізації в культурі можна виявити, з одного боку, в беззастережному прийнятті і затвердженні відмінностей, а з іншого – в їх розмиванні і творчому комбінуванні.

Розширення міжкультурних контактів і розповсюдження принципів толерантності призводять до переусвідомлення специфіки відносин між етнічними суб'єктами. Проведення політики мультикультуралізму, поступове визнання цінності етнічних відмінностей поступово передбачає подолання традиційних підходів, які бачать в етнічності "Інших" тільки ворогів або конкурентів [41]. При цьому під етнічністю "Іншого" сьогодні розуміють не тільки представників етнічної групи або етнічну групу в цілому, а й конструкти, які створені та репрезентовані в рамках різних повсякденних просторів.

Питання взаємозв'язку національного та транснаціонального в організації вільного часу стали предметом особливого розгляду у зв'язку з розростанням глобалізаційних процесів, які мають безпосередній вплив на сферу національного. Це особливо актуально для поліетнічних держав, якою є і Україна. Як відомо, події останнього десятиліття в Україні і на всьому пострадянському просторі призвели до різкого сплеску національної самосвідомості, підвищення цікавості до всього національного, зростання та посилення впливу національних рухів – це все разом взяте і спричинило посилення процесів дезінтеграції. А це не тільки негативно впливає на національне, а йде, деяким чином, у розріз з посиленням тенденцій, що об'єднують, характеризуючи сучасний світовий розвиток. У таких умовах парадоксальність

взаємодії глобального та локального очевидна і потребує серйозного дослідження.

Перш ніж вести мову про специфіку національних процесів у сфері дозвілля в контексті глобалізації, варто, на наш погляд, зупинитися на аналізі вихідних категорій – понятті етносу. Сьогодні існують два основні методологічні підходи до визначення природи етносу: перший – примордіалізм (онтологічний), в рамках якого відстоюється ідея первісності етнічності, її біосоціальної або соціально-історичної укоріненості; другий – конструктивізм, який пов'язаний з концепцією свідомого конструювання соціальної групи на ґрунті культурної спільності. У рамках примордіалізму найбільш повно та послідовно етногенез розроблено в теорії географічного детермінізму, в якому основним фактором, що визначає специфіку етногенезу, є природно-кліматичні умови. На цю обставину звертали увагу ще античні мислителі, такі як Геродот, Гіппократ, Корнелій, Тацит, Страбон. Посилання на роль природного середовища в етногенезі неважко помітити в контексті історіософських концепцій Н.Я. Данилевського, О. Шпенглера та А. Дж. Тойнбі [39]. Значний внесок у розробку теорії географічного детермінізму вніс етнолог Л.М. Гумільов, який у своїх працях описав складний зв'язок, який існує між природно-кліматичними умовами та зародженням, формуванням і розвитком етносу. Згідно з його концепцією, етнос – це стійкий колектив людей, який сформувався в результаті природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки, внаслідок поведінкової адаптації в певному ландшафті [88, с. 212]. Відповідно до цього етнос вважають біологічною одиницею, “феноменом біосфери”.

Представники конструктивізму розуміють етнос насамперед як соціальний процес. Найбільш повне дослідження у цьому руслі було зроблено в працях Ю.В. Бромля. Так, етнос він розумів як соціокультурне явище. Етнічною спільнотою називав “історично утворену на певній території стійку багатоспадкову сукупність людей, які мають не тільки загальні риси, але й відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) та психіки, а також усвідомлення всієї єдності та відмінності від будь-яких інших подібних утворень, що зафіксовано у самій назві (етноміка)” [56, с. 58]. З цим визначенням важко сперечатися, але все ж таки воно мало що пояснює і є малозмістовним. Якщо проаналізувати таке визначення, то його розуміння не дозволяє відрізнити явище дійсності (етнос), яке описується, від інших відносно близьких явищ, і підходить за визначенням до інших видів соціальних спільнот. Наприклад, мова як

жаргон, присутність особливих ритуалів, ендогамія (перевага браків всередині своєї групи), протиставлення “ми – вони”, “ми кращі – вони гірші” і багато інших рис є притаманними багатьом соціальним групам (кастам, номенклатурі тощо).

На те, що природа етносу є надзвичайно складною, звертають увагу і сучасні українські дослідники Б. Попов, М. Степико, Л. Шкляр, В. Ігнатів. Поняття етносу вони розуміють через такі поняття, як “життя” та його структурні рівні, “культура”. Так, на думку Б. Попова, “етнос – це генетично перший і структурно основний таксон соціокультурного життя людей”[106, с. 13]. На його погляд, етнічна організація життєвого процесу перебуває в безпосередній близькості до клітинно-генного біологічного автоматизму та інваріантних принципів біологічної соціальності.

Отже, етнос існує як стійка система, що протиставляє себе усім іншим аналогічним колективам людей за принципом “ми – не ми”, “свій – чужий”, “ми такі, а решта – інші”. Таке усвідомлення своєї єдності й самоідентифікації є відображенням того почуття взаємної симпатії, прихильності, яке Гумільов назвав компліментарністю – усвідомлення спільного походження та історичної долі, біофізична та культурна характеристики, комплекс стереотипів свідомості та поведінки. Все це є визначальними рисами етнічної ідентичності.

Складові, які формують етнос як певну структурну одиницю людства, що самоорганізується, достатньо відомі. Але спробуємо ще раз зупинитися та розставити деякі акценти в цьому питанні. Отже, етнічні чинники (або ознаки) є етнодиференційованими, етноспецифічними та етноутворюючими факторами, тобто такими, які необхідні та є достатніми для визначення етносу як особливої спільності людей і тим самим для розмежування етносів між собою та для відокремлення їх від інших форм соціальних угруповань людей. Це, по-перше, так звана єдність генотипу (спільність походження); по-друге – наявність певної цілісної території розселення етносу; спільні способи його господарського освоєння та розвиток соціально-економічних зв'язків між окремими частинами етносу; і один з найважливіших єднальних моментів є спільність історичної долі. Всі зазначені чинники – біологічного, фізико-географічного та економічного характеру. Третя група пов'язана з єдністю культури. Це спільність мови, релігії, обрядів, ритуалів, звичаїв, фольклорних форм і жанрів, побут, і, як наслідок, – поведінкові стереотипи та ментальність.

Також, крім народної культури, народного мистецтва, потрібно звернути увагу і на значення елітарної культури, без якої теж важко

увияти будь-який народ. Для українців це і Шевченко, і Леонтович, Пимоненко та інші видатні творці. Їх шедеври в усіх жанрах – художня література, музика, малярство, архітектура – спонукають до набуття найінтимніших характеристичних рис етносу, формують його естетичний і світоглядний ідеал. До окремої групи потрібно віднести антропологічні особливості та деякі особливості групової психіки, які проявляються у системі ціннісних орієнтацій, естетичних уявлень.

Попри певну розмитість, недостатньо чітку окресленість і розмежованість названих чинників, члени етносу усвідомлюють їх як єднальні, творять образ типового члена етносу, визнають його як “свій”, протиставляють його “чужому”, ототожнюють себе з етносом як з цінною для них спільнотою, міфологізують свою історію. Тобто відбувається ідеалізована інтерпретація головних подій реальної історії, образів її видатних осіб, формування спільного світобачення.

Всі ці чинники, взаємодіючи та взаємообумовлюючи, підсилюють дії один одного і, як наслідок, виробляють колективну етнічну свідомість і підсвідомість з усталеними архетипами та концептами, поняттями найбільш загального порядку та одночасно і цінностями певної культури, що оцінюються, переживаються, містять у собі образну, емоційну компоненту та спираються на спільні етноспецифічні ціннісні орієнтири. Саме формування певних концептів є ознакою того, що у свідомості людей створюється, власне кажучи, згусток культури, в якій і якою живе кожний індивід. Через концепти культура входить у ментальний світ людини і тим самим визначає межі етнічності. І, як наслідок, виникає особливий психологічний ефект, почуття етнічної ідентичності. Це феномен, який має складний соціально-психологічний зміст та глибокі культурно-історичні коріння й проявляється як механізм психологічної адаптації індивіда. Зміст етнічної ідентичності становить як усвідомлення індивідом спільності з локальною групою на основі певної культури, так і усвідомлення групою своєї єдності на тих же основах, психологічне переживання цієї спільності, а також індивідуальні та колективні форми її маніфестації (презентації). Іноді це почуття розвивається у людини непомітно і поступово, а іноді раптово, як якісний стрибок у свідомості. Почуття етнічної ідентичності стає “остаточним”, результуючим фактором формування етносу, а зовнішнім проявом його самосвідомості є сама назва етносу (етнонім).

Зазначені ознаки знаходяться в постійній динаміці і є плінними. Так, слід мати на увазі, що самосвідомість етносу, коли вона уже утвердилася, не тільки визначає всі інші етнодиференціюючі ознаки,

але деякою мірою і сама починає визначатися ними. Тому можна сказати, що етнос – це насамперед когнітивна категорія, але вона не зводиться до простої суми елементів самосвідомості кожного його представника, а є цілісним інтегруючим началом, в основі якого і лежить самосвідомість, яка закріплюється конструктивістськими та інструменталістськими елементами етнічної ідентичності.

Отже, більш-менш чіткого наукового визначення поняття “етнос” на сьогодні не існує. Але, якщо порівнювати етнос з іншими спільнотами, можна прослідкувати деякі певні закономірності його існування, або, навпаки, через виявлення закономірностей можна визначити і говорити про певний етнос. Ці закономірності пов’язані з тим, що етнос має внутрішні механізми, які забезпечують його стійкість і виражаються в особливому розподілі культурних рис та характеристик між членами етносу. Етносу притаманні: певні поведінкові та комунікативні моделі, які типові для всіх членів етносу; поведінкові, комунікативні, ціннісні, соціально-політичні моделі та культурні елементи, які притаманні тільки певним групам всередині етносу.

При цьому розподіл цих моделей всередині етносу не хаотичний – у своїй сукупності вони утворюють цілісну структуру. Ця структура має декілька важливих функцій. Вона підсвідомо регулює взаємовідносини між різними групами всередині етносу (навіть якщо ці групи зовнішньо протистоять одна одній), сприяє підтримці стабільності, визначає поведінку різних частин етносу в кризові моменти та детермінує процес, який можна назвати самоструктуруванням етносу. Отже, наявними є процеси, які є закономірними і специфічними для етносу, направлені на підтримку: 1) стабільності тих поведінкових і комунікативних моделей, які характерні для всіх членів етносу; 2) специфічної для кожного етносу системи культурних моделей, які забезпечують можливість взаємодії різних груп, зокрема соціальних прошарків або груп, які мають іншу ціннісну орієнтацію.

Етнос, як і будь-яка спільність, знаходиться на стику соціального та індивідуального. Члени етносу живуть у певних економічних, соціальних, політичних та інших умовах. Таким чином, взаємодія в рамках етнічної структури може мати декілька площин. Етногенез буде залежати від фону, і він підпадає під історичні зміни. Але історичну ситуацію, яка містить у собі і політичні, і культурні, і соціальні, і економічні умови, “створюють” індивіди, члени етносу, саме тому в будь-яких своїх проявах трансформація етносу – це насамперед соціальна взаємодія та вплив на структуру (етнос). При цьому

формування індивіда відбувається завдяки самій структурі, тому що людина народжується в умовах впливу на неї структури, що не припиняється і під час соціалізації, коли людина набуває свою ідентичність.

Етнос існує протягом багатьох поколінь, самовідтворюючись і самостійно зберігаючи свої відмінні риси та властивості. Будь-який етнос здатен тільки йому притаманним чином виконувати всі без винятку функції, що є необхідними для його життєзабезпечення, а саме: цілеспрямованість, адаптивно-адаптуюча діяльність людських індивідів і груп.

Виходячи з того, що етнос – це продукт взаємодії етнофорів, сутність етносу можна углядіти в сукупності етнічних відносин, які утворюються в процесі такої взаємодії. Суспільні відносини – це продукт взаємного обміну діями. Конкретний зміст дій будь-якого реального суб'єкта (чи то індивід або соціальна група), включає сюди характер потреб та інтересів, цілей та мотивів, засобів і результатів дії, опосередковується характером його зв'язків з іншими суб'єктами. Тобто взаємодія етнофорів – це інтеракції, які, будучи вплетеними у мережу повсякденної практики, утворюють сферу, яка здатна відтворювати культуру, суспільство та особистість. Цей простір називають світом повсякденного життя людини, світом її життєдіяльності та культурного середовища, конструювання смислової структури соціального світу. Традиційні життєві форми, які передаються у спадок, в рамках яких народжується нове покоління, формують етнічну та культурну ідентичність суспільства. Символічні структури життєвого світу етносу утворюються шляхом збереження та оновлення знання в процесі стабілізації етнічної солідарності та формування відповідних за свої дії етнофорів. Саме названим процесам культурного відтворення, соціальної інтеграції та соціалізації відповідають структурні компоненти життєвого світу етносу – культура, суспільство та особистість.

Згідно з висновками Ю. Габермаса, “життєвий світ” (Lebenswelt) постає як система соціокультурного знання інтерсуб'єктивного характеру. Він далеко не є очевидним, усвідомлюваним, а існує приховано. Проявлення і прояснення настає в ситуативних формах комунікації. Життєвий світ осягається в ході його комунікативної інтерпретації. Він організовується засобами мови і мовлення, що пов'язані з певною культурною традицією. Сукупність процедур та інституцій комунікації складається в систему репродукції підстав життєвого світу й виступає у вигляді суспільного світу повсякденності [73].

Слід зазначити, що культурне відтворення життєвого світу дає можливість спадковості традицій та когерентність знання, яке вимагається для повсякденної практики. У соціальному плані інтеграція життєвого світу координує діяльність засобами міжособистісних відносин та укріплює ідентичність різних груп. Життєвий світ забезпечує соціалізацію індивідів, а також домовленість індивідуальних “життєвих історій” з колективними формами життя.

Таким чином, сучасне розуміння природи етносу повинно базуватися на примордіальності та конструктивності як рівнозначно важливих моментах у становленні етнічності. А існування етносу потрібно розуміти як життєвий світ індивідів, як специфічний спосіб діяльності етносу, шлях засвоєння оточуючого світу історично напрацьованим способом діяльності, завдяки якому забезпечувалася та забезпечується адаптація різних народів до умов оточуючого природного та соціального середовища.

У культурі кожного етносу (народу) завжди присутнє загальне, загальнолюдське і одночасно специфічне, національно-особливе, те, що поєднує людей і в той же час відрізняє, тим самим роблячи їх інтереси цікавими один одному. І сьогодні етнічне відродження все частіше розглядається як одна з основних рис розвитку сучасного людства, а у світі можна спостерігати підвищену зацікавленість до свого етнічного коріння як в окремих людей, так і в цілому народів. Спостерігається їх бажання зберегти свою самобутність, підкреслити особливості свого національного характеру, психічного складу, зрештою, стає очевидним неабиякий сплеск національної самосвідомості.

Проаналізувавши існуючі точки зору та узагальнивши їх, можемо визначити національне як, по-перше, достатньо стійкі ознаки та риси різних сфер життєдіяльності етносів, які обумовлені його етногенезом (етнічне специфічне); по-друге, опрацьоване та засвоєне відповідно до національних інтересів та менталітету іноетнічне (національне іноетнічне); по-третє, універсально значуще (а в сучасних умовах елементи глобального), що є надбанням власне національного багатьох народів.

Універсальне завжди було присутнє в національному. Істинна цінність національної культури не тільки в її національній значущості, а й у всесвітній. Національне ніколи не є і не може бути проявом “чистого” національного духу, національного характеру, його не можна зводити до деякої замкнутої спільності, яка не має будь-якого зовнішнього сприйняття, залежності та обумовленості. Істинно національне завжди відкрите до іновпливів, до інновацій. Інша

справа, що глобалізація – це сильний, масштабний, всеохоплюючий, трансформуючий, універсалізуючий зовнішній вплив.

Основою національного є національно-специфічне – це саме те, що народжене на специфічно національному ґрунті, визначене переважно етнічною своєрідністю, яке притаманне тому або іншому народу, і внаслідок цього відрізняється та робить самобутньою його культуру, цінності.

Отже, на наш погляд, глобалізація наштовхується на “опір” саме з боку національно-специфічного, тому що з розвитком сучасних інтеграційних процесів співвідношення національно-специфічного та національно-набутого в національних культурах суттєво змінюється.

У цьому зв’язку, здається, проблема глобалізації – зміна співвідношення національно-специфічного та національно-набутого не без участі суб’єктивного фактора, який потрібно використовувати для їх гармонізації. Але слід зауважити, що частка першого в наш час зменшується і не тільки внаслідок об’єктивних причин. А національно-набуте досить часто стає результатом як раз-таки активної практичної діяльності, яка далеко не завжди враховує національні інтереси, а навпаки, виходить з інтересів транснаціональних.

Більше того, роль національного фактора в різних сферах життєдіяльності різних народів не є однаковою: в одних національна своєрідність майже не виражена, в інших – є етноідентифікуючим фактором. Саме для останнього вплив наслідків глобалізації може бути не самим сприятливим, тому що такий національний сегмент потребує свідомого захисту, що, на наш погляд, і повинно стати предметом цілеспрямованої діяльності суб’єктивної складової глобалізації. Та все ж таки мова повинна йти про необхідність збереження та примноження у формах, які відповідають реаліям часу, національно-специфічного, того, що дозволяє народу залишатися самим собою. Крім того, практика з очевидністю показує, що привнесення та насадження чужих потреб, смаків і цінностей не приносить народам, які ведуть традиційний спосіб життя, користі.

У ХХІ столітті конструкти етнічних “Інших” набувають нових якостей, є вже не тільки своєрідними “маркерами” індивідуальної ідентичності, а й значущими мобілізаційними ресурсами, товарами або торговельними марками (брендами), оригінальними способами залучення уваги споживачів.

Особливого значення для розуміння сутності етнічного “Іншого” мають праці Х. Баби, С. Бенхабіба. Завдяки Ж. Лакану, Ж. Дельозу, С. Жижеку стає очевидним, що Інший – це символічний конструкт. Наприклад, Ж. Бодріяр, Е. Саїд, Р. Барт вказують на знакову сутність

“Іншого”, на те, що “Інший” як знак піддається маніпуляціям і репрезентаціям.

Фігура етнічного “Іншого” набуває особливого значення в суспільстві постмодерну, де відчутні процеси глобалізації, де споживання стає новою ідеологією, “релігією” ХХІ століття. Закони ринку, споживча демократія примушують виробників, маркетологів, “професіоналів” звертатися до етнічної “інакшості”, за рахунок якої товари набувають “необхідної” для продажу привабливості. Отже, етнічність як знак є предметом розпродажу. Використання етнічної “інакшості” є способом індивідуалізації, надання незвичайності звичайним речам, а отже, і привабливості. Тому відбувається актуалізація етнічності, її постійне відтворення, причому вже не тільки примусовими модерністськими інституціями, а також новими структурами та практиками.

Складна та багатокомпонентна система, якою є національна культура, поєднує в собі різні сторони життєдіяльності етносоціумів – політико-економічні, соціальні, історичні, духовні. Національна культура двоєдина. По-перше, вона є світом традицій, який оточує індивіда від народження та супроводжує його протягом усього життя. Традиція сприймається як само собою зрозуміле, що дано раз і назавжди. Вона не тільки виражає національно-особливе, а й зберігає та оберігає його. Унаслідок цього традиційна сторона національної культури (мова, побут, етикет, звичаї) більш консервативна та національно колоритна, це перетворює її у сховище всього національного. Тому в умовах реальної та потенційної безпеки національне повертається та звертається до своїх традиційних джерел.

По-друге, культура представлена і як сфера професійної діяльності, на яку традиція здійснює істотний вплив. Розвиток спеціалізованих сфер національної культури та ступінь їх засвоєння її носіями також залежать від традицій. І ця взаємозалежність утворюється досить не просто: не всі традиційні цінності національної культури однаково засвоюються; професійна культурна діяльність може відповідати не тільки національним потребам, а й іншим, зокрема й миттєвим. Крім того, слід підкреслити, що носієм традиційної національної культури є народ у цілому та кожен його представник окремо, в той час коли основним творцем спеціалізованих видів національної культури та споживачем її результатів є інтелігенція. Отже, щодо останньої не можна забувати про роль суб’єктивного фактора як цілеспрямованої діяльності, яка може йти врозрід з традиціями.

Давно відомо, що істинна турбота про збереження та розвиток національного не має нічого спільного з прагненням до національного усамітнення та життя на краю цивілізації, ні зі ствердженням ідеї національної зверхності. Вона – у забезпеченні основ

існування та повноцінного розвитку національної культури в умовах культурного плюралізму, культурної консолідації, що виходить з визнання принципу рівноцінності етнічних різнорідних культур, незалежно від рівня їх розвитку та впливу однієї на одну.

Традиції в культурі – стрижнева система взаємопов'язаних цінностей, які визначають етнос як своєрідну соціально-економічну спільність. Стабільність етнічного існування забезпечується збереженням життєво важливих стійких національно-культурних рис, відтворенням стійких форм поведінки, мислення, сприйняттям та їх передаванням наступним поколінням через зразки діяльності та систему духовно-моральних ідеалів, які набувають характеру неписаних законів. Їм підкорюються і сьогодні.

Крім того, велике значення мають національно-ментальні особливості проведення дозвілля. Кожен народ, всі типи культур мають свої апробовані, улюблені форми дозвілля. Причому ці форми утворювалися історично протягом тривалого часу, відповідно до природного оточення, передавалися з покоління в покоління на правах традицій, досить часто мали ритуальний, сакральний характер. До нашого часу ці форми дозвілля дійшли в дещо зміненому вигляді, частково втративши початковий смисл, функціональну передзаданість. Але все ж таки вони мають народний характер, який освячений народними традиціями, особливостями національного характеру, притаманній народу особливою ментальністю.

Так, наприклад, фольклор і сьогодні посідає значне місце в житті людей, є основним підґрунтям для національної культури, зокрема української, пов'язаний зі сферою традиційного світогляду та соціальної психології.

Важливо підкреслити, що обрядово-календарний цикл українців в іншому етнічному оточенні має досить розвинену варіативність форм народнопоетичної творчості – колядок, щедрівок, які зберігають традиційну тематику язичницьких і християнських уявлень, відтворюють солярну символіку. Так, наприклад, у Подунав'ї і в інших регіонах, в тісному контакті зі значними поселеннями болгар, росіян, молдаван та інших, народна культура українців, зберігаючи основні ознаки материнського центру, набула специфічних регіональних ознак, які впливають на рівень функціонування її чинників: в обрядовому комплексі спостерігаються трансформація і скорочення обрядів, запозичення деяких обрядових елементів інших етносів.

Традиційна культура українців, як і культура інших етносів, досить міцно пов'язана з поняттям “модус мислення середовища” [87, с. 43],

адже саме остання відбила ті досить визначальні риси звичаєвої традиції нашого народу, яка заклала і сформувала основні ознаки етнічного мислення, що яскраво відображається в усіх проявах людської діяльності.

Загалом еволюція форм дозвілля в українській сім'ї історично відбувалася шляхом запровадження родинних традицій, свят і обрядів; форми і методи сімейного дозвілля варіювалися відповідно до вікових особливостей членів родини і були спрямовані на соціалізацію представників нових поколінь; сімейне дозвілля базувалося на засадах цілеспрямованого виховного впливу на особистість у мікросередовищі (сім'я, родина). Український народ багатий на традиції, свята й обряди, наповнений духовністю, оскільки з найдавніших часів наші пращури відбирали найцінніші надбання, збагачуючи їх, і бережливо передавали той келих мудрості і здоров'я нації з покоління в покоління. Українці вміли відчувати природу, черпати здоров'я, силу й красу з її лона. Всі творчі сили людини були спрямовані на зміцнення сім'ї, свого роду [50].

З найдавніших часів діти були активними учасниками трудових процесів, разом із дорослими дбали про забезпечення матеріального достатку сім'ї. Досить важливим етапом виховання в той же час були ігри, забави, пісні, до яких залучалися діти з самого дитинства. І тільки та людина, яка успішно закінчувала цю школу праці та вільного часу у своїй родині, ставала добрим господарем, батьком чи ненькою, вчителем своїх дітей [12, с. 73].

Ідея привчання дітей до виробничих процесів знаходить своє підтвердження в дитячих іграшках (у зменшених предметах праці – сапках, грабельках, ціпках для обмолоту збіжжя, інструментах тощо), якими діти гралися під час дозвілля. Серед пам'яток трипільської культури є дитяча іграшка з кераміки – це візок на двох колесах із запряженими кінями. Отже, давні трипільці в іграшковій, ігровій формі родинного дозвілля привчали дітей до природного матеріального світу, розуміння призначення і візка, і тварин, а також до визначення їх ролі й місця у виробничій та побутовій сферах. Сьогодні батьки так само через іграшки привчають дітей до праці, тільки тепер це не грабельки, а електронні іграшки. Таким чином, родинні традиції дозвілля, трансформуючись через перетворення та інтеграцію з новими виробничими, побутовими й культурно-освітніми умовами, набувають вираження в сучасних формах і способах функціонування.

Дитячі ігри та забави часто були не відособленими, а входили як компоненти до весняних чи купальських, чи інших свят, даючи змогу

маленьким учасникам ненав'язливо ознайомлюватися зі звичаями та обрядами свого народу. І навчати своїх дітей звичаїв та обрядів, як і навчати їх молитися Богові, – свята справа кожної матері-українки, адже участь дитини в народному ритуалі, як досліджено наукою, є одним із видів психологічної релаксації.

У процесі історичного розвитку сім'я, як основна ланка суспільної і соціальної організації людей, постійно набувала певного досвіду адаптації в природно-матеріальних умовах і у формуванні духовного світу. Останній значною мірою матеріалізувався в морально-етичній, фольклорній, господарській і побутовій культурі народу, що забезпечувало творення родинних виховних традицій, звичаїв, які є найстійкішими елементами виховних етнопедагогічних систем. Родинні традиції, звичаї і обряди найліпше відображали досвід виховання дітей кожного народу. Розвиненість тривких родинно-сімейних, побутових і культурних традицій свідчить про високий рівень формування етносу, національності.

До таких слід віднести пісню й танець як два потужні психофізичні чинники вираження морально-етичної й естетичної культурної цінності душі українського народу. Описи арабських і грецьких мандрівників, "Повість минулих літ" ченця Нестора засвідчують веселу вдачу давніх українців, їхню особливу музикальність, пісенність, уміння знаходити вихід зі складних ситуацій, виявляти готовність до будь-яких життєвих випробовувань. Про це свідчать і археологічні знахідки Мезенської стоянки (ріжки, гуслі, які виготовлені з кісток тварин). У середні віки, коли Україна знемагала в неволі, українська пісня набула нових якостей і значення: відтепер вона стає міцною духовною основою народу, відіграє важливу роль у згуртуванні української нації, піднесенні духовної культури всіх суспільних верств [12].

Тривала історична функціональність родинних традицій, звичаїв і обрядів конкретного народу є свідченням його духовної та фізичної живучості, цивілізованості, культурної витривалості, доцільності існування у світовому просторі. Саме тому з-поміж найчисленніших давніх традицій, мабуть, однією з найбільш поцінованих різними народами є патріотизм – це благородне, синівське почуття до своєї Батьківщини, яка водночас є часткою світової спільноти. І той, хто втрачає відчуття своєї "малої вітчизни", нездатний досягнути надбань вселюдської культури.

"Усвідомлені й трансформовані в душу дитини національні витоки свого народу не є обтяжливим тягарем архаїчних знань. Національно-громадянська спрямованість юної особистості регулює темпи її

всебічного розвитку й наближення до національного ідеалу. Вже є достатньо переконливих доказів того, що без пізнання й усвідомлення суті його ментальних ознак і характеристик, як і без активного збагачення культурно-історичної практики свого етносу, не можна претендувати на свою оцінку як вихованої, інтелігентної і цивілізованої, зрештою, людини” [12]. У такий спосіб трансформуються та інтегруються родинно-національні традиції, обряди і звичаї з сучасними їх аналогами та способами передавання окремого дійства в новітні форми і методи культурогенної життєдіяльності сім’ї, яка базується здебільшого на засадах прагматизму та раціоналізму, запліднюється давніми духовними ідеями українських традицій, звичаїв і обрядів.

За своєю структурою свята та обряди – це не тільки форма дозвілля. У них закодовано всі найосновніші етнопсихічні, психологічні й етнічні генограми. Засвоюючи їх з раннього віку, людина формує не тільки стереотипні дійства, а й світоглядні структури. Народний досвід виробив цілу систему таких кодових форм. Їхні початки закладено ще в колискових піснях. Тут елементи і поетичного світогляду, і шанобливе ставлення до людини та природи, першоабетка математичного мислення, поважання праці, лицарства, працелюбства, історичного родоводу.

Мужніючи, обрядова структура відповідно нарощувала й духовний потенціал. Кожна вікова група мала чітко завершене дійство, за допомогою якого формувалися світоглядні символи і моральні потенції індивіда зокрема, і колективу в цілому. Звідси, отже, та висока месіанська роль історичної традиційності нашого народу.

Якщо через обрядовість у побутове життя міцно входили і закріплювалися традиції, то обряди, у свою чергу, формувалися за допомогою свят. Саме їм належить пріоритет у всій системі духовного життя. Будь-яке свято не існувало саме по собі; воно обростало багатьма допоміжними дійствами. Візьмемо, для прикладу, різдвяно-новорічну святковість. З нею безпосередньо пов’язуються колядки і щедрівки, вертепні та Маланчині вистави, засівання збіжжям осель, обряди з кутею, дідухом, романтичні ворожіння тощо. Чи, скажімо, великодні дні. Вони опоетизували дійства з виготовленням крашанок та писанок; в цю пору вперше починали водити весняні хороводи. Зі святом Купала пов’язані обряди очищення вогнем та водою, оспівування літепла тощо.

Практично будь-яке свято мало свою, характерну лише для нього, обрядову структуру. Наприклад, у грудневому циклі, коли у селян, особливо молоді, було вдосталь вільного часу, відповідно

відбувається і найбільше свят: Андрія з романтичною калитою, Варвари з пирхунами, Миколи з похастунками дівчорі, Наума – покровителя науки і знань, а отже, й обряду, який пов'язаний з початком навчання тощо. Відтак кожне свято мало своє обрядове тло, що надавало йому оригінальності й неповторності. Свята не тільки акумулювали втрачені обряди, а й регулювали циклічність, були своєрідною календарною структурою духовного життя людини, її етнокодом.

Отже, можна зазначити, що саме за допомогою народних і родинних свят народ самоочищався, возвеличувався і налаштовувався на оптимістичну хвилю. У святковій структурі якнайдовше зберігається етнічне коріння нації, від якого постійно відгалужуються усе нові й нові пагініці самооновлення, а відтак і самозбереження.

Слід зазначити, що важливе значення у проведенні вільного часу та формуванні дозвіллевої діяльності мають національно-ментальні особливості, які містяться в прийнятному наборі форм при відповідних обмеженнях (ступенях свободи), а також орієнтовані на певний склад (молодь, сімейні пари, людей похилого віку, на змішаний склад тощо). Національно-ментальні особливості стосуються насамперед такої тонкої сфери, де проходить межа між “можна-ні”. При цьому, що у всіх народів дозвіллева сфера в плані “що можна” завжди дещо ширша, ніж у звичайному житті, все ж таки залишається деяка система заборон, іноді вона настільки інтимна, прихована, що представникам інших народів незрозуміла. Але її порушення завжди сприймається негативно, як деяка загроза національним традиціям, народним звичаям, релігійним віруванням.

У різних народів ця планка “можна-ні” досить сильно розрізняється. Наприклад, бразильські карнавали як форма проведення дозвілля балансують десь на межі максимуму дозволеного, при тому, що в інших народів така форма проведення дозвілля сприймалася б як ображення моралі. Найбільш жорстку систему заборон стосовно дозвілля має мусульманська культура, для якої характерні жорсткі обмеження у формі його проведення (наприклад, жінкам заборонено загорати та купатися на суспільних пляжах, забороняються парні танці тощо). В їх основі стійкі стереотипи у рольових стосунках жінки та чоловіка, які не можна порушувати, заборони стосовно деяких продуктів харчування, напоїв, одягу тощо.

В умовах дисперсного розселення, міграції, коли на одній території змішано проживають представники різних культур з різними

національними традиціями, формами проведення дозвілля, які активно демонструє будь-яка сторона, можуть спровокувати цілу амплітуду почуттів – від легкого незадоволення до серйозних міжнаціональних конфліктів.

Сьогодні, коли умови щодо стабільного розвитку змінилися періодом швидких історичних змін, минула офіційна монолітність суспільства змінилася структурними змінами широкого діапазону, які знаходять непрості та неоднозначні прояви в людській поведінці, зокрема і в дозвіллевій. Дозвілля значно змінилося, тому що змінилася аудиторія – суб'єкти дозвілля, їх переваги, фінансові можливості, а також спектр пропонованих дозвіллевих послуг. Почала формуватися так звана “індустрія дозвілля та розваг”, яка за останні роки набула широкого масштабу. Дозвіллеві організації стали складовою частиною суспільного процесу інтернаціоналізації соціально-економічних відносин.

Отже, етнокультура пов'язана насамперед зі сферою національно-специфічного, яка поруч із загальнолюдським відіграє важливу роль у культурних стосунках людей, “...почувати себе громадянином зовсім не означає втрати національного почуття і національного громадянства. До космічного, всесвітнього життя людина прилучається завдяки життю національному, космополітизм є спотворене і нездійсненне вираження мрії про єдине, братське і досконале людство, підміна конкретно живого людства абстрактною дійсністю” [231]. Жодна зі сфер духовної діяльності не в змозі повніше відбити укоріненість конкретного етносу в його конкретно-просторовому бутті, ніж етнокультура, адже вона концентрує в собі етнічні парадигми буття людей, виявляє в побуті життя цілий комплекс етнокультурних рис українського та інших народів.

Саме етнокультура і рівень її функціонування в соціокультурному, просторово-часовому вимірі створює подвійне буття “для етносу” і “для всіх”, зумовлює включення етнокультурних цінностей у всесвітній контекст, сприяє самозбереженню українського етносу за умов етнічної асиміляції.

Розуміючи значення національно-ментальних особливостей при дозвіллевому проведенні часу, все ж слід визнати той вплив, який здійснює сучасна урбанізація, взагалі економічні можливості. Сьогодні, завдяки переходу на ринкові відносини, змінам у структурі вільного часу, а відповідно, змінам у перевагах споживачів, дозвілля стає все більш автономним і самодостатнім, а самі споживачі, з новими запитами та перевагами, орієнтовані на західні стандарти. Тим самим відбувається трансформація та модернізація сфери дозвілля:

спрямування в бік посилення різноманіття, покращення комфорту; орієнтація на західні стандарти; домінування розважальних заходів стосовно пізнавальних, ідейно-орієнтованих, розвиваючих; все більше застосування технічних і технологічних новинок у сфері дозвілля, що дозволяє розвивати такі форми, які за попередніх умов були технічно неможливі; все більша орієнтація на цільові групи зі специфічними потребами у проведенні дозвілля: дітей, молоді, сімейних пар з дітьми, пенсіонерів, соціальних груп, які виділені за корпоративним принципом.

Дії різновекторних соціальних факторів обумовили головну тенденцію сьогодення – яскравість, новизну та різноманітність дозвіллевих форм. Це підтверджує швидке зростання таких нових для українців установ, як нічні клуби, казино, аквапарки, культурно-розважальні та комп'ютерні центри, туристичні фірми, торгово-розважальні комплекси. Всі вони покликані формувати систему матеріальних і духовних цінностей, поповнювати та урізноманітнювати базу, засоби та методи організації дозвілля людей.

Основною категорією суб'єктів-споживачів дозвілля залишається молодь внаслідок її вікових особливостей, отриманих вражень, новизни та значного бюджету вільного часу. Активна роль молоді обумовлена тим, що вона не стільки копіює запропоновані зразки адаптивної поведінки, скільки вносить у них новий зміст під впливом зміни умов життя. А прагнення новизни, гостроти відчуттів штовхає індустрію дозвілля на розробку все нових і нових розваг.

Важливою тенденцією сучасних форм дозвілля є його візуалізація: захоплення комп'ютерними іграми та Інтернетом. У розумній кількості ці форми дозвілля досить позитивні, забезпечують пізнавальну цікавість і можуть сприяти розширенню кругозору, підвищенню інтелектуального рівня, розвитку уваги, пам'яті, швидкості реакцій тощо.

Дисфункціональний ефект можна бачити в тих випадках, коли зацікавлення комп'ютером поглинає весь час і шкодить повноцінному сну, навчанню, праці, міжособистісним контактам, “живому спілкуванню”. Аналізуючи цю форму дозвілля, Л.В. Янковська пише: “Сучасні можливості індустрії дозвілля обертаються зменшенням цілісності та втратою ряду якостей суб'єкта: досить велике та самодостатньо продумане майстрами спецефектів віртуальне життя, яке прожите не тобою, а побачене з боку, та таке, що збіднює соціальний простір особистості, де все досить убоге та примітивне, у споживчих орієнтаціях на “мати” замість “бути” [270, с. 52].

Сучасні форми дозвілля претендують на універсальність, але необхідно підкреслити, що це насамперед форми дозвілля, орієнтовані на західний образ життя, західні цінності. В умовах багатонаціональної держави з полікультурним простором такий сильний перекис у бік західних цінностей не може не викликати зворотних тенденцій, зокрема – посилення етнізації форм дозвілля.

Звичайно, етнокультурні та ментальні відмінності у проведенні дозвілля були завжди. Вони спостерігаються в умовах компактного проживання етносів. Але в сучасних умовах етнізація сфери дозвілля проявляє себе трохи інакше, реалізуючись у двох варіантах. По-перше, в умовах посилення міграції утворюються діаспори, численні національні общини, де прийнято дотримуватися своїх свят, обрядів і проводити вільний час. Другий напрям етнізації дозвілля пов'язаний зі зверненням європейської молоді до традиційних форм дозвілля інших етносів. І це позитивний факт. Так, наприклад, К. Камієр і М. Коен, Емерік – автори фундаментальної для психології міжкультурних стосунків книги “Шок культури”, виявляючи невидимі грані в спілкуванні з іншими, показують, наскільки значимим є факт визнання культурних відмінностей для побудови міжкультурного спілкування. На їх думку, необхідно розвивати антропологічну цікавість, яка допомагає правильно зрозуміти іншого і сприйняти його культуру, поведінку, манери. Це виховує терпимість громадян стосовно нових і чужих стилів і форм, готовність жити в досить складному, стилістичному середовищі, здійснювати правила взаємодії різних культур, традицій у нормальному контексті соціального життя. Ця “антропологічна цікавість” спонукала представників європейської культури “приміряти” на себе етнічні особливості інших народів і національностей, носити одяг з етнічними елементами, готувати їжу за національними рецептами з використанням екзотичних продуктів, танцювати, наприклад, індійські танці, танець “живота” і так далі. Потенціал національної культури має бути використаний для розробки суспільної ідеології перехідного періоду, бо вона містить цінності, здатні консолідувати суспільство, забезпечити цивільну згоду різних соціальних сил.

Серед провідних чинників, що впливають на трансформацію дозвіллевої сфери, в даний час велике значення мають засоби масової інформації. Їх роль у сучасних соціокультурних процесах неоднозначна. З одного боку, вона позитивна, оскільки засоби масової інформації можуть ефективно задавати певні соціальні орієнтири і одночасно сприяти розвитку задатків і здібностей особистості, розкривати різноманітні можливості, пропагувати позитивний досвід,

формувати модні тенденції, чим сприяють консолідації масової аудиторії, викликаючи спільність соціальних відчуттів.

Стиранню етнічних відмінностей у дозвіллевій сфері сприяють і засоби масової інформації. Так, багато газет і журналів орієнтовані на дозвілля – як “легке” читання, на телебаченні безліч передач присвячені дозвіллевій темі, а також демонстрації деяких розважальних передач, кіно і телефільмів, які орієнтовані на їх перегляд, як взагалі форму дозвілля. Таким чином, засоби масової інформації абсолютно правомірно можна розглядати як соціальні інститути сфери дозвілля. Але, з іншого боку, вони з соціокультурних позицій формують (звичайно ж, разом з позитивною) і негативний імідж дозвіллевої сфери. Дозвіллева сфера з’являється як яскраве, барвисте, легке, бездумне і безтурботне життя “зірок” естради, спортсменів, політиків та інших відомих людей. Їх талант, зусилля, які їм довелося витратити, аби піднятися по соціальних сходах, залишаються десь за бортом уваги, і глядачам подається “результат” у барвистій “упаковці”. Це створює деякий перекис у суспільній свідомості, а багатомільйонне тиражування активно упродовжує у свідомість молоді гасло “Життя – це дозвілля”.

Масштабний наступ інонаціонального та нового, відсування традиційного можуть привести до ефекту, який О. Тоффлер назвав культурним шоком і визначив як “розгубленість при зіткненні з чужою культурою”, “глибоку дезорієнтацію” при неадаптованому зануренні в чужу культуру [224].

Сучасні швидкості не дозволяють пристосовувати новацію до традицій або традицію до новацій. Це викликає відчуття страху, знервованості, апатії, невпевненості. Вони можуть бути переборені, але знову ж звичними засобами, поступово формуючи нові адаптаційні механізми, які все одно будуть відставати від реальності. А можуть, навпаки, повернути людину в бік минулого. Таке явище О. Тоффлер назвав реверсіонізмом, свого роду спробою вирішити сучасні проблеми вчорашніми, раніше вдалимими способами, які і несумісні, і неадекватні. Це ще більше збільшує розрив з реальністю і породжує масу фобій, які пов’язані зі страхом втрати індивідуального “Я” та етнічної самобутності [224, с. 377].

Говорячи про національну культуру та її залежність від глобалізаційних процесів, слід справедливо зауважити, що сфера дії національного – особливо її етнічної специфіки – звужується, а також і те, що рамки національного поступово розширюються, поповнюються, примножуються за рахунок інноваційного, загальнокультурного, стандартизованого. Іншими словами, вплив

глобалізації на культури різнонаправлений та значний за обсягом. Глобалізація призводить до утворення мультинаціональних культур, що також можна вважати розширенням кордонів національного. Відмінною рисою мультикультуралізму вважається високий ступінь його уніфікованості та певне превалювання загальнокультурного над етнічним.

Одним із проявів уніфікованості, стирання етнічних, національних відмінностей у проведенні різноманітних свят стає “тусовка”. Незважаючи на те, що це сленг, але в літературній мові немає слова, адекватного цьому значенню, яке вкладається в цей термін. Це різновид дозвіллевой активності, що є вільним колективним проведенням часу суб’єктами, які задовольняють і демонструють свої амбіції. Можна сказати, що “тусовка – це простір для спілкування, яке неможливе в побутовому житті. Це спілкування виражене через музику, танець, стиль і мову. У самій по собі “тусовці” як формі проведення часу нічого поганого немає – адже по суті це спілкування, музика, танець. Але демонстрація амбіцій, прагнення виділитися з натовпу, характерні для молоді, призводять до розвитку епатажності, тобто таких форм самопрезентації суб’єкта, які повинні, на його думку, звернути на нього увагу оточуючих, викликати шок, здивування, захоплення його сміливістю і так далі. Епатажність може стосуватися його одягу, зачіски, прикрас тощо. Якщо цього недостатньо, то в хід йдуть сильніші засоби. Різноманітні тусовки є живильним ґрунтом для поширення саморуйнуючих форм дозвілля, насамперед вживання спиртних напоїв, наркотиків, психотропних препаратів. Та і занадто гучна і ритмічна музика з басовими домінантами здатна викликати неадекватну реакцію, нервозність, спровокувати бійки та інші негативні наслідки.

Ще однією негативною особливістю в розвитку сучасної сфери дозвілля стало поширення азартних ігор. Справжнім лихом для непідготовленого українського соціуму стало насадження усюди ігрових автоматів, казино, захоплення якими може привести до тотальної залежності, що поширюється як хвороба. Якими мотивами суб’єкти керуються, вибираючи ці форми дозвілля? Як правило, ці форми дозвілля вибирає молодь, зміна поведінки якої пов’язана зі зміною типу соціалізації, коли у зв’язку з прискоренням суспільного розвитку недоцільною стає традиційна трансформація культури, здійснювана за принципом простого залучення нового покоління до системи знань, що склалася, цінностей, поведінкових стереотипів Молодіжна субкультура частково перетворюється на культуру протистояння, в контркультуру. Причини цього явища закладені в наступному:

- криза ідентичності, тобто криза пошуку сенсу життя та образів для наслідування;
- криза “авторитету батьків”. Старше покоління сьогодні асоціюється не лише з тим негативним, що було в недалекому минулому, але і з тими процесами, які відбуваються в сьогоденні; корупція, безвладдя і т.д.;
- криза виховання. Батьки через зайнятість не приділяють достатньої уваги вихованню дітей. Молодіжні організації нечисленні і не мають авторитету;
- компенсація. Заміщення невдач в одному виді діяльності успіхами в іншому.

При цьому для екстремальних форм дозвілля велике значення має задоволення амбіцій. Такі форми показують “прагнення не до формування певної суб’єктності, а навпаки, до розкріпачення зафіксованих ідентифікацій. Значення даних форм діяльності виражається в тому, як ті, що оточують, відгукуються про них. Ці явища в дозвіллевій сфері визначають необхідність вести мову про культуру дозвілля. Багато людей не вміють заповнювати своє дозвілля, у них не сформована “культура дозвілля”. Тому соціокультурна ситуація диктує наполегливу необхідність соціально-культурної освітньо-виховної роботи з молоддю. Як відомо, ця система свого часу була бездумно зруйнована, ліквідовані клуби і палаци культури, розпалися багато колективів художньої самодіяльності. Кожному поколінню потрібні свої ідеали. Молодь виявилася знедаленою в культурному відношенні, попала в духовний вакуум, Але його замінила особливого типу культура, яку можна назвати і “ресторанною”, і “обивательською”, “міщанською”.

Молоде покоління вбирає в себе негативний настрій у культурі. Культура подається як споживання. Молодь втрачає здатність сприймати її як ефективний засіб освоєння дійсності і пізнавати внутрішні закони духовного розвитку, тим самим відбувається деструкція не лише традиційних загальних етичних і культурних зв’язків. Індивід поступово втрачає відчуття своєї належності до культури, що історично сформувалася та знаходить специфічне космополітичне у свідомості. Настрої особистої самодостатності, що виникають на такому ґрунті, перетворюють раніше глибокі міжлюдські природні зв’язки в поверхневі, що безумовно викликає негативну дію.

Сучасна молодь не завжди здатна самостійно адаптуватися до умов життя, що змінилися, протистояти несприятливим умовам зовнішнього середовища і труднощам; пов’язаним зі змінами соціально-політичного

та економічного характеру. А позначені вище проблеми не вирішуються в рамках сучасної системи духовного виховання, яка багато в чому детермінована завданнями виживання, самозбереження в збиток комплексному підходу до реалізації всього потенціалу культури. Її роль у духовно-етичному розвитку індивіда була в роки реформ майже втрачена. Це обумовлює необхідність оновлення цілей і завдань установ соціокультурної сфери, розробки програм соціального і культурного розвитку кожного регіону з врахуванням можливостей специфіки, особливостей і потреб у забезпеченні розвитку культури дозвілля.

Як ми вже зазначали, глобалізація як будь-яке явище містить у собі певний спектр позитивних і негативних характеристик, які мають безпосередній вплив на розвиток та існування як національної культури, так і окремих її представників. Багато дослідників вважають, що в умовах нинішньої глобалізації людство не інтегрується з урахуванням інтересів всіх держав, а по суті, американізується. Зокрема, Н.Є. Покровський стверджує, що глобалізація і є американізація. “Американізація, по суті, являє собою конкретизацію глобалізації з включеними елементами американської національної культури” [192, с. 5]. Особливості американізації у сфері культури містяться у такому: 1) ірраціоналізація (доведення до абсурду раціональних елементів культури); 2) комерціалізація (пріоритет кількісних характеристик); 3) оперантність (готовність до вжитку); 4) повністю гарантована якість на певному рівні; 5) упакованість в яскраві символічні форми; 6) віртуалізація культурних зразків (утворення віртуальної реальності, в якій розгортається культурний феномен). Взагалі, неможливо заперечувати та недооцінювати вплив американської культури в широкому сенсі на розвиток суспільних процесів і в Україні, яка переживає так званий “перехідний період”. Звичні шкали та еталони більше не діють у державі, а нові ще знаходяться на стадії формування.

Традиційні цінності української культури, які мали класичні корені, перестали відігравати скільки-небудь значущу роль і перетворилися, скоріше, не в актуальну, а в археологічну (або етнічну) реальність. Відповідним чином змінилися і всі культурні інститути. Змінився і сам статус культурних структур. Вони набули зацикленості, замкнутості, самодостатності.

Особливий смисл нові культурні стратегії набувають у системі освіти, яка є основним середовищем соціалізації, залучення до культурних цінностей суспільства. Масові споживачі вищої освіти насамперед цінують ось що: її доступність або “зручність”, тобто максимальне скорочення фізичних зусиль для отримання бажаного результату;

економічну ефективність (“платити менше – отримати більше”); упакування навчальних програм в яскраві функціональні обгортки, які полегшують споживання “товару”, яким є знання, вміння та навички, максимальну комерційну реалізацію отриманих знань. У цьому смислі університети, а також і школи, вже не розглядаються як святилища розуму, а професорсько-викладацький склад – як священнослужителі. І ті, й інші, скоріше, еволюціонують у напрямку обслуговуючого персоналу, який пропонує ефективні продукти, готові до споживання. Причому професорсько-викладацький склад виготовляє продукт на внутрішньому ринку освіти, а студенти (в майбутньому молоді спеціалісти) розповсюджують його (тобто себе) на зовнішньому.

Таким чином, нам представляється безперечний факт, що для збереження національно-культурної сутності України, динамічної культурної еволюції, в подібних умовах, яка є наслідком міжкультурних обмінів, виникає необхідність у зміцненні традиційних культурних цінностей та звернення до культурної спадщини як носія системи ціннісних орієнтацій і переваг. Українське суспільство повинно знайти можливості витримувати тиск зовнішнього середовища, в той же час відкрито контактуючи та обмінюючись культурними цінностями, виходити на нові рівні розвитку. Саме вкоріненість етнічного, традиційного не є перепорою для розуміння, сприйняття та переробки чужого, а навпаки, служить його обов’язковою умовою. Втрата національного “Я” не веде до автоматичного набуття інонаціонального обліку, не кажучи вже про те, щоб останнє набуло характеру суттєвого. Отже, можна сказати, що чим міцніше етнічне, тим більше простору для його універсальних трансформацій.

Транснаціональне та національне, всебічно доповнюючи одне одного, забезпечують через взаємодію універсального і етнічного, реальну всеохоплюючу єдність людського, його цілісність і різноманітність. Їх взаємопроникнення в розвитку соціального прогресу здійснюється неоднозначно, а їх співвідношення – залежно від конкретно-історичних умов – складається по-різному. У цій діалектичній єдності провідна роль, на наш погляд, належить глобальному, яке забарвлене етнічним.

Універсальне, будучи інтегруючою тенденцією сучасного глобалізуючого світу, посилює значення етнічного як умову свого розвитку. В єдності глобального та національного немає підстав для повної дезетнізації, навпаки, етнічне, адаптуючись, видозмінюється, осучаснюється, зберігається, залишаючись сутнісною та необхідною основою розвитку глобального.

Національне та транснаціональне в організації вільного часу теж підпадає під вплив глобалізаційних процесів. При цьому глобалізація не зводиться лише до стандартизованої культури внаслідок того, що не виходить з одного джерела. Різні культури по-різному розвиваються: одні привносять своє, генеруючи глобальні культурні цінності, інші сприймають їх, адаптуючись до власних умов, треті відкидають з тієї чи іншої причини. Навіть нові сучасні форми дозвілля набувають етнічного забарвлення (наприклад оформлення, стилізація сучасних нічних клубів, ресторанів, традиційні спортивні ігри – козацькі забави тощо). Отже, сучасна людина живе в двох світах: вона знаходиться в центрі і потужних інформаційних потоків, і стійких традицій – її приваблюють сучасні технології, можливості яких заворожують, ніби лишаячи її національності, але зупиняють традиції, які здаються чимось таким, що віджило, але чомусь дуже живучим.

2.3. МОДИФІКАЦІЯ ДОЗВІЛЛЯ ПІД ВПЛИВОМ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Науково-технічні відкриття та пов'язані з ними технологічні зміни істотним чином перетворюють простір культури. Розповсюдження в суспільстві комп'ютерних технологій, зокрема комп'ютеризація промисловості, торгівлі, освіти, дозвілля тощо – все це стало поштовхом до появи нових комунікаційних та дозвіллевих практик, змінюючи аспекти суспільного життя. Тому заперечувати вплив інформаційно-комунікативних систем на динаміку сучасних соціокультурних процесів, тим більше оцінювати даний чинник лише з позицій детермінації культури, немає жодних підстав. Безумовно, ці перетворення не можуть також пов'язуватися з руйнуванням або спрощенням її тканини. Навпаки, очевидне ускладнення всієї системи соціальних взаємодій, “переструктуризація” людських зв'язків і стосунків, трансформація моделей міжособових комунікацій дозволяють розглядати сучасний етап розвитку культури як один з найскладніших в її історії. Такого поєднання традиційного і новаторського, плюралізму співіснування в єдиному просторі/часі всіляких норм і цінностей, артефактів, зразків, відносин, стилів і способів життя людство ще не знало. Це дозволяє вважати, що загальні характеристики сучасної культури відображають лише “частину айсберга”, не вмещаючись у вузькі рамки, здавалося б, широкого поняття “постмодерністський еklekтизм”, показує лише зовнішню “оболонку” культури, не розкриваючи і малої частини внутрішніх процесів її саморозвитку.

У кожної епохи – власні підстави для розширення простору культури. Основними напрямками розвитку культури в епоху глобалізації є інформатизація, віртуалізація, медіатизація, а основними характеристиками стають не “стандартизація” і “уніфікація”, а “різноманіття” і “множинність”, довкола яких розгортаються науково-практичні дискусії про сьогодення і майбутнє культури, які постійно оновлюються внаслідок інтенсивного освоєння людьми нових засобів зв’язку і комунікаційних технологій. Отже, інформаційно-комунікативний чинник став одним з центральних у розумінні сутності сучасної культури і культури дозвілля зокрема.

Майже чверть століття назад Д. Белл вказував на серйозні зміни в соціальному житті, способі і стилі життя, культури в цілому, які стануться у зв’язку з розширенням телекомунікацій, повсюдним впровадженням комп’ютерної техніки [24, с. 330]. Але про становлення нового типу культури, про його специфіку заговорили порівняно недавно, а інформаційна культура, медіакультура стали предметом серйозних дискусій і міждисциплінарних досліджень, наукових робіт вітчизняних соціологів, філософів, культурологів.

Віртуальна реальність сучасної культури – це не стільки ідеальний простір, заснований на “нових міфах”, які мають сакральний сенс, оскільки середовище медіакультури, що “поглинає” людину, комп’ютерна “віртуальна реальність”, дігитальне (цифрове) поле сучасної культури – це новий інтеграційний надскладний феномен – мережева культура.

Мережева культура виникає стихійно і спонтанно на основі різнорівневих контактів людей (нелінійних взаємодій). Ця культура заснована і на знанні, і на віртуально-міфологічній свідомості. Вона включається в картину світу тих людей, існування яких сьогодні більшою чи меншою мірою пов’язане з сучасними інформаційними системами. І в даному випадку міфологія через її потужну логічну організованість виступає програмою регуляції [44]. Так, людство здійснює перехід від реального до віртуального суспільства, рішуче виконуючи надії і бажання”, – вважає П. Віріліо. Знайдений ним образ людей, що віддають перевагу брехливій віртуальній реальності, свідчить про розвиток автоматизму, коли в міру розвитку технологій заміщаються “помилкові дії” принципово “суспільства, яке не стає дорослішим” [72, с. 77].

Віртуалізація суспільства приводить до “цифрових розривів”, порушення ієрархічного зв’язку між поколіннями. І не лише тому, що історичні особи і пов’язані з ними реальні події викидаються з контексту культури і в одному часі-просторі співіснують з

міфологічними героями і віртуальними суб'єктами, але і внаслідок того, що взаємодія між людьми в реальному просторі-часі втрачає дійсну значущість для розвитку людини. “Витіснення” і заміщення символів і знаків, що формують ціннісну свідомість поколінь, що фіксують спадкоємність, особливо виразно виявляється на буденному рівні культури.

За своєю складністю сучасний інформаційно-комунікативний простір значно складніший за всіх, раніше відомих людині (міфологічний, релігійний, езотеричний простір, простір традиційних культур та ін.). Завдяки поєднанню потужної логічної організованості, глибоко прихованої і частенько ніким не декларованої і не контрольованої, та механізмів самоорганізації, мережева культура “вибудовує” особливі програми регуляції поведінки і діяльності людини за її ідеальними межами. Тим самим, вона вторгається в сферу соціокультурного простору, здійснюючи вплив на індивідуальну і суспільну свідомість, містифікуючи (або спотворюючи) картину реального світу.

Не випадково, перехід до нового типу культури – інформаційної культури – багато в чому пов'язується з появою інтерактивних інформаційно-комунікативних середовищ, що трансформують духовно-ментальні коди і мови культури. Віртуалізація соціокультурного простору змінює канали передачі соціокультурного досвіду, можливості адаптації людини до нових умов, перспективи творчої самореалізації.

“Обживаючи” комп'ютерну віртуальну реальність, людина змінює свій внутрішній світ, духовно-етичні установки, в цілому – тип світосприйняття та світобачення. Різка розбіжність норм поведінки і життєвих правил, цінностей і ідеалів у новому ключі розкриває проблему кризи соціокультурної ідентичності, висловлюючи припущення про формування нового типу ідентичності – “мережевої” ідентичності.

Як же людина відчуває себе в насиченому інформаційному середовищі? Чи здатна сучасна людина підтримувати мовну практику діалогу? Чи візуально-текстові контакти повністю задовольняють її потреби в спілкуванні? Що стоїть за процесом “колонізації” свідомості? Чому електронне листування незнайомих людей примушує не стільки думати, скільки переживати, паралізуючи аналітичну здатність і потребу в саморефлексії?

Інформаційно-комунікативна домінанта сучасної культури не може розглядатися лише як прогресивний цивілізаційний проект. За зовнішніми проявами приховані внутрішні протиріччя і глибинні сенси.

У період різкої зміни типів, форм і знаків спілкування, коли вербальне поступається своєю першістю візуальному началу в передаванні інформації, а комунікативні форми обростають новими ритуальними текстами, виникає відчуття, що людство рухається в напрямку пошуку зовнішньої простоти в культурі, позбавляючись від надлишку і складності накопиченого століттями її ціннісно-сміслового багажу. Чи це так, покаже час. А сьогодні нова культура ставить перед вченими та політиками нові проблеми та відкриває нові дослідницькі поля, які потребують відповіді на питання, які ще декілька десятиліть назад навіть не могли бути поставлені.

Так, інформаційно-комунікаційні технології прямо і безпосередньо впливають на повсякденне життя людини, визначаючи специфіку та якість її праці, побуту, дозвілля, способу життя і навіть мислення. Вже сьогодні можна говорити про те, що розвиток комп'ютерних технологій створює не лише новий технологічний лад, а скоріше, нову соціальну реальність. Крім того, інформаційні технології значно розширюють можливості контролю не лише суспільного, але й приватного життя громадян.

Одним з таких сучасних варіантів дозвіллевого проведення часу сьогодні є комп'ютерні ігри, які виступають як стратегія дозвіллевої поведінки.

Комп'ютерні ігри не є абсолютно новим феноменом культури, оскільки ще в 80-х роках ХХ ст. загального поширення набули ігрові приставки і відеоігри. У той же час ступінь комп'ютеризації суспільства, диференціація видів ігор і поліпшення їх технічних характеристик дозволяють зробити висновок про те, що саме комп'ютерні ігри стають новою формою дозвілля, які в сучасному світі мають мільйони прихильників, насамперед серед представників молодого покоління.

Поширення комп'ютерних ігор, з боку дослідників, має неоднозначну реакцію, що насамперед пов'язано з різними аспектами їх впровадження в повсякденне життя людини. З одного боку, можна констатувати, що “комп'ютер різко допомагає збільшити ефективність і якість багатьох форм діяльності людини, вводить людину в круг нових подій і концептуальних вистав, що цікавлять його” [80, с. 28]. Повчальні можливості комп'ютерних ігор, що включають можливість здобуття великого обсягу інформації в короткі терміни, уміння швидко прийняти рішення і втілити його у віртуальній реальності – всі ці здібності можуть використовуватися людиною і в звичайному житті. З точки зору психологічних спостережень комп'ютерні ігри виконують вкрай корисну в сучасному суспільстві функцію, оскільки вони розвивають сенсорні, перцептивні і когнітивні

здібності людської психіки, тобто зменшують час реакції на зовнішні подразники і підсилюють імпульсивні скорочення розумової активності.

Крім того, моделювання ігрових ситуацій, що частенько вимагає залучення великої кількості комп'ютерних ресурсів, стає чинником наближення гри до ситуацій, що реально виникають у житті. Досить часто межа між грою і реальністю виявляється настільки прозорою, що її перехід виявляється просто не помітний, як продемонстрував В. Пельовін у своїй повісті “Принц Держплану”, в якій головний герой біжить у своїх справах, не забуваючи по дорозі виконувати умовні дії, властиві персонажу комп'ютерної гри [186, с. 156]. Досвід, отриманий у комп'ютерних іграх, може сприйматися як достовірний, формуючи стереотипи поведінки в повсякденному житті.

Необхідно мати на увазі, що отримані в результаті навички та вміння мають досить обмежену амплітуду вживання, що обумовлюється особливостями соціокультурної ситуації, а також індивідуальними психологічними і емоційними схильностями людини. Ігри не змінюють внутрішній світ людини, але вони здатні виразніше відображати ті схильності і психологічні комплекси, які накопичилися в її душі, що іноді виливається в прояви агресії і вандалізму [54, с. 78]. Психологічно неврівноважена людина переносить негативні емоції, отримані в процесі гри, на реальний світ, зганяючи свою злість, як правило, на рідних і близьких. Подібна ситуація найчастіше зустрічається якраз у підлітковому середовищі, оскільки представники цієї вікової групи володіють підвищеною емоційністю, але при цьому вони ще не виробили захисних механізмів, що дозволяють “гасити” негативні емоції, не випліскувати своє роздратування назовні.

Серед інших негативних наслідків використання комп'ютерних ігор як стратегії дозвілленої поведінки Т.А. Погрішаєва називає також “звуження кола інтересів підлітка, прагнення до створення власного світу, відхід від реальності і заняття з комп'ютером один на один, яке, в збиток спілкуванню з однолітками, призводить до соціальної ізоляції і труднощів в міжособистісних контактах” [191, с. 59]. Хочеться відзначити, що тенденція відчуження від основної маси однолітків виявляється безпосередньо пов'язаною з включенням в субкультуру геймерів (гравців), оскільки рівень освоєння і проходження комп'ютерних ігор безпосередньо впливає на зміцнення соціального статусу в цій локальній групі. Інакше кажучи, в рамках даної субкультури комп'ютерні ігри виконують функцію престижної поведінки, забезпечуючи збільшення відчуття власної значущості і

одночасно сприяючи підвищенню статусу в очах інших представників даної субкультури.

Чималу роль у цьому процесі відіграє сам зміст комп'ютерних ігор, що є архітипічною матрицею процесу ініціації (підвищення соціального статусу за допомогою здійснення сукупності наказаних дій), причому особливо виразно архаїчна природа подібного мислення виявляється в квестах і RPG. Якщо військові або економічні стратегії (Warcraft, Civilization) направлені на розвиток насамперед стратегічного мислення, уміння розраховувати власні дії і у відповідь дії противника на декілька ходів вперед, то ігри, що вимагають безпосередньої участі у військових або пошукових діях, абсолютно вписуються в структуру побудови архетипу.

Першою характеристикою архітипічної матриці є просторово-часова структура комп'ютерної гри. Незважаючи на те, що гра передбачає лінійну спрямованість часу, сюжет періодично “закільцьовує”, повторюється в міру проходження окремих рівнів гри, що додає йому циклічність. Завершення одного рівня стають початком наступного, причому ця послідовність залишається незмінною аж до проходження останнього рівня гри, що знаменує собою самоствердження в статусі переможця, а в символічному сенсі – успішне проходження ініціації, що завершується придбанням нового статусу. Простір комп'ютерної гри також пронизаний подібною архітипізацією: він є багаторівневим світом, сегментованим за такими ознаками: “центр – периферія”, “своє – чуже”, “безпека – небезпека”. Неправильні дії гравця здатні привести навіть до віртуальної смерті, що стають стимулюючим навиком для поліпшення своїх ігрових навиків, і, як наслідок, збільшення перебування у віртуальному просторі комп'ютерних ігор.

У тому випадку, якщо всі дії були виконані правильно, гра завершується, причому єдиною можливим варіантом закінчення гри стає перемога гравця, оскільки інакше мета самої комп'ютерної гри залишиться невиконаною. Символічним знаком, що дозволяє підтвердити свій престиж і статус переможця в комп'ютерній грі, для гравця стають сейви (Save – збереження), тобто збережені позиції, що демонструють проходження гри до переможного кінця.

Зазначимо, що досить часто комп'ютерні ігри мають негативний вплив на психіку і свідомість захопленого їх змістом молодого людини (ігри, мета яких полягає в постійному переслідуванні жертви, знищенні віртуальних противників за допомогою всіляких засобів і методів і тому подібне), причому вирішальним чинником у даному випадку є емоційна нестійкість самого індивіда. У той же час, ґрунтуючись на їх можливостях у моделюванні реальних явищ, можна говорити і про

виховний потенціал ігор. Буде неправильним не відзначити їх роль у розширенні кругозору, стимулюванні інтересу.

Як відзначають дослідники, філософія видовища електронної гри полягає у розвитку цілого ряду здібностей, у тому числі творчих і пізнавальних. Субкультура геймерів займає важливе місце в структурі культурного простору сучасного міста, що виражається у створенні цілої індустрії розважальних установ, розрахованих саме на цю категорію населення, крім того, чинник престижності комп'ютерних ігор набуває більшого значення в середовищі підлітків, що не позиціюють себе як геймери. Наприклад, знайомство з основними, найбільш популярними комп'ютерними іграми, служить символічним маркером, що позначає приналежність підлітка до свого покоління, що сприяє налагодженню стосунків з однолітками, встановленню взаємних інтересів і прив'язаностей.

Поряд з комп'ютерними іграми на сучасне дозвілля впливають Інтернет-технології. Аналізуючи останні дослідження, можна зробити висновок, що основними користувачами Інтернету є молодь у віці від 18 до 29 років. Інтернет необхідний для організації приємного проведення часу, що дозволяє нам віднести Інтернет до дозвіллевих видів діяльності і розглядати його як один з чинників, що визначає трансформацію простору дозвілля. Історія Інтернету в Україні охоплює незначний період. Незважаючи на те, що формально наша країна стала частиною глобальної мережі в 1990 році, епоху стрімкого розвитку українського Інтернету дослідники відліковують з кінця 90-х років ХХ ст. І стало зрозуміло, що віртуальна реальність буде мати найбільший вплив на психічний світ, культуру і духовність, мислення і спосіб життя подальших поколінь [206, с. 160]

Таким чином, необхідно відзначити зміни молодіжного дозвілля, які базуються на новій формі реальності, новому інформаційному полі, просторі комп'ютерного спілкування і комунікації. Така необхідність підтверджується тим фактом, що комп'ютери сьогодні зачіпають саму суть культури, оскільки пов'язана з ними революція в засобах масової інформації змінює думки і погляди, визначає соціально-культурне життя людини.

Насамперед розвиток всесвітньої мережі означає появу нового комунікаційного середовища для міжособистісного, внутрішньогрупового спілкування. Можна говорити про те, що Інтернет, виступаючи особливим соціальним простором, є тією сферою, де трансформуються традиційні форми соціальних стосунків, а спілкування як вид дозвіллевої зайнятості стає можливим не в традиційному вигляді безпосередньої комунікації, а набуває нових рис, що надаються Інтернетом.

Відзначаючи відмінність традиційного спілкування від мережевого, І.Ю. Кузнецова характеризує останнє “безтілесністю і анонімністю партнерів у процесі комунікації” [139, с. 78]. За результатами власних досліджень, Є.В. Якушина формулює висновки про привабливість анонімного спілкування для молоді. Автор говорить про те, що певну частину підлітків приваблює в користуванні Інтернетом можливість спілкуватися від імені різних осіб, реєструючи в Мережі вигадані прізвища та адреси (ніки). О.І. Карпукін причиною популярності Інтернету в молодіжному середовищі вважає повну свободу, яка, як відзначає автор, інколи навіть простих хуліганів може перетворити на терористів, оскільки поведінка в Мережі зворотна і безвідповідальна [119, с. 45].

У Мережі людина може бути такою, якою вона хоче здаватися, але не є насправді. Не можна заперечувати, що певною мірою такі можливості містять позитивну складову. Але слід зазначити важливу негативну сторону, що дуже впливає на молоду людину: відхід від реальності – задоволення своїх потреб в “іншій” реальності, пошук себе в іншому світі, не там, де доводиться жити насправді. Як справедливо відзначає В.В. Гаврилук, “комп’ютер з’їдає реальне життя, підміняючи його віртуальним”, тобто виконує, по суті, компенсаторну функцію [74, с. 63]. Якщо на перших етапах становлення всесвітньої мережі значна кількість користувачів дійсно шукала в мережі можливість відходу від реальності, в якій залишалися нереалізовані амбіції, то в даний час можна діагностувати появу покоління, яке свідомо позиціює себе насамперед як активних учасників Інтернет-простору, при цьому реальне життя у них може складатися сповна благополучно.

Інтернет, таким чином, здійснюючи вплив на формування соціокультурної ситуації у сфері молодіжного дозвілля, певною мірою формує особистість людини. Це означає, що необхідно розвивати позитивний потенціал віртуального простору і протидіяти можливим негативним наслідкам перебування в ньому. Кажучи про характер потреб, які реалізуються через Інтернет, А.І. Ковальова відзначає: “Мережа, на відміну від мас-медіа, жодним чином не зв’язана рамками пристойності і доброго смаку, тому в Інтернеті картина пристрастей, смаків і потреб користувачів отримує адекватне віддзеркалення” [125, с. 33]. Аналогічну точку зору висловлює і Х.М. Енценсбергер: “Інтернет не є ні прокльоном, ні благословенням; він просто відображає стан свідомості своїх користувачів” [128, с. 20].

Як можна переконатися, сучасні дослідники по-різному оцінюють значення Інтернету і відображають соціокультурні наслідки його впровадження і поширення. Багато хто не поділяє точку зору, що

глобальну інформаційну систему можна оцінювати лише як значний прогрес у соціокультурному розвитку людства. Сам комп'ютер, Інтернет – технічне, якісне досягнення нового рівня, засіб, що розкриває найширші можливості людини стосовно культурно-наукових змін. Інше питання – для досягнення яких цілей цей засіб використовується, чим наповнюється його зміст.

Якщо спробувати розглянути Інтернет як форму, що заміщає інші форми дозвілля, наприклад, читання, то, скоріше за все, ми зйдемо в безвихідь, оскільки не зможемо знайти достатніх підстав для того, щоб це довести. У той же час не можна не погодитися з думкою, що комп'ютер за своєю дією на людину ближче до книги, ніж до телевізора. Крім того, можливе розширення або заміщення Інтернетом живого спілкування, інших видів дозвілленої діяльності, наприклад таких як відвідини концертів, кіно, театрів.

Нові можливості створює комп'ютеризація і у сфері виробництва культури, що формує нові захоплення, що знаходять своє місце в дозвіллі молоді: комп'ютерна мультиплікація (як приклад може послужити Мاسяня – героїня комп'ютерної мультиплікації школярки з Санкт-Петербурга), комп'ютерний живопис (зокрема “фрактали” – складання узорів, що створюються за певними правилами з використанням комп'ютерних програм), комп'ютерна графіка, web-дизайн [156].

Особливий інтерес викликає комп'ютерний живопис. У даний час реальністю стають навіть виставки таких картин, перша з яких кілька років тому відбулася в Лондоні, а зараз аналогічні виставки з успіхом проходять вже у всьому світі.

Враховуючи весь спектр наслідків поширення Мережі, вкрай важливо поставити під соціальний і етичний контроль її прогрес, запобігши тим самим хоча б частково деяким негативним наслідкам, пов'язаним з новим виглядом дозвілленої практики молоді – Інтернетом.

Інформаційні технології в даний час розвиваються з експоненціально зростаючою інтенсивністю, обумовлюючи зміни всіх рівнів буття суспільства і людини, у тому числі і її повсякденному житті. Причому більшість людей навіть не усвідомлюють, наскільки їх повсякденне життя залежить від комп'ютерів та інформаційно-телекомунікаційних систем. Повсякденність навіть тих людей, які жодного разу в житті не включали комп'ютер і не зробили жодного дзвінка по мобільному телефону, багато в чому пов'язана з розвитком інформаційних технологій, адже з їх допомогою сьогодні здійснюється управління всією системою життєзабезпечення. Подача

електроенергії та водопостачання, управління системами зв'язку і транспорту, координація фінансових потоків, функціонування медицини немислимі у даний час без використання комп'ютерних систем. Інформаційно-комунікаційні технології прямо і безпосередньо впливають на повсякденне життя людини, визначаючи специфіку та якість її праці, побуту, дозвілля, способу життя і навіть мислення. “Вже сьогодні можна говорити про те, що розвиток комп'ютерних технологій створює не лише новий технологічний устрій, але, скоріше за все, нову соціальну реальність”, – пише В.Л. Іноземцев. Крім того, інформаційні технології значно розширюють можливості контролю не лише суспільного, але й приватного життя громадян.

Філософського осмислення потребують темпорально-топологічні характеристики людського буття і комунікативне середовище повсякденності, які змінюються під впливом високих технологій. Якщо раніше повсякденне життя розгорталося в конкретному географічному просторі, а час сприймався як лінійний і безповоротний, то тепер ні простір, ні час не можуть бути охарактеризованими настільки однозначно. Людина дістає небачені раніше можливості вільно оперувати тимчасовими потоками і просторовими характеристиками, проводити велику частину часу у віртуальному просторі, спілкуватися за допомогою сучасних технологій зв'язку з людьми, що знаходяться за тисячі кілометрів від неї, набагато частіше, ніж з сусідами по сходовій клітці. Змінюється і сама структура повсякденності: в ній робочий час і трудова діяльність як такі втрачають головне значення, а все більше поширюються дистанційна освіта і телеробота. У повсякденне життя як невід'ємну складову все більшої кількості людей входять щоденне спілкування за допомогою електронної пошти, SMS або телеконференцій, пошук необхідної інформації за допомогою пошукових систем і оплата рахунків через Інтернет. Розвиток інформаційних технологій дозволяє дослідникам зробити висновки про формування “кнопкової культури” і про появу особливого типу людини – “людини “клікаючої”, для якої звичною стає взаємодія з іншими людьми за допомогою інформаційних технологій, а не при безпосередньому особистому контакті. У міру розширення мережі користувачів Інтернету і мобільної телефонії цілі пласти повсякденної людської діяльності переносяться в середовище дистанційної комунікації. Все частіше Інтернет стає середовищем купівлі-продажу різних товарів, а також засобом розваги і проведення дозвілля. Причому повсякденність трансформується дуже швидко – те,

що ще десять-двадцять років тому здавалося людині немислимим, сьогодні становить невід'ємну частину її життєдіяльності. У зв'язку з цим необхідно досліджувати психофізіологічні механізми і соціокультурні канали дії інформаційних технологій на повсякденність, вивченню яких у сучасній філософській антропології приділяється недостатньо уваги.

Занурюючись у віртуальні реальності, ми завжди знаємо, пам'ятаємо, відчуваємо, що картина знаходиться на стіні і що стіна міцніша за картину". Однак, у даний час віртуальність не слід протиставляти повсякденності з кількох причин. По-перше, для все більшої кількості людей саме перебування у віртуальній реальності стає типовою дією, що повторюється, щоденним явищем. По-друге, варто звернути увагу на проблему "залежності від Інтернету", або "Інтернет-аддикції" (Internet Addiction Disorder, або IAD, Internet Behavior Dependency), яка активно досліджується в даний час. Інтернет-аддиктам, кількість яких у даний час збільшується, властиві нездатність і активне небажання відвернутися навіть на короткий час від роботи в Інтернеті; прагнення проводити за роботою в Інтернеті відрізки часу, що все збільшуються, і нездатність спланувати час закінчення конкретного сеансу роботи; спонуку витратити на забезпечення роботи в Інтернеті все більше грошей, не зупиняючись перед витрачанням припасених для інших цілей заощаджень або накопиченням боргів; схильність забувати при роботі в Інтернеті про домашні справи, навчання або службові обов'язки, важливі особисті і ділові зустрічі, нехтуючи заняттями або кар'єрою; зневага власним здоров'ям і, зокрема, різке скорочення тривалості сну у зв'язку з систематичною роботою в Інтернеті в нічний час; зневага особистою гігієною через прагнення проводити все без залишку "особистий" час, працюючи в Інтернеті; постійне "забування" про їжу, готовність задовольнятися випадковою і одноманітною їжею, не відриваючись від комп'ютера. Тобто структура повсякденного життя комп'ютерних аддиктів набуває істотних змін. По-третє, багато особливостей віртуальної діяльності і принципи, що діють у віртуальному світі, люди схильні переносити у світ реальний. Дані факти вимагають свого філософського осмислення і можливого коректування самого розуміння повсякденного і неповсякденного.

Найважливішими соціокультурними каналами дії інформаційних технологій на повсякденне життя людини є ствердження мережевого принципу в суспільному житті, що відбувається під дією принципів ризику, перенесення навиків, придбаних у віртуальному середовищі, в реальну дійсність, інтернет-пошук, що полегшує орієнтацію людини

у сучасному світі, а також текстинг, що дозволяє долати просторові бар'єри і створювати мережеві співтовариства.

Інформаційні технології ущільнюють життєвий простір сучасної людини, нормалізують просторові переміщення, зменшують залежність між просторовим місцем розташування і виконанням основних функцій повсякденного життя, формують мережевий життєвий простір, дозволяють людині знаходитися одночасно в двох місцях: займаному нею фізичному місці і віртуальному просторі комунікації, більш значущому.

Розвиток інформаційних технологій призводить до становлення таких особливостей темпоральності, характерних для повсякденного життя людини інформаційного суспільства, як нелінійність, псевдоциклічність, персоналізація часу, розмивання біологічної і соціальної ритмічності, десинхронізація, стискування тимчасових дистанцій.

Інформаційні технології дозволяють долати багато з фізичних перешкод для комунікації, підвищують можливість учасників комунікативного процесу донести до інших свою точку зору, але разом з цим вони руйнують безпосередню міжособистісну комунікацію і засновані на ній співтовариства, витісняють живі соціальні контакти віртуальними, спричиняють зростання самотності.

Організаційно-технологічною основою формування нового середовища життєдіяльності сучасної людини стають інформаційні мережі, тобто засновані на передових електронних технологіях глобальні комп'ютерні, космічні і телекомунікаційні канали зв'язку, обміну, виробництва і поширення інформації, організовані системно-мережевим способом. Істотним соціокультурним каналом дії інформаційних технологій на повсякденність є затвердження мережевого принципу в суспільному житті і руйнування ієрархічних структур, ризомі, що відбуваються під дією принципів, тобто децентралізованості, множинності, неможливості ізоляції частин, незавершеності. Так, ризоморфна конструкція Інтернету трансформує повсякденне життя людини відразу за декількома напрямками: змінюються уявлення про простір і час, розширюється комунікативна сфера, створюються умови для формування мережевих співтовариств, змінюється характер трудової діяльності, виникають нові можливості для комерційної діяльності, ігор і розваг. Крім того, Інтернет, що містить величезні інформаційні масиви, представлені в основному у вигляді веб-сторінок, надає абсолютно нові можливості для пошуку необхідної інформації з будь-якого питання, що цікавить, роблячи інтернет-пошук важливою складовою повсякденності. Автор

показує, що одним з істотних каналів дії інформаційних технологій на повсякденне життя людини є віртуальна реальність, тобто штучно створене комп'ютерними засобами середовище, в яке можна проникати, змінюючи його зсередини, спостерігаючи трансформації і переживаючи при цьому реальні відчуття. Хоча події у віртуальній реальності розвертаються лише усередині свідомості користувача, відчуття, які переживає людина, навички, яких вона набуває, і мислення, що навіть виникає під впливом віртуальної реальності особливості, сповна реальні і виявляються не лише у віртуальному середовищі, але й в повсякденному житті. Так, під впливом того, що в сучасних комп'ютерних середовищах будь-який браузер містить кнопку “Назад”, будь-яка програма має в складі кнопку “undo”, в активних комп'ютерних користувачів порушується уявлення про безповоротність процесів, що відбуваються в житті, формується переконання, що будь-яку дію можна відмінити, повернути назад, що будь-який вчинок зворотний. Крім того, абсолютизується суб'єктивізм – власна “скромна думка” стає для людини, зануреної у віртуальну реальність, більш значимою і важливішою, ніж логічні докази і об'єктивні причини. Зазначимо, що в даний час для більшої кількості людей саме перебування у віртуальній реальності стає типовим і таким, що регулярно повторюється дією, без якої вони не мислять свого життя. Окрім того, наголошується, що сукупність технічних засобів, що забезпечують можливість мобільної телефонії, а потім і мобільного Інтернету, призвела до виникнення такого соціокультурного каналу дії інформаційних технологій на повсякденність, як текстінг, або обмін текстовими повідомленнями. Текстінг і обмін дзвінками за допомогою мобільного телефону, що вже стали звичною частиною повсякденного життя значної кількості людей, дозволяють долати просторові бар'єри і надають абсолютно нові можливості для створення мережевих співтовариств.

Інформаційні технології змінюють життєвий простір сучасної людини, тобто простір її включення у світ, що забезпечує повсякденне життя людей, їх спілкування, устрій їх безпосереднього особистісного буття. Він створюється сукупністю реальних об'єктів через їх сприйняття. У даний час відбувається стискування, ущільнення простору, його організація все сильніше залежить від параметрів техніки, швидкості її роботи і вартості її використання. Відстань у сучасному світі вже не має колишнього значення, оскільки реактивна авіація та інформаційно-комунікаційні технології дозволяють переміщатися в просторі з величезною швидкістю. Можна сказати, що традиційні уявлення про місцезнаходження людини істотно

змінюються у зв'язку з поширенням мобільної телефонії. Коли власники мобільних телефонів знаходяться на зв'язку, вони одночасно перебувають у двох місцях: займаному ними фізичному місці і віртуальному просторі бесіди (діалоговому просторі). Повсякденному життю сучасної людини властиві регулярність просторових переміщень, що сприймаються як норма, а також делокалізація форм організації робочого місця. В основі останньої лежить та, що відкривається новими технологіями, можливість багатообразного варіювання просторової організації трудового процесу: “З розвитком комп'ютерних мереж саме поняття робочого місця змінює свій зміст, наприклад, оператор дістає можливість контролювати виробничий процес, не виходячи зі своєї квартири”. У свою чергу, і працедавець зберігає достатні контрольні функції в рамках так званого “електронного моніторингу” праці такого дистанційного працівника. На місце звичної форми підприємства, зосередженого в офісах і фабричних цехах, приходять віртуальне підприємство, що являє собою сукупність просторово розосереджених електронних робочих місць, зв'язаних між собою комп'ютерною мережею. Розвиток електронних комунікаційних і інформаційних систем дозволяє значно зменшити залежність між просторовою близькістю і виконанням таких функцій повсякденного життя, як здійснення покупок, розваги, турбота про здоров'я, освіта, комунальні послуги і тому подібне. Зростання можливостей працювати і управляти послугами, не виходячи з власного житла, призводить до формування домоцентризму, причому сам будинок стає інтелектуальною системою. Наслідком розвитку інформаційних технологій є виникнення кіберпростору, якому властиві поєднання елементів фізичного і нефізичного просторів, насиченість різнорідними зв'язками (“супермагістралями”), нелінійність. Кіберпростір сьогодні є не лише простором експериментів практично у всіх сферах людської життєдіяльності, рухливим кордоном між освоєним вже людьми і недослідженим, але і безпосереднім середовищем життєдіяльності окремих індивідів, що використовують персональні комп'ютери, кількість яких у майбутньому, ймовірно, зростатиме.

Далі слід зазначити, що інформатизація суспільства, вплив інформаційних технологій впливають і на інші форми дозвілєвого життя. Такого впливу, наприклад, зазнало і клубне життя. Сучасний зміст клубної діяльності істотним чином змінюється у зв'язку з процесами трансформації суспільства, а також зі змінами у культурі. Сучасне клубний простір представлений широким колом клубних

установ, які розрізняються відповідно до потреб, що в них реалізуються, інтересів, характеру членства, спрямованості дії тощо.

Клубне життя адаптується до нових культурних умов за допомогою розмежування. Виникають клуби в яких є особливі місця, які відрізняються своїм архітектурним простором, одягом тощо. Внаслідок змін норм і цінностей культури кінця ХХ століття, вестернізації культури та дозвілля, під впливом формування індустрії дозвілля, збільшення потреби в рекреаційних формах дозвілля, функції клубів як форми організованого дозвілля змінюються. Виникають нічні клуби як специфічна форма дозвілля сучасності.

Під нічним клубом мається на увазі територіально локалізована форма нічного організованого дозвілля, в рамках якого здійснюється соціокультурна взаємодія між людьми, які переважно орієнтовані на групову реалізацію гедоністичної та релаксаційної функції дозвілля.

Нічні клуби представлені великою кількістю організацій, що володіють різними напрямками і реалізують всі функції дозвіллевої діяльності, проте функції гедонізму і релаксації продовжують залишатися основними.

Нічні клуби, що з'явилися в Україні в 90-х роках ХХ століття, до цього часу суперечливо оцінюються громадською думкою. З одного боку, вони з'являються як нове і незвичайне середовище для самовираження особистості. З іншого боку, нічний клуб є девіантною формою дозвілля, пов'язаного з пияцтвом, вживанням наркотиків і поширеністю випадкових статевих зв'язків. З цієї точки зору актуалізується вивчення характеру діяльності, що реалізується в нічних клубах.

Нічні клуби володіють специфічними характеристиками, що виділяють їх з простору клубного дозвілля: організація на основі музичних інтересів і переваг; розважальна спрямованість; рекреативний характер діяльності; задоволення духовних потреб (у спілкуванні, прослуховуванні музики і так далі); віковий, члени якого переважно молоді люди і люди середнього віку; частота і обов'язковість відвідин не регламентується; організований приватним образом: легально або нелегально, що існує на внески членів клубу; з неформальною, не чітко вираженою ієрархією; локалізований соціокультурний простір з безпосереднім характером внутрішньоклубної взаємодії.

Між іншим, дослідження щодо сутності та діяльності нічних клубів ще майже не проводилися, а тому відсутні і визначення поняття "нічний клуб". Тому надамо авторське визначення нічного клубу. Під нічним клубом мається на увазі територіально локалізована

форма нічного організованого дозвілля, в рамках якої здійснюється соціокультурна взаємодія між людьми, переважно орієнтована на групову реалізацію гедонізму і релаксаційної функції дозвілля.

Нічні клуби діляться залежно від стилів музики, яка для них переважна: поп-клуби, рок-клуби, рейв-клуби, джаз-клуби тощо. Грунтуючись на аналізі нічних клубів як форми організованого дозвілля, автор виділяє групу чинників, що впливають на відвідини нічних клубів. До об'єктивних чинників, що визначають відвідини нічних клубів, дисертант відносить такі: соціально-демографічні характеристики, засоби масової інформації і наявність внутрішньоклубної атмосфери в нічному клубі. До суб'єктивних чинників належать насиченість вільного часу заняттями, крім відвідування нічних клубів, ціннісні орієнтації, ставлення до клубного життя і особистий досвід відвідувань.

Аналізуючи діяльність нічних клубів, можна виділити основні складові, які необхідні для організації внутрішньоклубного простору: бар, челаут (місце для відпочинку), данспол (місце для танців), Dj-стойку. При цьому слід наголосити, що однією з найважливіших характеристик є внутрішньоклубна атмосфера, яку можна визначити як специфічний культурний простір у нічному клубі, утворений за рахунок взаємодії людей, близьких за своїм соціальним статусом і інтересами; приємної музики; оригінального дизайну. Наявність клубної атмосфери також обумовлює процес активного розвитку нічного клубного життя, яке дає можливість відвідувачам абстрагуватися від повсякдення, потрапити в незвичайне культурне середовище музики та танцю, придумати собі якийсь новий образ і повністю йому відповідати. Саме специфічність і нестандартність атмосфери, на нашу думку, обумовлює її привабливість для відвідувачів і робить її фактором, який здійснює вплив на відвідування нічних клубів.

Наступним важливим фактором, який впливає на відвідування нічних клубів, є засоби масової інформації. Останнім часом тема нічних клубів у ЗМІ істотним чином актуалізувалася. Телебачення транслює привабливий і "гламурний" (як це прийнято називати в середовищі відвідувачів нічних закладів) образ людини, яка проводить своє дозвілля в нічних клубах. Цей образ утворюється за рахунок зовнішньої привабливості героя, модності одягу, невимушеності у спілкуванні та орієнтації на дозвіллеву, а не на професійну діяльність. У ролі героя програм про клубне життя часто є відомі естрадні виконавці, відомі політики. Безумовно, це не може не впливати на підростаюче покоління, яке проводить вільний час перед телебаченням та прослуховує радіостанції. Окрім цього, ЗМІ є значним джерелом інформації про нічні клуби (відкриття нових клубів, які проводять вечірки, анонси майбутніх вечірок і таке інше),

що також здійснює вплив на їх відвідування. Таким чином, можна зробити висновок, що ЗМІ здійснюють суттєвий вплив як на залучення нових людей до клубного дозвілля, так і на інформованість про нічні клуби.

Одним із найбільш важливих факторів, який здійснює вплив на відвідування нічних клубів, є референтна група, яку ми розглядаємо як реальну або уявну групу, яка є для індивіда еталоном, з яким він зіставляє своє соціальне становище, поведінку та установки [109, с. 587]. При вивченні відвідувачів нічних клубів у ролі референтної групи виступає “тусовка”, яка визначається нами як група близьких за своїм соціальним, економічним та світоглядним становищем відвідувачів певних нічних клубів. Клубна “тусовка” є основним джерелом інформації про нічні клуби.

Таким чином, з одного боку, “тусовка” здатна формувати в індивіда потребу у відвідуванні нічних клубів, а з іншого боку – підтримувати подальшу цікавість шляхом утворення сприятливого дозвіллевого комунікативного простору у клубі та бути основним джерелом інформації про нічне життя.

Наступним суттєвим фактором, який впливає на можливість відвідувати клуби взагалі і нічні зокрема, є матеріальне становище, яке детермінує характер дозвіллевої діяльності у цілому, оскільки від рівня матеріального благополуччя залежить доступність певної якості форм дозвілля.

Незважаючи на різноманітні труднощі та складнощі сучасного життя, нічні клуби користуються попитом і їх стає все більше і більше.

Аналізуючи функціональну насиченість дозвілля в нічних клубах, можна довести, що, виконуючи всі функції дозвілля, нічний клуб значною мірою орієнтований на реалізацію гедонізму і релаксаційну функцію.

У сучасній соціокультурній ситуації роль та значення нічних клубів як форми організованого дозвілля однозначно оцінити важко. З одного боку, при ситуативних відвідуваннях нічні клуби не здійснюють негативного впливу на здоров'я і професійну активність відвідувачів. З іншого боку, часті відвідини нічних клубів змінюють професійну орієнтацію (часті відвідувачі прагнуть знайти роботу у внутрішньоклубній інфраструктурі) і погіршує стан здоров'я [244].

Отже, можна зазначити, що нічні клуби виконують функції гедонізму і релаксації, можуть реалізовувати їх на різних рівнях, залежно від потреб самих відвідувачів. Активне зростання потреби у відвідуваннях нічних клубів, особливо за останні декілька років, обумовлене рядом об'єктивних і суб'єктивних чинників соціокультурного і соціально-економічного характеру.

Основними об'єктивними чинниками, що впливають на відвідування нічних клубів, є: засоби масової інформації, референтна група, гендерна специфіка, матеріальне становище, наявність сім'ї і внутрішньоклубна атмосфера. Ці чинники істотно впливають на формування і розвиток нічного клубного життя в цілому і на відвідини клубів.

У другу групу можна включити такі чинники, як відсутність хобі, особистий інтерес до клубного життя, досвід відвідин нічних клубів, особливі мотиви відвідин нічних клубів, система життєвих цінностей відвідувачів.

Безперечно, нічні клуби – це закриті системи зі специфічним механізмом функціонування, своєю ієрархією і системою цінностей. Нічний клуб з'являється для відвідувачів як абсолютно інша реальність, несхожа на світ їх щоденних соціальних практик.

Також на модифікацію дозвілля все більше впливають інформаційні технології. Потрібно відразу зазначити, що тут йдеться не лише про те, що електронні комунікації сприяють доступу публіки до різних жанрів розваг, таких як мильні опери, мюзикли, ігри, змагання і всілякі шоу, але й про те, що завдяки мас-медіа люди розважаються та отримують інформацію і в привабливому, і розважальному стилі. Функція гедонізму телебачення, радіо, газет і Інтернету поєднується з однією зі стародавніх філософських течій, яка задоволення проголошує головною метою людського життя, оскільки грецьке слово *hedone* означає задоволення. Підхід гедонізму до життя зводиться до досягнення задоволень за будь-яку ціну і відкриття джерел насолоди і розваг у найрізноманітніших видах діяльності і аспектах нашого існування. Звичайна практика для всіх нас – це включити телевізор або подорожувати в Інтернеті просто так, без конкретного завдання і причини, аби відпочити, розслабитися, розважитися.

Сьогодні мас-медіа активно і цілеспрямовано використовуються людьми з двох причин – заради потреби в інформації і потреби в розвазі, при цьому окремою мотивацією є здобування освіти. Новим є те, що ці дві потреби вже настільки перемішалися одна з одною, що навіть проявляють взаємні претензії. Коли сучасна шукаюча людина відчуває необхідність в інформації з мас-медіа, вона все більш чекає, що вона буде подана цікаво, привабливо і забавно. Залишається в силі, хоча і не так яскраво виражена, зворотна схема: коли люди розважаються, вони бажають отримати відомості і факти, інформацію, незалежно від викладу – через скетч про політику або пародію на важливу соціальну подію: все-таки і така інформація містить частину соціальної або персональної істини.

Отже, саме сучасна вимога отримувати інформацію і розважатися породила до життя такий феномен, як “інфонтейнмент”. Саме розуміння феномену “інфонтейнмент” доповнить уявлення про функцію гедонізму медіа, яка особливо проявилася в кінці ХХ на початку ХХІ століття. Інфонтейнмент – це неологізм, термін, складений з двох слів, – “інформація” (від англ. – information) і “розвага” (від англ. – entertainment), тобто за формулою: інформація + розваги = інфонтейнмент. Цим поняттям позначається стиль подання серйозної інформації у формі розваги і відображає прагнення продюсерів продавати новини в розважальній формі або з відтінком розважання. Вперше в історії електронних мас-медіа два пріоритетні і стратегічні для сучасного телебачення жанри з’єдналися. Журналістська форма “інфонтейнмент” виявилася інновацією з подвійною дією – як елемент у виконанні інформуючої функції і розважальної функції медіа.

Формат “infotainment” введений у телевізійний обіг в США в середині 80-х років ХХ століття. Рейтинг новин на національних американських каналах почав знижуватися, виникла необхідність у зміні принципів підбору і трансляції інформації: менше офіційних повідомлень, більше гострих соціальних тем і культурних подій. Методи передавання інформації теж змінилися. Новини вже не розділялися на інформаційні і інформаційно-розважальні.

Інфонтейнмент розглядається вченими як новий медійний жанр драматургії. Заслуга введення цього терміна в науковий обіг належить Нейлу Постману з університету Чикаго – знаменитому дослідникові медіакультури і лютому критикові телебачення. Постман вказує на поняття “інфонтейнмент” у своїй книзі “Побавимося до смерті” [313]. Інші дослідники, які займаються вивченням цього феномену, – це Томас Патерсен, професор Гарвардського університету, у своїй праці “Роби хороше, роблячи добре” [312], Мат Нісбет, Лії Тай, К. Брандс та інші. Незайве сказати, що інфонтейнмент – дитя постмодернізму, чії риси знайшли вираження в різних сферах культури. Постмодерністська ситуація в медіатексті означає зміщення документального і художнього дискурсу: реальне піддається різним трансформаціям, включається в умовний контекст, який, по суті, цікавіший за саму інформацію; більш того, що вона вже відома з “чистих” оперативних медійних каналів. Характеристики сучасного медіатексту, відповідно до постмодерністської культури, такі: 1) плюралізм; 2) фрагментарність; 3) децентралізація; 4) іронія та самоіронія; 5) непостійність; 6) симуляція [146; 212, с. 178].

Одна з особливостей постмодерністського медіатексту – це те, що він не стільки відображає дійсність, скільки її моделює – в повному

розумінні слова створює нову реальність, причому без загрози санкції. Акцент при програмуванні передачі – це ітертекстуальність, віртуальні декорації і всілякі види візуальних і лексичних ігор. Поліекран з символу постмодерністської естетики перетворюється на матрицю для нового типу телевізійних розваг.

Саме у цьому контексті захищається теза, за якою інфотейнмент – це форма, а не зміст. Тому і зусилля дизайнерів направлені повністю на структуру, композицію, архітектуру: ідеї все більшої привабливості подання змісту, ідеї включення усе більш цікавих персон як осіб телепередач, ілюстрації друкарських рубрик або голосів радіоефіру, ідеї більш сценічної і художньої вистави та аранжування “акторів”.

Зміст теж не залишається без косметичного втручання. За встановленими методами нового синтетичного жанру “інфотейнмент”, питання “хто, де, коли і чому” вже поза кругом інтересів, невиврашні і тому не задаються [282, с. 149]. Змішення документального з ігровим стає нормою цього медійного жанру. Своєрідна “творча тусовка” і для автора передачі, і для аудиторії перед екраном, де всі отримують задоволення. Але таку “тусовку” може собі дозволити лише вільний від ідеологічних, політичних або інших зовнішніх утисків журналіст, здатний на оригінальне бачення і вільний від диктату стилістичних кліше медіатекст.

Отже, успіх інфотейнменту ґрунтується на елементарній людській потребі задоволення емоційних потреб. Хороший інфотейнмент викликає захоплення, створює відчуття чогось нового.

Аби відповісти на питання, чому сьогодні настільки масштабна розважальна функція масових комунікацій, зокрема електронних медіа, потрібно мати на увазі сам “устрій” людини як істоти, що розважається. Поряд зі всім іншим мас-медіа, а з їх допомогою і розваги, стають все доступніші з фінансової і просторової точки зору – потрібно все менше зусиль, а пропонуються образи і послання, які не навантажують, розслабляють і навіть заспокоюють (але додамо, що це характерно не для всіх розважальних жанрів).

Телебачення дало новий шанс розважальним жанрам, подаючи розваги в будинок кожного глядача і економлячи йому зусилля пересуватися просторово до клубу, стадіону, бару, концертного залу і тому подібне.

Функція гедонізму електронних медіа – телебачення і певною мірою Інтернету ґрунтується на тій обставині, що своєю доступністю, синкретизмом і магнетичною привабливістю вони лише спрощують сприйняття аудиторії не лише новин, але й будь-якої іншої інформації – економічної, культурної, спортивної, аграрної і так

далі. Тенденція впливати більше емоційно, ніж раціонально, подавати тексти і образи усе більш легковажно, приводити до формування легшого, розважального настрою в спілкуванні з медіа. Здійснюючи короткий огляд основних концепцій телебачення і визначаючи його роль у розвитку суспільства, культури і особи, Мануель Кастельс намагається поєднати ці погляди (хоча деякі з них досить суперечливі) і резюмує два важливі акценти: 1. Телебачення стає культурним епіцентром суспільства. 2. Телевізійна форма комунікації – принципово новий засіб, для якого характерні привабливість, мережева симуляція реальності і полегшена комунікативність через дуже ослаблені психічні зусилля [120, с. 332].

Перенасичена одноманітними жанрами – “криміналом”, нудотними мильними операми і не зовсім вдалимими імітаціями великого художнього кіно, телевізійна публіка пред’явила ще більше претензій до форм розваг, які їй пропонуються малим екраном. Її рецептори побажали ще сильніших відчуттів і перейшли поріг телевізійної фікції. Але добре придумані сценарії і ще краще зіграні, зняті, змонтовані і майстерно “зроблені” ТБ спектаклі, фільми, мюзикли та інші непогано штучно вигадані, творчі продукти. Розважальні потреби телевізійної аудиторії загострилися до того, що породили нові, досі небачені форми і розваги. Їх філософія стала частиною загального комунікативного середовища.

Виявляється, що найбільший інтерес, найжвавіші коментарі, найбагатші емоції (неважливо – від знака “+” або “-”) викликали так звані “реаліті-шоу”, які підвищують адреналін і загострюють емоції, завдяки значним дозам провокацій, скандалу, інтриги, роздягання всякого роду (від душевного до сексуального). Вседозволеність у реаліті-шоу стерла культурне і моральне табу, ввела непристойність у мову гравців (або просто їм дозволили грати самих себе за допомогою вульгарності, “простоти” і відсутності моральної і мовної культури) і перетворила телевізійну публіку на циркову покірливу масу.

По суті, реаліті-телебачення пропонує програми і шоу, які стежать за життям – діями, вчинками і спілкуванням учасників, – безпосередньо (за правилами без завчених ролей, поз і моделей поведінки). Зазвичай завдання такого шоу стежити за повсякденним життям анонімних або відомих осіб, застосовуючи метод фейлетону. Реаліті-програми часто використовують і інші телевізійні жанри, такі як документалістика, ігри, вар’єте або фікція. За деякими джерелами, прототип реаліті-телебачення виник у Німеччині з програмою Aktenzeichen XY на каналі ZDF, що займається документальним відновленням кримінальних випадків. За іншими джерелами, попередником реаліті-шоу є передача “Прихована камера” (“Candid camera”), яка почалася в 1948 р. по радіо,

а з 1948 р. йде і по телебаченню. Гучна передача в реаліті-форматі і відомий документальний серіал “Американське сімейство” (“An American Family”), який починається в 1973 р. на РВС і розкриває в дванадцяти серіях розлучення одного сімейства з Каліфорнії. Інший приклад з історії реаліті-телебачення – документальні серії “Менти” (“Cops”), які йдуть з 1973 р. по телебаченню “Fox” і представляють зняті камерою дійсні випадки з поліцейської практики при затриманні порушників, пов’язані з припиненням безладів і різних порушень.

Дуже швидко після появи реаліті-передач телебачення стає комунікаційним епіцентром сучасного суспільства, змінюючи комунікаційну парадигму, впливає на інші форми комунікації і рефлектує на освіту і культуру. Його прагнення до розважальної привабливості і надкомунікативності породжує тенденцію сучасного суспільства “розважатися до смерті”.

Реаліті-формат за короткий час завоював найбільш привілейоване місце і найуспішнішу позицію серед телевізійних жанрів. Завданням цього типу передач і телебачення є викликати первинні емоції на банальне, скандальне і провокаційне. Серед небагатьох позитивних рис шоу його розважальний характер (який призводить до ризику переступити моральну межу) і соціалізуюча дія на публіку в результаті того, що шоу стає постійною темою для розмови – груповою і міжособистісною.

Цей формат передач розраховує на глибоко закладені в людській природі інстинкти і таким чином уміло перетворює побутове життя з банальних буднів на комерційну розвагу, яка успішно заповнює пройма-тайм. Претензії шоу на реальність неспроможні, оскільки в процесі уподібнення дійсності відсутні багато важливих речей.

Реаліті-шоу створює і поширює міфи і псевдоцінності, які деструктивно діють на культуру, оскільки учасники пропонують негативні моделі для наслідування, що особливо згубно для глядачів з нестійкими ціннісними фільтрами. До цього потрібно додати і ще один великий недолік: від важливих і значущих проблем увага переміщується у бік псевдоподій низької категорії, створених завдяки їх медіатизації і горезвісному комерційному і рекламному опроміненню аудиторії.

Відношення між розвагою і медіа неймовірно важливі для розуміння зв’язку “культура – медіа”. Розважальна роль масової комунікації постійно посилюється і вимагає все нових форм розваги і розслаблення. Які ж найбільш важливі думки, що виникають від двох провідних медіа і розважальних феноменів – інфотейнменту і реаліті-шоу?

Осмислення функції гедонізму мас-медіа сьогодні можливо через усвідомлення явища “інфотейнменту” – термін, введений для

позначення стилю подання серйозної інформації під формою розваги. Завдяки йому редактори і продюсери встигають продати свої новини, упаковані як розважальні передачі або розважальні елементи. Людина – граюча істота, і тому її претензії до розваг, до функцій гедонізму мас-медіа зростатимуть постійно і чинитимуть на них тиск.

Отже, реаліті-шоу виникає у результаті чекань телевізійної публіки нових і дійсних, автентичних і не виправлених передач і шоу-програм. Не випадково в основі цього жанру лежить документалістика, техніка “прихованої камери” та істинно наукові експерименти. Користь реаліті-шоу міститься як у видовищі і свіжій розважальній (гумор, викликаний абсурдними діями, можливість безперешкодно входити в побутові і інтимні моменти щоденного життя) програмі, так і в шансах, які даються звичайним людям відчути себе значущими і отримати старт у житті і професії (наприклад, “Фабрика зірок”, де музичні таланти стимулюються конкретною допомогою при виданні альбомів, участю в концертах і тому подібне). Але обман і фальш погіршують картину реаліті-шоу. У більшості цих форматів, як наприклад “Big Brother”, є занадто багато маніпуляції, режисура і імітація. Фальш, тупоумство і цинізм часто супроводжують ці програми. На жаль, вони заохочують вульгарність, створюють у їх учасників ілюзорне відчуття ідентичності та популярності.

Таким чином, слід констатувати, що культура молодіжного дозвілля останнім часом зазнає значних змін, які пов’язані з реалізацією загальнокультурних тенденцій зміни і розвитку. Вузькодисциплінарні соціологічні і соціально-психологічні дослідження не в змозі повною мірою охопити специфіку проблеми, яка піднімається, що робить особливо актуальною філософсько-культурологічну постановку питання про функції і структурні характеристики молодіжного дозвілля в рамках сучасного культурного простору.

У даний час молодіжна культура стає окремим сегментом культурного простору, на який спрямовані інтереси політичних партій, транснаціональних корпорацій і культурних установ, тому що саме в цьому культурному середовищі зароджуються паростки майбутнього суспільства, в якому належить жити наступним поколінням. У товаристві вжитку молоді активно нав’язуються красиво упакований сурогат інших культур, продукти масової культури, всілякі політичні, ідеологічні і релігійні ідеї і міфи, що часто суперечать, протистоять один одному. Свобода вибору життєвої дороги відносна. Вона обмежується досягнутим рівнем суспільного розвитку. Проблема полягає в тому, чи готова молода людина мати справу з невимірним збільшеним різноманіттям вибору

продуктів матеріального і духовного виробництва. Їй доводиться обирати серед рухомих цінностей і цілей, кількість яких неухильно зростає. Таким чином, пошуки себе, своєї індивідуальності і соціального статусу ускладнюються достатком і складністю вибору. Аби заявити про себе, суспільство слід здивувати, уразити, повергнути в жах. На це і розраховані одяг, манери, жаргон, специфічні захоплення молодих, їх дозвілля.

Підведемо підсумки розгляду стратегій віртуалізації дозвілля в умовах розвитку сучасних комунікативних і інформаційних технологій. Так, місто, будучи зосередженням культурних і технологічних ресурсів, є центром розвитку нових інформаційних технологій, які деконструють структуру його культурного простору, сприяючи змінам ставлення до дозвілля і конкретних форм його реалізації.

Комп'ютеризація та інтернетизація культурного простору сприяють утворенню віртуальних стратегій дозвіллевої поведінки, в якій перебування у віртуальному просторі стає елементом престижної поведінки і важливим чинником підвищення власного статусу в очах однолітків. Дана тенденція виразно просліджується на прикладі виникнення двох основних форм віртуального дозвілля: комп'ютерні ігри та Інтернет.

Комп'ютерні ігри стають чинником інституціалізації окремої субкультури геймерів, у рамках якої виникає власна шкала цінностей і критерії престижного вжитку. Умовою підвищення статусу в рамках даної субкультури є проходження ігор, що символічно є аналогом архаїчної ініціації. Самореалізація в рамках даної субкультури може призводити до соціальної ізоляції стосовно інших груп населення, оскільки віртуальна культура дозвілля різко відрізняється за своїми ціннісними пріоритетами від інших способів престижного вжитку.

Іншою формою віртуального дозвілля стає Інтернет або ті форми дозвілля, реалізація яких безпосередньо пов'язана з перебуванням у кіберпросторі (наприклад, флеш-моб). Дана субкультура, що виникла в 90-х роках ХХ ст., досить швидко втратила свою культурну єдність, зберігши як базову цінність безумовну цінність постійного знаходження в Інтернеті, здобуття нової інформації і підтримки комунікативних зв'язків.

Також слід зазначити, що ЗМІ здійснюють суттєвий вплив і на розвиток клубного життя – набувають широкого розповсюдження нічні клуби. Здійснивши аналіз діяльності нічних клубів і їх місця в сучасному глобалізуючому світі, можна зазначити, що нічні клуби

виконують функції гедонізму і релаксації, реалізують їх на різних рівнях, залежно від потреб самих відвідувачів.

2.4. ТУРИЗМ І ЙОГО ВПЛИВ НА ТРАНСНАЦІОНАЛІЗАЦІЮ КУЛЬТУРИ ДОЗВІЛЛЯ

Значущість туризму як особливого соціокультурного феномену потребує його соціально-філософського дискурсу, заснованого на дослідженні ієрархії матеріальних, соціальних, культурних і духовних потреб людини, особливостей комунікації індивідів у процесі туристичної подорожі, а також взаємодії їх світоглядних і ціннісних орієнтацій, осягненні процесу розширення горизонтів свідомості та “життєвого світу” соціального суб’єкта, аналізу витлумачення смислів іншої соціокультурної реальності в ході зустрічі з нею.

Перехід суспільного розвитку до моделі “вільного часу” урізноманітнює проведення дозвілля в бік інтелектуалізації, саморозвитку, посилюючи культурну функцію туризму. Туризм є засобом комунікації та саморозвитку, підвищення рівня освіти та загальної культури шляхом ознайомлення з культурою, побутом, традиціями та віруваннями, стилем і характером життя інших народів, з культурною спадщиною людства та перлинами природи. Безпосереднє спілкування різних народів і різних культур сприяє взаємозбагаченню та саморозвитку культури, відіграє значну роль у взаєморозумінні та зміцненні миру на планеті, розширює культурні та ділові контакти. Можна стверджувати, що саме в ХХ ст., завдяки масовості, туризм став явищем сучасної культури. З іншого боку, туризм, сприяючи культурному обміну, прискорює інноваційні процеси в культурі. У зв’язку з цим актуальною стає проблема крос-культурних комунікацій (поведінка туристів в іншому культурному середовищі, спроможність і здатність до сприйняття іншої культури, інших культурних традицій).

Туризм як форма проведення дозвілля притаманний лише певній частині населення, що має вільний час та відповідний рівень життя, який дозволяє подорожувати. Отже, подорожування є ознакою певного рівня і стилю життя, фіксатором соціального статусу, засобом закріплення іміджу та інших соціальних ознак. Доступність туристичних послуг, соціальна орієнтованість туризму розширюють коло споживачів, залучаючи нові й нові верстви населення до туризму, який стає стилем життя суспільства, вирівнюючи соціальні можливості населення.

Особливої актуальності темі дослідження надає не лише ситуація глобальних трансформацій сучасного світу, але й вибір Україною європейського вектору розвитку, необхідність побудови в державі демократичного, відкритого громадянського суспільства. Цілісна ж філософська реконструкція конкретних механізмів діалогу культур (одним з яких і є туризм), поєднання в ньому універсальних та особливих вимірів, цінностей, “життєвих світів” дозволяє сучасній філософії бути не лише спостерігачем, але й безпосереднім учасником комунікативного, герменевтично-феноменологічного повороту сучасної філософської думки.

Поняття “туризм” виникло в кінці ХІХ ст., хоча динамічний розвиток цей вид дозвіллевої діяльності отримав лише в другій половині ХХ ст. у зв’язку з переходом від індустріального до інформаційного суспільства.

Перші спроби соціально-філософського аналізу феномену туризму започатковано в Україні лише декілька років тому у зв’язку зі швидким розширенням сфери туристичної науки та освіти в нашій державі. Серед українських дослідників, які заклали засади соціально-філософського дослідження туризму, варто назвати таких авторів, як В.Г. Антоненко, В.С. Горський, І.А. Зязюн, О.І. Левицька, Я.В. Любивий, В.В. Лях, В.А. Малахов, Г.П. Науменко, В.С. Пазенок, Т.С. Пархоменко, Ф.М. Рудич, В.К. Федорченко, В.І. Цибух, М.В. Цюрупа, Ю.І. Яковенко, П.Л. Яроцький та інші.

Так, В.С. Пазенок пропонує комплексну програму дослідження філософії туризму, яка охоплювала б соціально-філософську феноменологію, герменевтику, антропологію та праксеологію туризму. У деяких інших роботах розкривається роль туризму як важливого чинника взаємозближення та культурної взаємодії народів (В.Г. Антоненко, В.В. Лях), глобальної синергії культур (Я.В. Любивий), засобу розвитку моральної та екологічної свідомості, осмислення буття людини (І.А. Зязюн, О.І. Левицька), впливу на політичну культуру політичних еліт різних держав сучасного світу (Ф.М. Рудич). Вивчається паломницький туризм як важливий засіб духовного піднесення індивідів (П.Л. Яроцький), а також аналізуються соціологічні аспекти туризму (С.В. Горський, Ю.І. Яковенко). Т.С. Пархоменко досліджує туризм у філософсько-антропологічному аспекті задоволення основних фізіологічних і духовних потреб людини.

Разом з тим у зазначених працях ще недостатньо досліджені питання глибинної екзистенційної комунікації в туризмі, можливої зміни культурних горизонтів свідомості в результаті туристичної подорожі, впливу туризму на формування та трансформацію світоглядних і ціннісних орієнтацій соціальних суб’єктів, динаміка

зміни конфігурації потреб індивідів у процесі подорожі, а також стадії комунікативного процесу в туризмі, роль пізнавального туризму в сфері дозвілля, а також туризм в освітньому просторі.

Виважений філософський, соціально-філософський дискурс феномену туризму був би також неможливий без праць зарубіжних філософів, присвячених дослідженню комунікативних механізмів і соціально-онтологічних засад зустрічі, діалогу, комунікації культур, “мотиву чужого” в сучасній філософії. Йдеться насамперед про праці К.-О. Апеля, Б. Вальденфельса, В. Вельша, Ю. Габермаса, П. Гайденко, С. Гантінгтона, В. Гьосле, О. Гьофе, Е. Гуссерля, В. Ріделя, Е. Соловйова, К. Ясперса.

Термін “туризм” був введений у літературний вжиток приблизно у 1800 році, коли в опублікований у Франції словник французької мови було включено визначення туриста як мандруючого з цікавості або з метою “вбити час”. Як вважають вітчизняні дослідники, слово “туризм” бере початок від латинського *turnus* (рух по колу, крутити), у французькій мові “*tour*” означає прогулянка, поїздка, що найбільш близько до сучасного тлумачення етимології слова “туризм”.

Незважаючи на чіткі етимологічні корені концепту “туризм”, соціальна динаміка феномену туризму спочатку в умовах індустріального суспільства, а потім і в епоху глобалізації визначила його багатоплановість як соціально-економічного, соціокультурного явища. Винятковий вплив сучасного туризму на сфери соціуму стимулював підвищену цікавість до теорії та практики туризму з боку представників різних наук.

Сьогодні існує багато тлумачень та інтерпретацій самого визначення “туризм” як за кордоном, так і в Україні, що свідчить, на наш погляд, з одного боку, про відкритий характер проблеми, а з іншого – про усвідомлення науковою спільнотою багатогранності та складності туризму як соціального феномену.

Перші спроби теоретичного осмислення туризму в предметному полі належать до 60-х років ХХ століття. Д.Дж. Бурстин стверджував, що турист зачарований усім несправжнім та поверховим – “псевдоподією” [280]. Реклама та засоби масової інформації, образи, які відповідають туристським попитам, продукують замкнуті безкінечну систему ілюзій, яка служить основою для туриста у відборі та оцінці потенційних туристських дестинацій. Дестинацією називається територія, яка пропонує певний набір послуг, що відповідають вимогам туриста, задовольняють його попит на перевезення, харчування, розваги тощо та є метою його мандрівки.

Дестинація повинна мати: а) певний набір послуг; б) пам'ятки; в) інформаційні системи.

Ближче до 70-х років ХХ століття туризм став об'єктом антропологічних досліджень. У рамках цього підходу великий інтерес викликають праці американського соціолога Д. Маккенела, який здійснив загальнонауковий аналіз туристських потоків з семіотичної, антропологічної, соціальної точок зору. Д. Маккенел розглядав туризм як нову теорію дозвіллевого класу, одним з перших застосував семіотичний підхід до туризму та розширив хронологічні рамки свого дослідження – від глибокої давнини до сучасності: “те, що починалося як діяльність, яка властива герою (наприклад, Олександр Македонський), поступово стає метою соціально організованої групи (хрестоносці), ознакою статусу цілого суспільного класу (гранд-тури англійських джентльменів) та, зрештою, переростає в універсальний досвід (туристи)” [308].

Аналіз поведінки туриста, як у повсякденній обстановці, так і на відпочинку дав змогу Д. Маккенелу зробити такі висновки. Турист – модель сучасної людини “взагалі” (modern-man-in-general), що є характерною для статистичного представника середнього класу західного світу, який “прочісує світ у пошуках досвіду та вражень” [308, с. 14]. Він також висунув передбачення, яке пізніше розвинули Ж. Бодрійяр та Дж. Уррі, про те, що комерційна природа туризму ініціює утворення туристського простору, який складається з туристських пам'яток – “кривих дзеркал”, які відображають зовнішній зміст, але не є істинними пам'ятками, які бачать туристи в реальності” [308, с. 74].

Антропологи підкреслюють значення туризму у формуванні “нової реальності” сучасної західної цивілізації. Для опису останньої Д. Кліффорд пропонує поняття “travelling culture” – це і “мандруюча культура”, і разом з тим “культура мандрів”, тобто культура, яка робить ставку на гібридний, космополітичний досвід самопрезентації [286, 24].

Дж. Уррі надає туризму великого значення як соціальній практиці, як сучасному шляху пізнання світу. Він розглядає туризм як дозвілєву активність, що протистоїть практиці повсякденного життя. Дж. Уррі ввів у методологію вивчення туризму термін-метафору “туристський зосереджений погляд”, який має на увазі всю сукупність пізнавальної діяльності туристів. На думку Дж. Уррі, туристський погляд фокусується на об'єктах, які відрізняються від повсякденного життя (пейзаж, ландшафт), з іншого боку, об'єкти туристської уваги містять у собі “різні форми соціальної

стереотипізації” [319, с. 2]. Погляд туриста конструюється за допомогою знаків і залежить від ефекту візуальності. Зміни технологій зору та руху впливають на способи бачити світ та, як наслідок, трансформують його не тільки в очах людей, але й в його фізичній структурі. Таким чином, туристське споживання зумовлює утворення туристських пам’яток, розвиток туристської інфраструктури, засвоєння нових місць з наділенням їх значення туристської дестинації.

Цікаве розуміння туризму подане у праці З. Баумана “Від паломника до туриста”, де дається аналіз фігури паломника, бродяги, туриста у філософсько-історичній перспективі. На його думку, вони виконують роль яскравих парадигмальних зразків культурного простору ідентичності. З. Бауман відмічає, що “туризм колись населяв узбіччя власне соціальної дії (якщо бродяга був маргіналом, то туризм був маргінальною діяльністю), але тепер перемістився у центр (як типаж і як діяльність)” [16, с. 145]. Отже, можна сказати, що метою руху туриста є нові переживання, турист свідомо та систематично шукає нових пригод, які не схожі на попередні, нові хвилювання, тому що знайоме входить у звичку та не приносить більше радощів.

Туризм також можна розглядати з позиції особистої культурної орієнтації, яка формується на основі пересування та автономності індивіда стосовно своєї культури, тобто турист може бути космополітом або локалістом. Але все ж таки туристи не є космополітами, тому що космополітизм – це стан розуму та спосіб використання культурної інформації, маневрування в конкретній смисловій системі. А туристи виступають не як учасники та активні творці транснаціональних культурних смислів, а як глядачі та споживачі артефактів та еталонів псевдоетнічних культур.

Психологічні детермінанти мотивації мандрівників визначаються дослідниками переважно в традиціях соціальної психології та гуманістичної психології. Так, потреби мандрівників можна розглядати відповідно до гуманістичної психології А. Маслоу, де кожен турист проходить крізь певний цикл у своїх потребах, які відображають ієрархію мотивів для мандрівки [163].

Філософська інтерпретація сучасного туризму як рекультивація архаїчного номадизму подана в працях Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, де номада – це кочова культура, на противагу різомі – корінню. Якщо “осілий” характер європейської цивілізації означав до цього часу своєрідну “територіалізацію” бажання, то туризм – ерзац “детериторіалізації”: пересікання не тільки географічних і культурних, але також психологічних і “ментальних” кордонів.

Відповідно до класифікації масової культури А.Я. Флієра, феномен туризму можна охарактеризувати як складний комплекс явищ, структурований у феномен масової культури. А.Я. Флієр розглядає туризм як сукупність індустрії розваг, індустрії оздоровчого дозвілля, фізичної реабілітації людини та виправлення її тілесного іміджу, а також індустрії інтелектуального дозвілля [235, с. 44].

У цілому можна сказати, що феномен туризму став об'єктом уваги представників постмодерністської філософії, яка сприймається крізь призму таких понять, як детериторіалізація та маргіналізація соціокультурного простору, децентрація соціальних суб'єктів.

Туризм є важливим інструментом соціального розвитку, а його вміле використання дає можливість виводити економіку країни на якісно новий рівень, забезпечує державам розвиток територій, залучення додаткової робочої сили, швидкі та високі прибутки, відчутний прогрес у всіх сферах суспільного життя. Особливо слід звернути увагу на універсальну природу туризму як багатомірного явища та типу людської діяльності, комплексність і всеосяжність яких зумовлюється сукупністю складових психофізіологічної організації, внутрішнього світу, духовного життя та світогляду самої людини, її прагненням до пізнання навколишнього світу, саморозвитку, встановлення гуманного контакту з іншими народами та культурами. Саме таке розуміння туризму як “входження” індивідів в інше соціокультурне середовище, зустріч і діалог з ним не лише на особистісному, але й інституційному рівні зумовлюють нагальну необхідність соціально-філософського аналізу цього феномену.

У туристичній життєдіяльності людина реалізовує різноманітні потреби: рекреаційні та емоційно-чуттєві – у задоволенні від краси природи, історичних і культурних пам'яток, а також емоційно орієнтованому спілкуванні з іншими індивідами як всередині туристичного середовища, так і з представниками місцевого населення; пізнавальні – більш глибокому, ніж за звичайних умов, пізнанні та осягненні іншого “життєвого світу”; потреби у самореалізації.

Як показують результати дослідження, соціально-філософський аналіз потреб “людини подорожуючої” набуває особливого сенсу, адже вони розглядаються в контексті суспільних потреб. Туристи, як правило, є найбільш динамічною частиною суспільства, і тому можна зі значною мірою вірогідності стверджувати, що вони мають найрозвиненіші суспільні потреби. Більше того, туристична діяльність сприяє не тільки задоволенню, але й розвитку потреб як її суб'єктів,

так і суспільства в цілому, причому ці потреби спрямовані переважно у суспільно корисному напрямку.

Туристична діяльність реалізується в усіх основних сферах життєдіяльності суспільства: матеріально-виробничій, соціальній, політичній і духовній. Аналіз цієї діяльності крізь призму сфер суспільного життя дозволяє виявити співвідношення матеріальних і духовних аспектів у феномені туризму, ступінь його залежності (або незалежності) від інших складових суспільного життя.

Дослідження показує, що туристична діяльність пов'язана з усіма сферами життєдіяльності суспільства, а найтісніше – з матеріальною та духовною, які є, власне, сферами побутування туризму та тісно пов'язані з самою його сутністю та природою. Соціальна та політична сфери життєдіяльності суспільства також пов'язані з туризмом, хоча ставлення його суб'єктів до них дещо інше, оскільки на час подорожі вони тимчасово самовилучаються з повсякденних, звичних соціальних і політичних відносин і занурюються у позитивні відносини доброзичливості та солідарності на противагу рутині звичайного повсякдення.

Туризм як різновид соціальної комунікації впливає на соціальні інституції та на самоорганізацію глобальних соціокультурних процесів.

Туристична діяльність через систему відповідних соціальних інституцій спричиняє безпосередню (шляхом прямого контакту своїх представників) людиноцентровану гуманізовану комунікацію соціумів, а також їх взаємодію на основі вироблених у соціальному дискурсі гуманних і людиноцентрованих параметрів порядку (зокрема й соціальних), орієнтуючи на гуманітарні цінності, соціальні програми, проекти, цілі, ідеали та сприяє самоорганізації гуманного глобального соціуму.

Підхід до туризму як до масового тимчасового переміщення великих груп людей в інше соціокультурне середовище відкриває можливість усвідомити його не як пересічне життєве явище, а як комплексний соціальний процес, що супроводжується формуванням нових соціальних структур та інфраструктур, а також спричиняє глибокі трансформації в індивідуальній та суспільній свідомості.

Проведене дослідження розкриває важливу роль туризму в задоволенні цілого комплексу потреб людини, починаючи з базових, фізіологічних і закінчуючи пізнавальними, культурними, духовними, самореалізаційними. Завдяки туризму людина може пізнати не тільки навколишній світ, життя та культуру інших народів, але й випробувати себе у незвичних екстремальних ситуаціях, а також більш

глибоко пізнати та зрозуміти культуру свого народу, власний культурний горизонт сприйняття та розуміння світу.

Дослідження також засвідчує, що туризм є важливим чинником позитивної глобалізації сучасного соціуму, який сприяє перетворенню протистояння культур у їх діалог, збереженню природної та культурної спадщини, створює нові зони соціальної зайнятості та, за самою своєю природою, має більший, ніж інші суспільні феномени, потенціал щодо створення атмосфери взаєморозуміння та довіри між народами.

Дуже важливими для соціально-філософського аналізу є безпосередні людиновимірні контакти великої кількості людей, які здійснюються практично на всій планеті. Такого роду контакти, які переростають у взаємодію, комунікацію, взаєморозуміння та мають наслідком довіру й солідарність, що встановлюються між народами, не можуть бути досягнуті лише через засоби масової інформації, а можливі лише за безпосереднього спілкування людей, що відбувається під час туристичної подорожі.

Звернення до проблеми масовизації феномену туризму передбачає розкриття сутності масового туризму як форми мандрівок, що історично еволюціонували, означення соціокультурних особливостей масовизації туризму, визначення основних ціннісних імперативів масового туризму.

Цінність здійснення мандрівок, безумовно, важлива як екзистенційний досвід пізнання та порівняння культурного простору різних культур та розуміння на основі даного аналізу своєї власної. Можна погодитися з М. Мід, яка зазначає: “Мандрівник, який один раз вийшов з дому, є більш мудрішим, ніж той, хто ніколи не переступав власного порогу, так і знання про іншу культуру повинно загострити нашу здатність пізнавати з більшою настирливістю, оцінювати з більшою симпатією нашу власну” [166].

Масовий туризм може бути описаний як історично еволюціонуюча форма мандрів, але відмінностей між ними більше, ніж схожості. Як писав Ж. Бодрійяр, “немає нічого більш чужого чистій мандрівці, ніж туризм та дозвілля” [38]. Хоча в основі мандрів та туризму лежить одне і те саме психологічне прагнення до нового, допитливість, мандрівник розраховує тільки на себе, а турист – на гіда. Мандрівник іде та їде сам, туриста – ведуть і везуть.

Сьогодні мандри набули форму масового туризму, лейтмотивом якого є отримання прибутків професійними організаторами туризму.

Ключове слово, яке, на нашу думку, відрізняє туриста, є свобода: свобода вибору пересування, свобода вибору міста, континенту тощо. Для туриста весь світ являє собою низку міст, несхожих та одночасно

впізнаних, тому що все у світі влаштовано за міжнародними стандартами з ледве помітною особливістю місцевого колориту.

Турист як соціальний суб'єкт виступає в ролі складової соціальної структури суспільства. Пересування у фізичному просторі, ритуально-ігрова складова туризму як можливість примірки невластивих людині в звичайному житті соціальних масок, метафорично співзвучні таким важливим явищам соціальної культури суспільства, як соціальна мобільність і соціальна стратифікація. Відповідно ідеям Ж. Бодрійяра про “новий гуманізм”, споживання, масовий туризм, якраз і є втіленням теорії споживчого “праксису”: 1) суспільство споживання (речей, товарів, реклами, туристських послуг, різноманітних дозвіллєвих форм тощо) вперше в історії дає індивіду можливість розкріпачитися та реалізувати себе; 2) система споживання йде далі чистого споживання, даючи можливість особистості виразити себе .

Поглиблений аналіз сфери туризму вносить певні інновації в розуміння підвалин формування та особливостей змін світоглядних і ціннісних орієнтацій у сучасну добу, оскільки в процесі міжкультурної, міжсоціумної комунікації, яка є наслідком туризму, відбувається осмислення та переосмислення туристами життєвих цінностей, світоглядних орієнтацій і культурних горизонтів власної свідомості.

Проведене дослідження свідчить, що туристична діяльність соціальних суб'єктів, котра здійснюється за сприяння туристичних організацій і державних органів, надає комунікації між народами гуманноцентрованого змісту, активізує екзистенційні виміри особистості, формує світоглядні та культурні критерії особистості, що значним чином впливає на встановлення атмосфери взаєморозуміння та довіри як між індивідами, так і між народами, які вони репрезентують.

Для України, як і для багатьох країн світу, туризм є стимулюючим чинником удосконалення суспільних відносин, становлення неформальних соціальних інститутів, які конституюються як суттєві складові громадянського суспільства. Водночас в умовах демократичного суспільства самоорганізація соціальних інститутів “знизу” стає більш цивілізованою, все більш відповідною еталонам демократії та свободи особистості.

Таким чином, туризм, за умови його належної організації, є ефективним соціальним інститутом, який може продуктивно вирішувати невідкладні соціальні та моральні проблеми сучасного світового співтовариства, прискорювати напрацювання моделей, програм і стратегій глобальної співпраці у напрямку подолання бідності та породжуваного на цьому ґрунті тероризму, пом'якшення напруженості між регіонами планети, досягнення якісно нового рівня суспільного розвитку.

Як одна з форм проведення вільного часу, туризм з найдавніших часів був одним з найважливіших видів організованої дозвіллевої діяльності і соціально-просторової організації соціокультурного місця існування. Людство своїм розвитком багато в чому зобов'язане подорожам, які дозволяли людині не тільки розширити власний ареал освоєного соціального простору, але й ініціювали процеси міжетнічної і міжцивілізаційної соціальної комунікації, були каталізатором соціального пізнання, соціально-просторової ідентичності та просто певною формою відпочинку.

Знайомство зі своїм і “чужим” соціокультурним простором, його освоєння, зустріч з іншим досвідом, погляд на себе з боку, рефлексія з приводу свого і чужого соціуму і просторово-часового континууму були необхідними передумовами інноваційної активності людей і детермінантами еволюції соціальних інститутів.

Завдяки туризму значно зростають духовні запити, відбувається диференціація соціальних потреб, виникає прагнення до систематичного ознайомлення з іншими моделями соціальної поведінки та матеріальною і духовною наочною діяльністю, відбувається чуттєве та наочне пізнання світу.

У сучасному світі туризм став невід’ємним чинником розвитку людської цивілізації. Завдяки цьому відбувається пізнання світу в планетарному масштабі, глобалізація і стандартизація моделей соціальної поведінки, об’єднаних у рамках загальних ціннісних, нормативно-поведінкових і естетичних ідеалів. У даний час туризм разом з глобальними інформаційними технологіями (наприклад, Інтернет-ресурсами) виконує роль каталізатора і детермінанта в процесах глобалізації і затвердження цінностей демократії та цивільного суспільства, тим самим відбувається розповсюдження прогресивних досягнень людської цивілізації у всьому світі.

Досліджуючи тенденції розвитку туризму як форми дозвілля, можна виділити загальносвітові чинники, які впливають на його формування та реалізацію. Насамперед це чинник глобалізації, який означає взаємозв’язок, взаємозалежність країн у результаті відкритості простору та збільшення масштабів міжнародної торгівлі. Глобалізація забезпечує стандартизацію ділових процесів, безліч способів виробництва, форм і способів передавання інформації, появу нового цифрового простору. Глобалізація сприяє руйнуванню осіlosti сучасної людини і одночасно розширенню життєвих перспектив населення. Туризм дозволяє поглиблювати міжнародні контакти, більш повно обмінюватися культурною спадщиною тієї або іншої країни.

По-друге, чинник інформатизації суспільства. Він не тільки визначає основу діяльності туристських організацій, але й дає можливість отримати оперативну, глибоку, наочну туристську

інформацію. Бронювання турпослуг за допомогою Інтернету стає типовою соціальною практикою для мільйонів людей у всьому світі. Цьому сприяє зростання користування Інтернет- і безпроводних технологій, вдосконалення платіжних систем і механізмів захисту сайтів електронної комерції. Зараз європейський туристичний on-line ринок складається з таких основних сегментів, як сайти авіаліній, туроператори, он-лайн агентства подорожей, залізниці, компанії з оренди автомобілів [300, с. 159]. Завдяки надзвичайно бурхливому впровадженню комп'ютерних технологій у туризм, можна говорити про початок так званої дигітальної революції в туристському секторі.

Отже, під впливом чинника інформатизації розвивається новий вид туризму як дозвілленої форми – віртуальний.

По-третє, чинник технологізації. Розвиток нової техніки і технологій, їх впровадження і використання в туристській сфері призвели до мобільності туристичних потоків, а також до виникнення ще одного специфічного виду туризму – космічного. Подорожі перших космічних туристів – Деніса Тіто і Марка Шаттлуорта – можна кваліфікувати як “соціальний винахід”, який, мабуть, буде поступово ставати звичним і типовим. У списках потенційних космічних туристів вже близько сотні претендентів.

У наш час для висновків про єдність людського роду, про активну взаємодію культур, їх “діалог”, про формування світової культури, загальнолюдських цінностей підстав набагато більше, ніж у попередніх століттях. У ХХ столітті відбулися докорінні глобальні зміни у світі. До цих змін належить небачене прискорення економічного і технічного розвитку, зростання всебічних зв'язків і взаємозалежності між народами і континентами, формування єдиного взаємозалежного світу, в якому, за словами К. Ясперса, ніде не може відбутися нічого, щоб воно не торкалося інших. До цього слід додати наявність таких засобів зв'язку та інформації, як радіо, телебачення, комп'ютерні системи, за допомогою яких видатні наукові досягнення та художні твори, нові форми соціального та політичного життя дуже швидко стають надбанням усього цивілізованого світу. Як ніколи активно культури взаємопроникають одна в одну. П'єр Тейяр де Шарден, говорячи про “планетизацію” людства, зазначав, що в суспільстві дедалі більше дивергенція поступається конвергенції, “за якої раси, народи і нації консолідуються і вдосконалюються шляхом взаємозапліднення” [92, с. 193], що “народи і цивілізації досягли такого ступеня периферійного контакту чи економічної взаємозалежності, чи психічної спільності, що далі вони можуть зростати лише взаємопроникаючи.” [97, с. 200].

Посилення взаємовпливів, взаємопроникнення культур, формування загальнолюдських культурних цінностей, втім, не означає, що відбувається уніфікація культурних норм, способів світосприйняття, нівелювання національних культур, прийняття всіма народами загальної єдиної системи цінностей. Загальнолюдська культура, загальнолюдські цінності – це найкращі форми, зразки культури, створені різними поколіннями певного народу, нації, які стають надбанням всього цивілізованого людства. Вони сприймаються не механічно, не за рахунок ущемлення національної специфіки культури, а засвоюються відповідно до особливостей світогляду, традицій, способу життя певного народу чи нації.

Більше того, в сучасному світі значущість національних культур зростає, адже чим більше розвинута та чи інша національна культура, тим більше вона здатна поповнити скарбницю загальнолюдської культури. А успішний розвиток національної культури залежить від того, наскільки активно вона черпає і творчо засвоює прийнятні для неї цінності культури інших народів, їхньої культурної спадщини.

Спадщина, на яку спираються культури різних народів, дедалі більше інтернаціоналізується. Враховуючи постійну взаємодію культур, російський філософ і культуролог М.М. Бахтін, на противагу ідеї О.М. Шпенглера, висунув з позицій культурологічної герменевтики поняття “діалог” культур. З його точки зору своєрідність культур не є перешкодою для їх спілкування, взаємозв’язків. Якщо культури є своєрідними “особистостями”, то між ними повинен існувати “діалог”, що триває віки. Цей “діалог” відбувається не тільки між сучасними культурами, а й між культурами минулих віків.

Розкриваючи своє розуміння культурних традицій, М.М. Бахтін співвідносить їх з категорією “великого часу”. “Великий час” “воскрешає” і при цьому безперервно перетворює забуті, “померлі” і поховані у “малому часі” культурні цінності. “Великий час” культур – це час “діалогу культур”, коли “обличчя культур” дивляться одне на одного. Кращі досягнення минулих віків багатьох народів Заходу і Сходу стають надбанням усіх народів сучасності. Конфуцій, Лао-Цзи, Платон, Аристотель, Епікур, Сенека, Есхіл, Софокл, Шекспір, Фідій, Рембрандт, Ван-Гог, Пікассо та інші не зникають з культурного процесу, продовжують жити у “великому часі” культури і є нашими сучасниками.

Подібні думки розвиває російський культуролог В.С. Біблер. Він пише: “У ХХ столітті типологічні відмінності “культури” (цілісні образи творів мистецтва, релігії, моральності) втягуються у єдиний часовий

духовний “простір”, дивно і болісно сполучаються одна з одною, “доповнюють”, тобто виключають і передбачають одна одну. Культури Європи, Азії і Америки “юрмляться” в одній і тій же свідомості, їх ніяк не вдається розмістити по “висхідній” лінії (вище, нижче, краще-гірше). Одночасність різних культур кидається в очі, і розум виявляється реальним феноменом повсякденного буття сучасної людини” [33, с. 221].

Наш час вимагає істотного перегляду традиційного протиставлення Заходу і Сходу, яким нібито “не зійтись”. Виявляє свою обмеженість і європоцентристська концепція культури, за якою європейська культура є головною, базисною стосовно всіх інших регіональних і національних культур. Досвід свідчить, що деякі східні країни не тільки ефективно засвоїли багато надбань західної культури, зокрема в сфері технічних наук, передової технології, в освіті, а й лідирують у розвитку науково-технічного прогресу, освіти, не втрачаючи при цьому специфіки своєї національної культури (Японія, Китай).

За цих умов потрібна особлива толерантність у ставленні Заходу до Сходу, неприпустимі претензії провідних держав Заходу, насамперед США, на роль керівників світу, єдиних носіїв “справжніх” культурних цінностей для всіх народів. А прояви, тенденції такого роду є, вони містять потенційну можливість конфліктів, якщо не цивілізацій як таких, то великомасштабних міждержавних конфліктів. С. Хантингтон у праці “Зіткнення цивілізацій?” пише, що “Захід використовує міжнародні організації, військову могутність і фінансові ресурси для того, щоб правити світом, утверджувати свою вищість, захищаючи західні інтереси і утверджуючи західні політичні і економічні цінності. Так принаймні бачать сьогоднішній світ незахідні країни” [246 с. 43]. В інтересах людства не протиставляти Захід і Схід, їхні культури, а ще більше посилювати взаємокорисне спілкування між ними, що стимулюватиме розвиток світової культури, збагачення скарбниці загальнолюдських цінностей, сприятиме стабільності у світі.

У налагодженні культурних контактів між народами істотну роль відіграє туризм, який являє собою безпосереднє широкомасштабне спілкування між звичайними громадянами різних країн, а також між діячами науки, представниками культури. Особливо це стосується культурного і наукового туризму. Спілкування як соціальне явище виконує багато функцій, зокрема воно є важливим фактором суспільної інтеграції. Міжнародний туризм, в якому беруть участь мільйони людей різних народів і націй, сприяє взаємозбагаченню і

взаєморозумінню, утвердженню довіри народів між собою. А довіра є необхідною запорукою різнобічних, взаємокорисних зв'язків, зокрема й у сфері культури. А. Швейцер відзначив, що “довіра в будь-якій справі є тим першочерговою цінністю обіговим капіталом, без якого не може обійтись жодна справа. Вона здатна забезпечити умови для процвітання в усіх сферах” [254, с. 439].

Слід зазначити, що найважливіші документи з туризму, прийняті ВТО або за її участю, орієнтують туристів на такі контакти, які б сприяли справжньому спілкуванню, заснованому на взаєморозумінні і взаємодовірі. Це стосується Манільської декларації зі світового туризму (1980), документа Акапулько (1982), Хартії туризму і Кодексу туриста (1985), Гаазької декларації з питань туризму (1989), Монреальської декларації (1996), Глобального етичного кодексу з туризму (1999) та ін. У цих документах підкреслюється необхідність толерантних форм спілкування з населенням країн перебування і населення з прибулими туристами. Важливим завданням туризму вважається досягнення більш високого рівня поваги і довіри між усіма народами. Зокрема в документі Акапулько відзначається, що туризм повинен сприяти духу справедливості, гармонії і поваги між народами і пізнанню світу [4, с. 81].

У Хартії туризму державам рекомендується сприяти зростанню туристської свідомості і контактам відвідувачів з місцевим населенням з метою поліпшення взаєморозуміння і взаємного збагачення, сприяти інформуванню туристів з метою створення умов для розуміння звичаїв місцевого населення в місцях туризму і тимчасового перебування. Разом з тим, як зазначено в документі, приймаючи туристів, країни та їх населення мають право чекати від туристів розуміння і поваги до їхніх звичаїв, релігій та інших аспектів їхньої культури. У Кодексі туриста підкреслюється необхідність сприймати культуру місцевого населення, утримуватися від підкреслювання економічних, соціальних і культурних відмінностей, існуючих між туристами і місцевим населенням.

Загальними принципами, якими керується міжнародний туризм, є такі: визнання рівних прав народів у визначенні своєї долі, визначення самобутності культур і повага до моральних цінностей народів, право людини на повагу до її гідності та індивідуальності.

Вказані принципи і вимоги, які стверджуються у практиці міжнародного туризму, просякнуті духом справжнього гуманізму і демократизму, вони є основою для налагодження “діалогу” культур під час безпосереднього спілкування туристів з місцевим населенням.

У взаємодії, взаємовпливі і взаємозбагаченні культур істотну роль відіграють міжнародні туристські організації, які сприяють безпосереднім контактам представників культури різних країн світу. До таких організацій, зокрема, належать Міжнародна академія туризму, Міжнародна асоціація наукових експертів у галузі туризму, Міжнародна федерація журналістів і письменників з туризму.

Так, Міжнародна академія туризму (заснована ще в 1951 році) поставила собі за мету пропаганду і захист культурних цінностей міжнародного туризму, збереження і розвиток його гуманістичної спрямованості і тенденцій. Академія готує інформаційні матеріали, здійснює дослідження, видає журнал, де друкуються статті з питань світової культури і туризму. Вона проводить конкурси на кращі статті, присвячені духовним цінностям. Її дійсні члени та члени-кореспонденти представляють багато країн, безпосередні контакти, обговорення проблем розвитку культури, збереження культурних цінностей світового значення, безперечно, сприяють взаємодії, взаємовпливу і взаємозбагаченню культур.

У цьому ж напрямі діє і Міжнародна асоціація наукових експертів у галузі туризму (заснована теж у 1951 році). Її мета полягає у розвитку наукових зв'язків, обміні досвідом, підтримці наукових інститутів, співробітництві в організації і проведенні міжнародних конгресів, зустрічей науковців і засідань, присвячених науковим розробкам у галузі туризму, в яких чільне місце посідають проблеми світової культури та її розвитку. У її складі – викладачі університетів та інших навчальних закладів, які займаються науковими розробками і зробили певний внесок у дослідження проблем туризму. Членами Асоціації є 47 країн Заходу і Сходу, у тому числі Австралія, Австрія, Великобританія, Єгипет, Індія, Гондурас, Венесуела та інші країни світу. Вказані організації стимулюють діловий і науковий туризм, який передбачає знайомство з науково-культурними досягненнями країн відвідування, проведення конференцій і симпозіумів.

Велике значення для налагодження культурних контактів між народами світу має тісний зв'язок ВТО й інших туристських організацій всесвітнього характеру – з ООН, особливо з ЮНЕСКО (Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури). ЮНЕСКО, членами якої є понад 120 держав, співробітничав у справі розвитку взаємного пізнання і розуміння між народами, використовуючи для цього всі засоби спілкування, сприяє справі народної освіти, поширенню знання, встановленню співробітництва між діячами культури, організовує міжнародні конференції вчених і

засновує міжнародні організації науковців, допомагає у розповсюдженні і популяризації науки, зокрема й такій комплексній науці, як туризмознавство.

За допомогою ЮНЕСКО міжнародні туристські організації провели ряд міжнародних конференцій з різних питань розвитку суспільства і культури. Отже, безпосереднє спілкування представників різних країн і культур під час туристських взаємообмінів, діяльність міжнародних туристських організацій, спрямована на посилення взаємокорисних культурних зв'язків між народами, – все це сприяє не лише взаємозбагаченню культур, а й зближенню народів, запобіганню конфліктів на культурно-релігійному ґрунті, утвердженню миру.

В умовах наявності глобальних проблем, загроз самому існуванню людства немає іншого шляху для самозбереження людства, крім шляху порозуміння, вироблення спільних гуманістичних ціннісних орієнтацій.

Головна проблема сучасності, за словами А. Печчеї, полягає в тому, “як жити, не втративши самого себе, як жити, щоб зберегти минуле (традиції і культуру), як жити, щоб не вступати в конфлікт з іншими спільнотами людей” [188]. Розв'язанню цієї проблеми значною мірою сприяє туризм – культурний феномен нашого часу.

Отже, можна зазначити, що туризм – одна з найбільш сталих складових світової економіки, яка за останні десятиріччя має стабільні (в середньому 5 % на рік) темпи зростання і не зазнає коливань попиту/пропозиції, тому вважається одним з найперспективніших напрямків соціально-економічного розвитку. На сучасному етапі туризм став частиною стилю життя більш ніж третини людства, тому участь у туристичному процесі можна розглядати як складову якості життя [152, с. 2].

Важливо зазначити, що культура вільного часу передбачає наявність у суспільстві необхідних об'єктивних умов. Також сучасна тенденція, яка все більше проявляється в “суспільстві дозвілля”, полягає в тому, що споживач прагне споживати ті види дозвіллевої продукції, які потребують порівняно невеликого обсягу його вільного часу, навіть якщо це пов'язано з більшими витратами.

Сьогодні туризм є стійким елементом дозвіллевої активності індивідів. Це можна пояснити тим, що в сучасному суспільстві він набув масового характеру. Інтенсивні міжнародні контакти як на рівні держав, так і на рівні індивідів, комунікація засобами мережі електронної пошти та мобільних телефонів, бронювання готелів, білетів на транспорт, замовлення інших послуг через Інтернет стали типовими в соціальній практиці мільйонів людей.

Домінуюча роль туризму в дозвіллевих перевагах у сфері духовного життя пов'язана з наявністю різноманітних мотивів, які здійснюють вплив на вибір певного виду дозвілля. Протягом всього періоду існування туризму його потреби постійно трансформувалися. Якщо раніше люди мандрували, щоб ознайомитися з культурою інших країн, побачити світ, відпочити від звичного ритму життя, то зараз туристи, крім знайомства з культурою іншої країни, прагнуть більше дізнатися про побут людей, повсякдення життя, звички, традиції. Звичними стали поїздки в інші країни під час національних свят, карнавалів. Туристів цікавить внутрішня сторона життя людей. Туризм сьогодні перетворюється в індустрію задоволень, де мається на увазі не тільки культурні, скільки чисто фізіологічні аспекти споживання. Якщо раніше туризм асоціювався з цінністю ризикованої, але культурно насиченої подорожі, то в сучасних умовах він перетворюється в систему сфокусованого отримання фізіологічних задоволень (так зване обслуговування), яке займає першу позицію за значущістю в туристичній програмі.

У зв'язку з цим одним із важливих мотиваційних факторів туризму, поряд з прагненням наблизитися та досягнути світ іншої культури, стає набуття відповідно тієї культурної реальності, яка створюється телевізійною рекламою та статтями в популярних журналах. Саме це і стає реальністю в сучасних мандрах [122, с. 93].

Отже, сьогодні основними цілями туризму є: розважальні, рекреаційні, пізнавальні, оздоровчі, лікувальні, професійно-ділові, гостьові. Всі вони виражають ті або інші потреби.

Залежно від мети подорожі, потреби умовно можна класифікувати таким чином.

1. Турбота про здоров'я. Потреби в лікуванні можуть мати різне функціональне навантаження, і в екстремальному випадку лікування може бути основною метою поїздки. Туристична поїздка може бути: оздоровчою – загальна мета усіх турів (клімат, відпочинок, корисні для здоров'я моральні і фізичні дії); припускати лікування як супутню програму; лікувальною за приписом лікаря (лікування є основною метою туристської подорожі), що включає відвідування курорту, водолікарні, спеціалізованого санаторію, клініки.

2. Заняття спортом. Сюди входять тури, що дозволяють займатися в період відпустки такими видами спорту, якими більшість людей не мають можливості займатися регулярно впродовж року. Це гірські лижі, теніс, гольф, планерний спорт, кінний, вітрильний спорт, серфінг, підводне плавання, сплав на байдарках і катамаранах і багато іншого.

3. Навчання. Тут можна виділити передусім вивчення іноземних мов і розмовну практику, що передбачають щоденні заняття, а також інші види рекреаційних занять. Крім того, сюди входять навчання різним видам спорту і професійні програми навчання (менеджмент, маркетинг, економіка). Невелику групу становлять повчальні тури за інтересами (кулінарія, екологія, астрономія).

4. Можливість самовираження і самоствердження. Ці потреби можуть реалізовуватися за допомогою паломництва, основною метою якого є святкування культових обрядів, отримання заряду духовної енергії, а також пригодницьких турів (сафарі, полювання, підкорення гірських вершин).

5. Можливість зайнятися улюбленою справою (хобі) в середовищі однодумців, спеціальні тури для автолюбителів, фанатів і спортивних уболівальників на спортивні змагання, тури для паломників, колекціонерів, гурманів.

6. Розваги і потреби в спілкуванні з людьми. Це в основному подорожі у святкові дні і тури з розважально-пізнавальними програмами. Розважальні потреби можуть бути різноманітними: відвідування атракціонів, аквапарків, відомих театрів, цирків, казино, кабаре, карнавалів, фестивалів, національних свят.

7. Пізнавальні цілі пов'язані зі споживанням культурних цінностей: огляд пам'яток, явищ природи, красивих видів і пейзажів, національних парків; ознайомлення з досягненнями культури, науки і техніки (музеї, галереї, культові споруди); відвідування екологічно чистих або, навпаки, дуже забруднених об'єктів, історичних місць і споруд.

У всіх вищезазначених турах основна потреба полягає в задоволенні цікавості і підвищенні культурного рівня туриста. Друга основа класифікації мотивів – це специфічні інтереси різних туристських груп. Вони дозволяють виділити чотири категорії туристських мотивів, які розрізняються залежно від приналежності туриста до тієї або іншої соціальної (демографічної, вікової, економічної і так далі) групи.

Туризм припускає активний і пасивний відпочинок. Потреба у виборі відпочинку залежить від віку, характеру, способу життя, стійких принципів, впливу суспільства та інших чинників. Людина з активною роботою бажає пасивного відпочинку і, навпаки, розумова праця – потребує фізичного навантаження, емоційного потрясіння. На схильність туриста до пасивного відпочинку також може чинити вплив і сезонність. Таким чином, чинники туристської мотивації мають певну можливість посилювати свою дію на ухвалення рішення про подорож і вибір туристського продукту.

Отже, дозвіллеві цінності – це предмети різноманітної діяльності людей, які задовольняють які-небудь матеріальні або духовні потреби представників різних соціальних груп у сфері дозвілля. До матеріальних дозвіллевих цінностей належать об'єкти природного і соціокультурного середовища, що дозволяють здійснювати різні дозвіллеві практики. Духовні дозвіллеві цінності – це сукупність термінальних цінностей, що здійснюють вплив на реалізацію вітальних, інтеракціоністських, соціалізаційних і смисложиттєвих потреб у сфері дозвілля. Цінності у сфері туризму, як виду дозвіллевої діяльності, дозволяють задовольняти потреби в лікуванні, занятті спортом, навчанні, пізнанні, розвагах, занятті улюбленою справою, а також у самовираженні, самоствердженні індивіда і підвищенні його культурного рівня.

Отже, туризм у сучасних умовах є одним з ефективних засобів реалізації соціокультурних цінностей у сфері дозвілля. Це відбувається завдяки посиленню взаємозв'язку і взаємозалежності країн, відкритості кордонів і збільшення масштабів міжнародної торгівлі, а також поширення мережі електронної пошти, мережі Інтернет і мобільних телефонів, які допомагають встановлювати міжнародні контакти, бронювати готелі, квитки на транспорт.

Таким чином, туризм у сучасних умовах є невід'ємною частиною життя людини і одним з ефективних засобів реалізації соціокультурних цінностей у сфері дозвілля. Про це можна впевнено говорити, здійснивши аксіологічний аналіз сучасного стану туризму, оскільки цінності входять до основних компонентів мотивації людської діяльності, багато в чому детермінують специфіку сприйняття індивідом навколишньої дійсності і особливості його поведінки. Аналіз можливостей туризму в реалізації дозвіллевих цінностей неможливий без використання соціокультурного й суб'єктно-діяльнісного підходів. Вони передбачають наявність певного соціокультурного середовища, а також специфіку туристської діяльності та її мотиваційну складову. Завдяки цим підходам туризм можна охарактеризувати як вид діяльності, спрямований на реалізацію різноманітних цінностей особи у сфері дозвілля. Дозвіллеві цінності – це такі предмети різноманітної діяльності людей, які задовольняють будь-які матеріальні або духовні потреби людей різних соціальних груп у сфері дозвілля (лікування, оздоровлення, навчання, пізнання, заняття хобі).

Туризм пов'язаний з тимчасовим переміщенням людей у вільний час з місця свого постійного проживання в іншу країну або іншу місцевість у межах своєї країни. Основними його цілями є: отримання задоволення, пізнання, відпочинок, оздоровлення, лікування,

відвідування гостей. При цьому до туризму не належать заняття, пов'язані з оплачуваною діяльністю в місці тимчасового перебування. Туризм деякою мірою взаємодіє з рекреацією, оскільки поєднує в собі такі види діяльності, як пізнання і відновлення сил.

2.5. ДОЗВІЛЛЯ ЯК ПРОСТІР ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ІНТЕРКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Починаючи з другої половини ХХ століття все частіше звучать ідеї взаємодоповненості культурних дискурсів і формування планетарної, загальнолюдської, універсальної культури, яка поєднує все різноманіття світу. Розширення та ускладнення взаємозв'язків між народами та державами у сучасному життєвому просторі концептуалізує полікультурний стан суспільства, де в ідентифікації людини, етносу, спільноти проявляються нові характерні риси: необхідність поваги до інших народів, до їх мислення і дій. Комуніація між культурами, ставши новою реальністю, поєднує та руйнує національні традиції, утворюючи глобальну культуру. За всім цим – дві різнонаправлені тенденції, одна з яких – експансія в сферу інонаціональної культури, яка так чи інакше призводить до асиміляції, інша – прагнення до єдності у різноманітності, що призводить до утворення “загальної культури” поряд з культурами національними.

Міжкультурна комуніація не заходиться осторонь від усіх цих питань. Вона тісно пов'язана не тільки з теорією комуніації, а й з історією культури та сучасною соціокультурною ситуацією, коли йде процес формування мультикультурного суспільства, у якому, власне кажучи, і розгортається інтеркультурна комуніація, яка конститує спільний простір, і де відбувається взаємодія різних культур і різних традицій. Враховуючи сьогоднішню єдність світу, все більш очевидним стає, що міжкультурна комуніація, поряд з економікою та політикою, є важливим фактором регуляції як внутрішнього життя, так і відносин між державами, фактором впливу на розвиток багатьох сфер суспільства і сфери дозвілля зокрема. “Бархатна завіса культури” віднині замінила “металеву завісу ідеології” як головної демаркаційної лінії [301, с. 22].

Важливе значення для розробки методологічних проблем інтеркультурної комуніації мають праці В.П. Андрущенка, Б. Вальденфельса, Ю. Габермаса, М.Д. Култаєвої, М.І. Михальченка, І.М. Предборської, В.Г. Табачківського, Н. Еліаса та інших дослідників. Варто зауважити, що в цьому зв'язку в останніх дослідженнях тих можливостей, які відкриває як потенційна, так і актуальна

інтеркультурна комунікація, основний акцент робиться на її екзистенційному значенні. Такий підхід, зокрема, притаманний працям О. Гриви, О.І. Навроцького, Н.В. Скотної. Але метатеоретичне бачення цієї проблеми не усуває необхідності дослідження функціонального потенціалу інтеркультурної комунікації. Майже зовсім не досліджена роль інтеркультурної комунікації в сфері дозвілля, а саме дозвілля заповнює сьогодні досить велику частину вільного часу людини.

Але перш ніж розглянути дозвілля як майданчик для розширення інтеркультурної комунікації, потрібно з'ясувати такі поняття, як “міжкультурна комунікація”, “інтеркультурна комунікація”.

Розгляд функціональних можливостей інтеркультурної комунікації в сучасному просторі є надзвичайно важливим моментом, оскільки постає проблема пошуку нового типу соціально-культурної ідентичності індивіда, який відповідав би змінам у сучасному соціокультурному просторі. З урахуванням вказаних тенденцій сфера дозвілля, яка є однією зі складових повсякденного життя, що регулюється системою соціальних інституцій та культурними установами (традиції, звичаї, ритуали), стає важливим простором інтеркультурної комунікації та потребує сучасного аналізу. Отже, нашою метою є розгляд інтеркультурної комунікації в сфері дозвілля, тому що ключовим і головним моментом в дозвіллевій діяльності є саме комунікація.

Роль комунікації в глобальному світі зазнає значних змін, але не втрачає свого значення. Це – спілкування у сімейному колі, з товаришами, різні види дозвілля, в яких процес соціалізації виходить за межі сім'ї, наприклад, нестандартні контакти, які необхідні для встановлення психоемоційної рівноваги. При цьому спілкування є важливим фактором соціалізації, фундаментальною основою людського буття. Людина набуває свого власного образу крізь призму спілкування, стверджує себе у світі, ведучи безперервний діалог як з іншими суб'єктами, так і сама з собою. Рушійною силою цього процесу, безперечно, і є інтеркультурна комунікація, яка надає людині можливість свідомо сприймати культурні норми, ціннісні уподобання, мову, ототожнювати себе з культурними взірцями іншого суспільства, засвоювати все нові форми проведення вільного часу. І, що важливо, саме дозвілля стає простором для інтенсифікації, розгортання інтеркультурної комунікації. Тому потрібно з'ясувати роль інтеркультурної комунікації у формуванні вмінь у полікультурному середовищі бачити в “Іншому” подібність і відмінність і при цьому

зберегти баланс між рідною та іншими культурами, не протиставляючи їх, а встановлюючи нові зв'язки.

Міжкультурна комунікація не стоїть осторонь від цих питань. Вона тісно пов'язана не тільки з теорією комунікації, а й з історією культури та сучасною соціокультурною ситуацією, коли йде процес формування мультикультурного суспільства, в якому, власне кажучи, і розгортається інтеркультурна комунікація, яка конституює спільний простір, в якому відбувається взаємодія різних культур і різних традицій.

Комунікація є необхідною умовою людського життя. Вона за способом здійснення може бути простим обміном думок, знань, бажань тощо, а може бути й трансформатором соціального простору. Комунікація як інформація набуває прискореного розвитку у ХІХ столітті. Це ще більшою мірою стосується передавання інформації. Як переконливо доводить Р. Козеллек, “після запровадження на початку ХІХ століття швидкісної машини з плоским друком і винаходу телеграфії, літографії, а зрештою, і фотографії, з'явилася можливість перетворювати події в інформацію протягом дедалі коротших проміжків часу й дедалі швидше доводити інформацію до адресата” [127, с. 224].

Сучасні дослідження показують, що культурна самобутність будь-якого народу – невід'ємна частина культурної самобутності інших народів, що всі культури підкоряються законам комунікації (взаємодії та взаємовпливу). Комунікація є способом організації прямих і зворотних зв'язків між локальними підсистемами культури (субкультурами всередині окремої культури), індивідами всередині окремої культури або на рівні міжкультурного спілкування і навіть між різночасовими культурами. Тому реальність процесу міжкультурної комунікації виступає у вигляді взаємодії та взаємовпливу: а) культур, які передають своєрідність суспільно-історичних умов та специфіку культурного життя; б) мови, яка відображає культуру народу і є певною формою культурної поведінки; в) суб'єкта-носія культури.

На підставі цього в міжкультурній комунікації можна умовно виокремити складові елементи, які дозволяють вести мову про її особливості:

- комунікативна складова міжкультурної комунікації направлена на реалізацію правил спілкування засобами знаків, символів, культурних традицій, які притаманні тій чи іншій соціокультурній спільності, з метою досягнення взаєморозуміння;

- інтерактивна складова означає організацію взаємодії між суб'єктами – носіями різних культур. Така взаємодія заснована на особистих характеристиках комунікантів. Наслідком цього процесу є взаємовідносини;
- перцептивна складова дозволяє виявити механізми взаємного пізнання та зближення різних соціокультурних спільностей і, як наслідок, взаємопізнання.

На основі вищеназваних складових міжкультурної комунікації направленість процесу міжкультурної комунікації пов'язана з досягненням взаєморозуміння, встановлення взаємовідносин, взаємопізнання та зближення різних культурних спільностей.

Виникнення поняття “міжкультурна комунікація” відображає пошуки культурної єдності, упорядкування світу, визнання місця “Чужого” у власному світі. Комунікація відбувається у формі спілкування, взаємодії відбуваються за різними каналами за допомогою різних вербальних та невербальних комунікативних засобів. Комунікація – це “способи, за допомогою яких люди спілкуються та розуміють почуття один одного” [285, с. 223].

Практичні потреби в міжкультурній комунікації виникли внаслідок бурхливого економічного розвитку багатьох країн і регіонів, радикальних змін у технології. Як наслідок, світ став значно більш динамічнішим – щільність та інтенсивність тривалих контактів між представниками різних культур дуже зросла та продовжує збільшуватися. Крім економіки, важливими зонами професійної та соціальної міжкультурної комунікації стали освіта, наука, туризм.

Міжкультурні комунікації супроводжуються змінами у суспільній свідомості, насамперед постмодерністською відмовою від європоцентристських підходів у гуманітарних і суспільних науках. Визнання абсолютної цінності різноманітності світових культур, усвідомлення хрупкості існування та загрози знищення великої кількості традиційних культур та мов призвели до того, що відповідні дисципліни почали бурхливо розвиватися, спираючись на новий в історії людства феномен – цікавість народів Землі один до одного.

Міжкультурна комунікація є видом культурної комунікації з новою системною властивістю. У ній артефакт однієї культури стає метапродуктом іншої культури, який містить у собі відбитки адаптації та інтерпретації. Отже, міжкультурна комунікація визначається як взаємодія систем, в яких артефакт зазнає якісних змін – він перетворюється в іншу форму розвитку, отримує новий вид і нову функцію.

У міжкультурній комунікації метапродукт у системі, що приймає, – це артефакт, який перейшов межу, та містить у собі відбитки інтерпретації та такий, що стає з “Чужого” “Своїм”. Іншими словами, коли одна культура запозичує артефакт іншої культури, він стає власністю культури, що запозичала, але в переробленому вигляді, при умові збагачення його новим змістом. Привласнення “Чужого”, “Іншого” обов’язково супроводжується адаптацією до “Свого”, а це вже можна розглядати як зміни.

Міжкультурна комунікація відбувається на трьох рівнях: етнічному, національному, цивілізаційному. Етнічна взаємодія відбувається між локальними етносами. Така міжкультурна взаємодія має двоякі тенденції. Взаємне засвоєння елементів культури сприяє, з одного боку, процесам інтеграції, взаємозбагачення, обміну, але, з іншого боку, цей процес супроводжується посиленням етнічної ідентичності, появою етноцентризму. Сутність останнього міститься у тому, що судження про чужі культурні цінності виникають відповідно до власних культурних цінностей. Іншими словами, етноциентризм – це установка сприйняття та оцінка інших культур через призму своєї.

З цієї точки зору власна культура перевершує всі інші культури, які можуть вважатися неповноцінними. Це будь-яке пониження “Чужого”, абсолютизація власної культури, яка виражається в тому, що все, що знаходиться за межами власної культури, розцінюється як “варварське”. Механізм засвоєння чужої культури при етноцентризмі відбувається на основі зіткнення звичного та незвичного.

Альтернативою етноцентризму служить етнорелятивізм, на основі якого можлива взаємодія культур на етнічному рівні. Фундаментом етнорелятивізму служить положення про те, що поведінку людини можна зрозуміти тільки виходячи з конкретної ситуації, що в культурній поведінки немає єдиного стандарту правильності. У даному випадку мова йде про розуміння чужої культури на побутовому рівні, тому що культура сприймається як поведінка людини. При цьому релятивізм акцентує увагу на тому, що оскільки людина живе в міжкультурному просторі, то їй доводиться вчитися поважати не тільки себе, а й інших.

Процес адаптації починається з емпатії (співчуття) та закінчується формуванням плюралізму, суть якого полягає не стільки у визнанні різних культур, скільки у більш повному розумінні у конкретних культурних ситуаціях. Безумовно, успішна адаптація потребує певного особистого досвіду життя в іншій культурі.

Міжкультурна комунікація здійснюється і на цивілізаційну рівні. У минулому саме спілкування між цивілізаціями забезпечило найбільш суттєві результати в обміні художніми, науковими та іншими досягненнями.

Сама взаємодія між різними етносами, державами та цивілізаціями відбувається у різноманітних формах: починаючи від поверхневих туристичних і ділових контактів, закінчуючи складними процесами міграції та еміграції. У цих випадках люди знайомляться з іншою культурою та культурними відмінностями.

Усвідомлення культурних відмінностей, визнання їх за свої та розчинення в іншій культурі призводить до ідентифікації, тобто самоототожнення реципієнта з тією чи іншою культурою, зміст якої він “приміряє” на себе, на свою свідомість. Людина ідентифікує себе з якою-небудь соціальною групою, з яким-небудь культурним значенням, смислами, цінностями, нормами тощо. Ідентифікація відбувається майже несвідомо та визначається її безпосереднім соціально-культурним оточенням. Біологічним вираженням ідентифікації є наслідування як самий простий спосіб запозичення інформації, яка необхідна для нормальної життєдіяльності, безпосередній шлях отримання яких-небудь знань, умінь і навичок. Механізм наслідування або копіювання не набувається, а є генетично закріпленим механізмом пристосування організму до оточуючого середовища.

Отже, комунікативні взаємодії при “зустрічі” різних культур можуть бути успішними або можуть закінчитися комунікативним провалом. Це залежить від культурно обумовленої взаємної комунікативної компетенції учасників комунікативної події, тобто від балансу між загальним і відмінним у їх процесах сприйняття та символічних системах. Культурно обумовлені відмінності призводять до особливого різновиду комунікації, яка називається міжкультурною, при якій комуніканти з різних культур використовують при прямому контакті спеціальні мовні варіанти та дискурсивні стратегії. Отже, міжкультурна комунікація – процес безпосередньої взаємодії культур.

У сучасному світі, коли відбуваються процеси глобалізації у всіх сферах людського життя, все більшого значення набуває термін “інтеркультурна комунікація”. Що означає “інтер”? Чи мається тут на увазі, що між двома або кількома культурами існує взаєморозуміння та сприйняття толерантності? Або ж слово “інтер” означає, що між двома або кількома культурами існують спільності, які виникають і розвиваються на основі або виховання, або освіти. Тоді інтеркультурне виховання спрямоване передусім не на формування

толерантності, а переслідує на солідарну згуртованість. Або ж слово “інтер” вказує на те, що виховання ґрунтується на спільному для усіх культур фундаменті” [288, с. 57]. Ці спостереження стосуються різних можливостей онтологізації інтеркультурної комунікації. Онтологічні моделі інтеркультурної комунікації особливо поширюються останнім часом, коли відбуваються спроби визначити особливості структурування мультикультурного простору через комунікативні процеси. Так, справжнім суб’єктом культурно-історичного та освітнього простору людина стає через постійне “спілкування-діяння”. Вона набуває свого власного образу крізь призму спілкування, стверджує себе у світі, ведучи безперервний діалог як з іншими суб’єктами, так і сама з собою.

Інтеркультурна комунікація (intercultural communication) – спілкування між індивідами, які представляють різні культури. Отже, можна сказати, що інтеркультурна комунікація означає адекватне взаєморозуміння учасників комунікативного акту, що належать до різних національних культур; особливий тип культури, який характеризується взаємодією національних культур, етнокультурна компетентність особистості, толерантність, прагнення до міжнаціональної згоди у всіх сферах спілкування, тобто комунікація в єдиному, сучасному, глобальному просторі.

Отже, складовими інтеркультурної комунікації є міжкультурна компетентність, яка означає знання життєвих звичок, моралі, звичаїв, установок даного соціуму, які формують індивідуальні та групові установки; індивідуальні мотивації, форми поведінки, невербальні компоненти (жести, міміка), національно-культурні традиції, системи цінностей. Здатність до комунікативної компетенції притаманна всім представникам *Homo sapiens*, але та чи інша реалізація цієї здатності культурно обумовлена, вона визначається унікальним індивідуальним досвідом кожної людини, з чого випливає, що при комунікації, яка є процесом обміну повідомленнями, постійно відбувається відтворення смислів, тому що вони не збігаються навіть у людей, які розмовляють однією і тією ж мовою та соціалізувалися в одній і тій же культурі.

Іншою складовою в контексті інтеркультурної комунікації є толерантність, що означає повагу різноманіття культур, інших правил, мови і поведінки, самовираження, мислення. У Декларації принципів терпимості ООН відмічає, що толерантність – це єдність у різноманітності, це те, що робить можливим досягнення миру та веде від культури війни до культури миру [94].

Досягти ефекту взаєморозуміння в міжкультурній комунікації – складне завдання. Про складність процесу розуміння писав А.Н.

Уайтхед: “Розуміння ніколи не являє собою завершеного статичного стану розуму. Воно завжди має характер процесу проникнення – неповного та часткового” [230, с. 372].

Інтеркультурна комунікація у сучасному світі розгортається на макро-, мезо- і мікрорівнях, що визначає формально її функціональний діапазон, який, щоправда, потребує подальшого уточнення, коли йдеться про його змістовне наповнення. На макрорівні інтеркультурна комунікація відбувається у ситуації транскультурності. Її змістом є культура в реаліях світового суспільства. Інтеркультурна комунікація саме на цьому рівні демонструє свою внутрішню парадоксальність. Як приклад тут можна навести теоретичний конструкт “суспільства знань”, яке, зрештою, означатиме у перспективі нівелювання культурних відмінностей. Ця тенденція здається, на перший погляд, небезпідставною, бо культурні техніки підпорядковуються вимогам матеріального виробництва і, зрештою, є універсальними, такими, що мають загальнолюдський характер [317, с. 178]. Але варто зауважити, що саме вони дають можливість бути інтеркультурній комунікації полілогом між культурами, розкрити єдність у різноманітності їх здійснення.

Прикладом інтеркультурної комунікації на макрорівні є дискурс щодо освітньої євроінтеграції, де конститутивного значення набуває європейська ідея освіти у її просвітницькій інтерпретації. Метою такої освіти, як вже було визначено у німецькій класичній філософії, є саморозвиток людства. Саме тому освіта має бути безперервною, забезпечуючи тим самим спадкоємність і зв'язок людства у нелінійному і багатовимірному цивілізаційному процесі. Про емпіричні умови такої інтеграції, що здійснюється засобами освіти і виховання, у класичній філософській думці не згадується, бо вони вважаються випадковими і другорядними. Інтеркультурна комунікація у такій ситуації підпорядкована ідеї вищого порядку і виконує функцію транслятора її смислів. Адже важливо не тільки знати зміст такої вищої ідеї, а й розуміти її смисли. Як приклад тут можна навести інтеркультурну комунікацію щодо ідеї Європи та європейської освіти, що розгорталася на теренах Слобожанщини у ХІХ ст. [196, с. 165].

За сучасних умов інтеркультурна освітня комунікація саме на макрорівні є семантично ускладненою, бо містить у собі інші семантики, особливо слід виділити політико-правові. Багато досліджень переконливо доводять, що зміст і функціональний потенціал інтеркультурної комунікації як такої визначається зрештою філософськими образами людини, які у правових, політичних та

освітніх деклараціях мають різну мету, а отже, і функціональне призначення [305, с. 24].

Інтеркультурна комунікація на цьому рівні має справу не з метатекстами, теоріями, стратегіями, які повинні пройти апробацію в національних контекстах, а з відносинами між представниками різних субкультур, які разом конституують життєвий світ як спільний світ, попри існуючі культурні відмінності. На макрорівні інтеркультурна освітня комунікація зосереджується передусім на проблемах виховання, визначених педагогікою співробітництва. Її виховні практики були б набагато ефективнішими, якби при розробці стратегій співробітництва враховувався феномен співіснування субкультур на рівні генерацій тих, хто виховує, і тих, хто виховується. Перші, як відомо, задають ідеал виховання у суспільстві. Без інтеркультурної комунікації на макрорівні цей ідеал може перетворитися на примус. Виконуючи людиноперетворюючу функцію, інтеркультурна комунікація на цьому рівні спрямована також на пошуки нових горизонтів у стратегіях життєтворчості людей, що мають мислити глобально, а діяти глокально, зберігаючи свою національну ідентифікацію.

На своєму мезорівні інтеркультурна комунікація здійснюється не тільки у горизонтальному вимірі як спілкування між різними культурами, а й у вертикальному. Мається на увазі діалог “між різними культурами пригадування” [292, с. 37]. Це набуває принципового значення, коли йдеться про виховання історією, про консенсус щодо історичного минулого. Але передусім інтеркультурна комунікація на мезорівні є комунікацією між субкультурами. М. Грізе слушно зауважує: “Поняття субкультури має ті ж самі когнітивні функції для аналізу і пояснення людської поведінки в рамках одного й того ж суспільства, як і ідея культури для поведінки людей у різних культурах. Іншими словами, “субкультура – це інтрасуспільне, а культура – інтерсуспільне поняття. В обох випадках, отже, йдеться про Чужість, тобто про загрозу, що виникає через можливість інобуття, невпевненість, страх, непередбачуваність, нерозуміння. Субкультурне дослідження є етнологією у своїй країні або інтракультурним дослідженням Чужого” [297, с. 39].

Окрім всього сказаного, для інтеркультурної комунікації принциповим моментом є те, що вона демонструє тенденцію до плюралізації. Особливо це стосується молодіжних субкультур, у межах яких, попри їх відмінності, формується саме через інтеркультурну комунікацію їх транскультурний простір. Деякі культурологи вважають це проявом кризи. Так, відомий німецький

дослідник комунікативних процесів серед молоді Д. Баке зауважує: “Молодіжна культура тенденційно втрачає свій первісний смисл, прив’язаний до певної фази життя (молодості), скоріше воно починає позначати відчуття швидкості, спонтанності та інтенсивності, що може бути притаманним усім віковим групам” [274, с. 131].

На мікрорівні інтеркультурна комунікація розгортається у світі повсякденності. У добу глобалізації саме тут відбувається зіткнення з чужими, точніше, іншими культурами і моделями поведінки, сприяючи активізації процесів соціального навчання у його загальноцивілізаційному значенні. Інтеркультурна комунікація може починатися на будь-якому рівні, але її функціоналізація відбувається лише за умов проникнення її смислів у повсякденні практики.

Отже, інтеркультурна комунікація розгортається одночасно на всіх її структурних рівнях, виконуючи функції як інтеграції культури макропростору, так і дезінтеграції в межах горизонтальних і вертикальних субкультур. Функціональний діапазон інтеркультурної комунікації потенційно є надзвичайно широким. Ця комунікація здатна як прискорювати культурні інновації, так і гальмувати їх впровадження.

Для інтеркультурної комунікації, крім іншого, принциповим моментом є те, що вона демонструє тенденцію до плюралізації. Знову ж таки стосується це особливо молодіжних субкультур. Попри їх відмінності, формується вона саме через інтеркультурну комунікацію, їх транскультурний простір. Дійсно, через інтенсифікацію процесу глобалізації людина стає іншою – активною, динамічною, віртуально співприсутньою в усіх важливих подіях світу. Така людина є більш цивілізованою, ніж у попередні епохи, бо розширює діапазон своєї життєвої компетентності. Але усвідомлення такого розширення і раціоналізація застосування нових можливостей, що відкриваються перед нею, потребують широкого інтеркультурного дискурсу. Саме до такого простору інтеркультурних можливостей залучається людина у сфері дозвілля через інтеркультурний діалог.

Інтеркультурний діалог внаслідок розгортання глобалізаційних процесів стає сьогодні повсякденністю. Адже міграційні потоки, зростання соціальної мобільності у відкритих суспільствах обумовлюють конституювання їх як мультикультурних спільнот. Такі спільноти складаються не з абстрактних індивідів, а з людей, що відрізняються не тільки за своїми культурно-етичними характеристиками, а й за віком, статтю, освітою тощо [142, с. 27].

Інтеркультурний діалог, якщо він здійснюється не формально, а є проявом дискурсивного розуму, дозволяє запобігти домінуванню

стратегій імітації, якими привабливими вони б не здавалися. Не буде перебільшенням визначення такого діалогу, як прояв загальноцивілізаційних тенденцій. Адже інтеркультурна комунікація спрямована передусім на з'ясування та уточнення перспектив розвитку людини. Зрештою, це комунікація щодо наявного стану і подальшого руху антропосоціогенезу, в якому вагому роль відіграють освіта й виховання.

Можна зазначити, що інтеркультурний діалог є живою репрезентацією інтеркультурності. Водночас інтеркультурність є тим драматичним полем, де через здобуття досвіду Чужого народжуються нові культурні і соціальні смисли. Показово, що феноменологічний опис того, що Вальденфельс характеризує як "Між", можна здійснити лише негативно. Це "Між" вислизає від будь-якого понятійного закріплення. На думку Вальденфельса, його "не можна ані звести до множинності окремих культур або навіть до своєї культури, ані зорієнтувати його на загальну культуру. Інтеркультурність означає більше, ніж мультикультурність у сенсі культурної множинності, а також більше, ніж транскультурність у сенсі переступання межі певних культур. Люфт між своїм і чужим світами, між своєю і чужою культурами не можна закрити, і все ж намагаються позбутися його в той чи інший спосіб" [63, с. 95].

Стосунки між учасниками діалогу принципово тяжіють до симетричного зрівняння, оскільки з кожною спробою розуміння і з кожним домаганням значущості я переступаю свою власну позицію так, що Чуже не є для мене цілком чужим, а Своє не є суто своїм" [63, с. 100].

Така ситуація складається насамперед у сфері дозвілля. У сучасних умовах ми не можемо обминути віртуальне спілкування в мережі Internet, відзначаючи його інформаційне, пошукове, освітнє наповнення та форму дозвілльового проведення часу. Освітньо-інформаційні послуги щодо користування мережею Internet, володіння базовими навичками РС-користувача є сьогодні невід'ємною частиною життя більшості людей світу.

Виявленню конструктивного потенціалу інтеркультурної комунікації в сфері дозвілля сприяє так званий м'який (soft) туризм, що переслідує просвітницьку мету, жорсткий (hard), орієнтований на розвагу і відпочинок без будь-яких наслідків для розвитку особистості.

Можна сказати, що розвиток інформаційних технологій трансформує не тільки всю структуру комунікативного досвіду людини, а й взагалі її бюджет часу, і вільний час безпосередньо. Так,

сучасна молодь все більше свого вільного часу присвячує спілкуванню засобами електронної пошти, через широкосмуговий і мобільний Інтернет. Комп'ютерні мережеві технології створюють можливості багатобічної комунікації, сенс якої полягає в тому, що кожен індивід, який отримує інформацію за допомогою того або іншого каналу, однаково здатний взяти участь у повному та ідентичному контексті дискусії, може не лише чути, але й бути почутим. Сучасна людина має можливість одночасно підтримувати контакти з десятками і сотнями людей, включаючи представників різних культур і різних соціальних прошарків. Це вимагає від особистості високої комунікативної компетентності (у тому числі мовних знань і навиків роботи з різними засобами передавання інформації). Під впливом розвитку інформаційних технологій набуває широкого розповсюдження така форма дозвіллевого проведення часу, як інтернет-контакт, де індивід знаходиться у спілкуванні з дуже вузьким колом людей, проте потенційно може вийти на кожного. Інформаційні технології допомагають долати багато з фізичних перешкод для комунікації (віддаленість, ліміт часу), підвищують можливість учасників комунікації довести до інших і обґрунтувати свою точку зору. Але одночасно існує і негативний вплив інформаційних технологій на комунікаційне середовище, який полягає у тому, що руйнується міжособистісна комунікація і співтовариства, засновані на безпосередньому міжособистісному спілкуванні. Людина, яка проводить багато часу в кіберпросторі, відвикає від реальної дійсності і починає боятися безпосереднього спілкування з собі подібними. Під впливом розвитку інформаційних технологій індивідуалізація суспільства приводить до швидкої легітимації соціальної самоти, до виникнення так званої "інтерактивної" самоти, специфіка якої полягає у витісненні живих соціальних контактів контактами віртуальними.

Таким чином, інтеркультурну комунікацію можна розглядати як наслідок і водночас як один з вирішальних факторів якості сучасних практик, зокрема дозвіллевих. І саме сфера дозвілля як сфера вільного вибору та реалізації особистих бажань є простором, де відбувається інтенсифікація інтеркультурної комунікації. Інтеркультурна комунікація як діяльність передбачає взаємодію представників різних культур у процесі сумісної професійної діяльності в багатьох сферах дозвілля. Інтеркультурна комунікація як умова та організаційний принцип може використовуватися при рекламній та виставковій діяльності, при розробці туристичного продукту, в діяльності

дозвіллевих центрів, торговельно-розважальних комплексів і багатьох інших форм дозвілля.

Формування особистості має відмінності в різних культурах, у різних світоглядних системах. Зокрема, це дається взнаки і в Україні. Як наголошує М. Саппа, “незважаючи на майже 17 років незалежності, Україна ще не перестала бути постколоніальною країною, бо не можна так швидко пройти шлях від тоталітарного рабства до сучасного постіндустріального суспільства, шлях, на який інші держави витрачали раніше століття... джерелом нетерпимості й можливої конфліктності в Україні є не різна етнічна ідентифікація жителів України, а їх різне ставлення до неї як до держави. Це ставлення з притаманним йому цінностями, традиціями та звичками, що формувалося в Україні десятиліттями і не в одному поколінні” Тож слушною здається думка В. Дільтея: “Ідеал формування людини залежить від життєвого ідеалу тієї генерації, що виховує. Стан цієї генерації одночасно обумовлює і систему засобів, за допомогою яких здійснюється виховання” [289, с.14]. Інтеркультурний діалог, тематизуючи цивілізаційний аспект освітніх і виховних практик, сприяє виявленню не тільки цих відмінностей, а й спільних проблем, що виникають у національних соціокультурних контекстах, породжених складноструктурованим цивілізаційним процесом.

У цьому зв'язку Н. Еліас зауважує: “Перехід до інтеграції людства на глобальному рівні знаходиться, безперечно, лише на своїй початковій стадії, але вже зараз даються взнаки ранні форми нового всесвітнього етносу і особливо розширення ідентифікації міжлюдських взаємин. Існує багато ознак розвитку нового глобального почуття відповідальності за долю індивідів, що опинилися в біді, незалежно від їхньої державної або родової приналежності, їхньої групової ідентичності в цілому” [264, с. 233].

До інтеркультурного діалогу залучається необмежена комунікативна спільнота. Моделлю такого діалогу, точніше, полілогу, теоретично може служити конструкт ідеальної комунікативної спільноти Ю. Габермаса. На практиці ж такий діалог здійснюється індивідами, що є представниками різних життєвих світів з різних частин світу, з різною історією і різним досвідом. Така інтеркультурна комунікація характеризується найбільшою спонтанністю і інтенсивністю. Вона поглиблює розуміння чужого, сприяє встановленню міжлюдських контактів. Така інтеркультурна комунікація в сфері дозвілля, як ніяка інша, здатна подолати упередженості щодо чужого. Але вона недостатньо структурована. Нестійкими є також здобутки такого діалогу, бо він продукує

переважно враження, як долає, так і створює міфи щодо чужого та інших культур. Структурування інеркультурного діалогу на неформальному рівні (в сфері дозвілля) стає можливим, коли до нього залучається світова література, інтеркультурна філософія й мистецтво, тобто у комунікативній спільноті посилюється вагомість письменників, філософів, педагогів й митців, що задають йому спрямованість на розв'язання гострих глобальних проблем сучасності, від вирішення яких залежить доля людства.

Слід зазначити, що усі види і форми інтеркультурного діалогу формують особистість людини, для якої мультикультурне світове суспільство стає реальністю. В описах світового суспільства доцільно відрізнити його культурну структуру від культурних стилів його численних акторів (держав, великих груп, національних еліт, пересічних людей тощо). Наприклад, молодіжна субкультура у більшості країн світу є найбільш глобалізованою. Молодь звичайно більш активно, ніж доросле населення, бере участь у неформальному інтеркультурному діалозі, встановлює культурні контакти, створює свою молодіжну культуру, яка впливає на рівень відкритості суспільства. Культурні ж стилі є вираженням і демонстрацією єдності культурного і соціального капіталу у повсякденних практиках індивідів. Через елементи культурних стилів здійснюється демаркація певних ідентичностей як культури смаків і уподобань. Так, культурний стиль глобальних еліт відрізняють від стилів життя тінейджерів. Його риси описані американським соціологом Д. Бруксом у книзі “Бобо в раю” [283]. Неологізм “бобо” тут є аббревіатурою від словосполучення “богемна буржуазія”. Адже сучасна глобальна еліта, сучасний глобальний істеблішмент – це освічені люди, які здатні робити з ідей продукти. Вони, – пише Брукс, – однією ногою стоять у світі богемі і креативності, а іншою – у матеріальному світі грошей, де ключовою цінністю є матеріальний успіх. Цьому стилю притаманна так звана “нова скромність”, поєднання духовних пошуків і навіть трансценденталізму з практицизмом, перфекціонізмом навіть у малих речах тощо. Так само як еліта, також і інші групи утворюють групову єдність та відокремлюють себе від інших через певні елементи стилю.

Сучасні ЗМІ та Інтернет відкривають зовнішній бік таких культурних стилів, але їхнє смислове кодування здебільшого залишається прихованим.

“Коли інтенсифікуються контакти, виникає своєрідна ситуація: плідно взаємодіють кілька філософських традицій світової філософії. Певний філософський концепт, незалежно від того, в якому

культурному середовищі він формувався, “обробляється” кількома різними тенденціями” – констатує В.Г. Табачковський [223, с. 7]. Така ж ситуація спостерігається і в інших сферах та явищах. Значного впливу, враховуючи всі сучасні зміни і можливості, зазнає сфера дозвілля, де ключовою діяльністю виступає саме комунікація. Це – спілкування у сімейному колі, товаристві, інші види соціального дозвілля, в яких процес соціалізації виходить за межі сім’ї, – нестандартні контакти, необхідні для встановлення психоемоційної рівноваги. При цьому спілкування є важливим фактором соціалізації, фундаментальною основою людського буття. У дозвіллевому спілкуванні головну роль відіграє субкультура комунікаторів і оточення, в якому воно відбувається. У сучасних умовах ми не можемо обминути віртуальне спілкування в мережі INTERNET, відзначаючи його інформаційне, пошукове, освітнє наповнення. Освітньо-інформаційні послуги щодо користування мережею Internet, володіння базовими навичками PC-користувача та набуття додаткової освіти або спеціалізації в галузі комп’ютерних інформаційних технологій пропонують навчальні заклади – в межах навчального плану як факультативний курс, та культурно-просвітницькі – насамперед бібліотеки, культурно-просвітницькі центри, також спостерігається розповсюдження нових форм – Internet-кафе та Internet-клубів.

Сьогодні у процесі формування установок, орієнтацій особистості все більш значну роль починає відігравати не традиційна система виховання та освіти, а засоби масової інформації та комунікації, які активно формують “культурний екран” (А. Моль) сучасної людини [154]. Сучасна людина вже не просто спілкується, вона постійно знаходиться в інтеркультурному просторі, де відбувається інтеркультурна комунікація.

Найбільш складною проблемою інтеграції є транснаціоналізація культури. Це значна багатовекторна тенденція, що включає різні процеси, пов’язані з насиченням простору національних культур новим ціннісно-смісловим вмістом і формуванням нового типу транснаціональної культури як культурного прошарку, що поступово охоплює все більший сегмент у національних культурах і що трансформує їх цілісність. Крім того, транснаціоналізація культури здійснюється шляхом розширення міжнародного обміну культурними товарами і послугами; закріплення нових форм організації культурного життя; зростання масштабів діяльності створених транснаціональних систем освіти і науки, що змінюють сталі форми соціалізації і професіоналізації і, відповідно, особистісну культуру, що забезпечує психологічну адаптивність людини до динаміки сучасної

культури інформаційного суспільства, що передбачає соціальну мобільність, мінливість ідентифікаційних моделей.

Всі ці зміни так чи інакше пов'язані з розширенням інформаційно-комунікативного простору кожної культури, що відбувається за рахунок створення нових медіапросторів і віртуалізації культурного середовища, що включають різні форми аудіовізуальної комунікації, зокрема й оперативну мас-медійну комунікацію, інтерактивну взаємодію тощо.

Розширюючи ідеї М. Маклюена, німецький соціолог Н. Луман пише: “Комунікація виникає лише тоді, коли хтось бачить, чує, читає і розуміє, що тут могла б слідувати подальша комунікація. Одна лише дія (передавання повідомлення) ще не є комунікацією” [150, с. 12]. Отже, при такому розумінні комунікація – це і механізм поширення інформації за допомогою технічних засобів, інструмент дії на суспільну свідомість, але це і спосіб здійснення зв'язку і взаємодії людей у соціокультурному середовищі. Згідно з Ю. Хабермасом, комунікація забезпечує діалогічний простір раціонально-критичного (дискусійного) обговорення соціальних проблем, без якого не може відбутися розуміння проблем, а значить, і створення нових підходів до соціальної реальності, виявлення нових норм і цінностей, культурних сенсів, орієнтирів для розвитку суспільства. Більш того, стверджує вчений, “не існує жодної соціокультурної життєвої форми, яка не була б спрямована, принаймні непрямим чином, на продовження комунікативної дії за допомогою аргументованих засобів – наскільки б рудиментарні не були форми аргументації і наскільки б мало не були інституціалізовані процеси досягнення взаєморозуміння” [243, с. 157].

Виробництво об'єктів, наявність яких може передбачатися в подальшій комунікації, забезпечує стабільність (репродуктивну здатність) суспільства, але одночасно збільшує ризик конфлікту – тестування комунікації через комунікацію показує, що мас-медіа в гонитві за популярністю не відмовляються від спроб урізноманітнити інформацію, аби спровокувати її прийняття або відхилення [150, с. 155]. Тому відбір інформації, з іншого боку, здійснюється людьми (у засобах масової інформації), включає і їх самих (в цілому, всіх споживачів медіакультури) в процес відбору, з боку самих же засобів інформації. “Всі засоби масової інформації у своїх передачах, тобто певними, відібраними питаннями, виділяють і вміщують у рамку певні зразки, які сприймають індивіди. Здійснюючи циклічну операцію дослідного налаштування і безперервної інтерференції ... вони (ЗМІ) при цьому локалізують і структурують не реальні автономні групи, а соціально-психологічні зразки, що моделюються масовою дією їх

передач. Найблисучішим таким зразком є, звичайно, “громадська думка” – не ірреальна, але гіперреальна політична субстанція, фантастична гіперреальність, яка жива лише завдяки монтажу і маніпуляціям у ході тестування” [36, с. 136].

У цілому ж можна сказати, що мас-медіа додає символам, кодам, цінностям, значенням зрозумілість, робить інформацію доступною, проте не знімає центрального питання: “Як можливо, що інформація про світ і про суспільство визнається інформацією про реальність, якщо відомо, як вона виробляється” [150, 189]. З цього питання і виникає традиційне твердження про всесильність мас-медіа. Чи дійсно “прийшов час інформаційної бомби, перспектива вибуху якої незабаром зажадає встановлення системи соціальної заборони і впровадження “автоматичних запобіжників” для запобігання перегріву, тобто розщеплювання соціального ядра націй” [72, с. 86].

Постає питання: чи можлива “свобода від мас-медіа” ? З цього приводу існують різні точки зору. На наш погляд, крайніми полюсами ставлення до мас-медіа в суспільстві є, з одного боку, приєднання складових їх структур, раніше всього телебачення, до “збалансованого організму”, потужного інструмента формування масової свідомості і світогляду за допомогою властивих “екранній культурі” симультивності, видовищ і безпосередності. Тим самим суб’єкти мас-медіа (такі власники-комунікатори, як держава або комерційні організації) ігнорують можливості “людини, що сприймає”, якій відводиться роль пасивного споживача, нездатного аналізувати інформацію, що поступає, адекватно оцінювати її достовірність і оперативність, тим самим “прочитувати” реальні цілі, які вони (комунікатори) переслідують. При такій точці зору телебачення – це інструмент ідеології політичної або економічної, ідеології певних “груп інтересів”, а телевізійний текст – кон’юнктурний телевізійний текст, що відповідає сповна певним потребам і що формує потреби за заданими параметрами. Незначні розбіжності в специфіці, але загальні по суті, демонструють і друковані ЗМІ.

У моделі, що описується, жорстко задані перспективи – від “керованих мас-медіа” до “керованого суспільства”. Ці перспективи не мають нічого спільного з ідеями демократії. Ймовірно, що саме цю модель має на увазі П. Віріліо, коли говорить, що розширення інформаційного простору не завжди сприяє оновленню репрезентативної демократії політичних партій, бо під цією маскою “впроваджується ідеологія автоматичної демократії, коли неможливо обговорити що-небудь, “компенсується” соціальним автоматизмом, за типом досвіду або оцінки телевізійної аудиторії. Демократія у вигляді

умовного рефлексу, яка не потребує прилюдного обговорення, коли передвиборчу компанію виграють нав'язані думки, коли запропонована “демонстрація” партійної програми поступається місцем “передбачуваний” і видовищній розробці індивідуальної поведінки, параметри якої давно визначені рекламою” [72, с. 88]. Йдеться про масштабні задуми, що не зважають ні на інтелектуальні людські ресурси суспільства, ні на національні культури з їх носіями, тобто “ідеологічне зараження” соціуму.

Інший варіант – це апеляція тільки до механізмів самоорганізації, повне заперечення яких-небудь детермінант у розвитку мас-медійного простору. Допустимо, що спонтанні інформаційні потоки будуть позбавлені яких-небудь управлінських дій, перетворюючи тим самим соціокультурну реальність у “хаотичний метатекст”. Наскільки ця модель відповідає типовій демократичній державі? Чи передбачають “вільні мас-медіа” вільний вибір продукції, а значить, і вільних у своїх думках і вчинках людей? Як ця свобода співвідноситься з відповідальністю?

Розширення впливу на аудиторію стимулює конкуренцію за Інтернет-простір і медіапростір (СМК), і в цій ситуації в культурі і телебачення з'являються не лише права, але й відповідальність за медіаверсію реальності. Зростають і обов'язки держави перед суспільством за розвиток і підтримку комунікацій, що виконують інтеграційну функцію. Така точка зору все частіше висловлюється і вітчизняними, і зарубіжними фахівцями. Узгодження взаємних прав і обов'язків національних урядів і різних секторів інформаційно-комунікативного середовища може статися лише на принципах відповідальності, пошуку компромісних рішень, формування відповідного дискурсу в цілях збереження своєї ідентичності в глобалізуючому світі [286]. Понад усе, на наш погляд, цій стратегії відповідає модель культуроцентризму.

Проте для реалізації будь-якої моделі необхідно мати відповідну інфраструктуру, бо бажання на практиці розвивати ту або іншу змістовну “медіа- модель” у суспільстві реалізовується лише за наявності друкарського видання, технічного засобу прийому і передавання інформації, умов, що дозволяють здійснювати комунікацію.

Таким чином, можна сказати, що інтеркультурна комунікація – явище багатоякісне та відображає суспільні відносини і соціокультурний досвід окремого народу, рівно як і людства в цілому.

У міру розвитку людської історії як єдиної всесвітньої історії інтеркультурна комунікація розширює соціально-історичне

підґрунтя для напрацювання трансляції як унікального, так і універсального соціокультурного досвіду людства.

Внаслідок інтеркультурної комунікації культура набуває різних форм, які знаходять своє вираження не тільки у взаємовпливі, синтезі, діалозі, збагаченні, а й у домінуванні впливів однієї культури на іншу (наприклад, американізація).

Інтеркультурна комунікація є фактором культурної динаміки, тому що культура як система відкрита, дисипативна та саморегулююча функціонує на основі комунікації. Їх взаємозв'язок та взаємовпливи реалізуються у взаємному напруженні через взаємодію внутрішніх структурних змін і зовнішніх впливів.

Поступові та вибухові процеси в динаміці культурного розвитку виконують важливі функції: одні забезпечують новаторство, інші, звертаючись до традицій і культурного наслідування, – спадковість. Це дві сторони єдиного цілісного механізму. Тому у сфері дозвілля, завдяки новаторству та спадковості, не втрачаються набуті з часом традиційні форми дозвілля, а доповнюються новими, як інших культур, так взагалі і сучасними, що виникли завдяки інформатизації та технологізації. У цілому, звернення до поняття “традиції” обумовлене розглядом інноваційних процесів у сфері молодіжного дозвілля. При цьому під дозвіллевіми інноваціями ми розуміємо такі явища цієї сфери життєдіяльності, яких не було на попередній стадії розвитку суспільства, але які з'явилися на даній стадії і знайшли свій прояв або в абсолютно нових формах дозвіллевої діяльності, або в трансформаціях форм, що існували раніше, а також в умовах і наслідках цих змін.

Як фактор культурної динаміки інтеркультурна комунікація розширює сферу культурного засвоєння світу та одночасно розширює сферу означених предметів, які набувають цінності та значення. Завдяки цьому культура постає як усвідомлене уявлення про світ.

Культура потенційно багатомірна, її актуалізація відбувається лише при зіткненні з іншою культурою. Вона завжди реалізується як діалог між культурами та індивідами, які є її носіями. У цьому смислі діалогізм можна розглядати як суттєву характеристику комунікації в цілому та інтеркультурної комунікації зокрема. Індивід як істота соціальна, вступаючи у комунікацію з носієм іншої культури, завжди “діалогізує” від імені своєї культурної спільності, соціального “ми”, в рамках якого відбулося його становлення як особистості. Підкреслимо, що саме в сфері дозвілля, у невимушеній обстановці, завдяки діалогу – чи то під час мандрівок та туризму, чи то завдяки

Інтернету – відбувається як свідомий, так і неусвідомлений контакт між різними культурами та індивідами.

Діалог між культурами здійснюється як символічна комунікація та міститься у розкритті смислу та значення однієї культури для іншої. Цей діалог здійснюється в особливому комунікаційному просторі, який забезпечує взаємопроникнення та відкритість культур шляхом інтерпретації та адаптації цих культур одна до одної в умовах принципової смислової розбіжності значною мірою обох. Таким чином відбувається взаємозбагачення культур.

Виникають нові комунікативні форми культури дозвілля, які пов'язані з технологіями віртуальної реальності, феноменом інтерактивності. Традиційні моделі дозвілля виявляють свою недієздатність, різко змінюється статус окремих форм дозвілля. Відбувається зниження значення авторського, автохтонного начала, а на перший план виходить масовість, доступність, всезагальність, а також і колективне начало у виробництві процесами, хоч немало зусиль витрачається на імітацію авторської своєрідності. Але, незважаючи на самі гострі зіткнення, інтеркультурна комунікація на основі взаємовпливу, синтезу культур, культури дозвілля, зокрема культурного діалогу, зберігає національну культуру, етнічні прояви культури дозвілля.

Розділ III

ДОЗВІЛЛЯ ЯК СФЕРА НАКОПИЧЕННЯ ГЛОБАЛЬНИХ РИЗИКІВ

3.1. СФЕРА ДОЗВІЛЛЯ В СУСПІЛЬСТВІ РИЗИКУ

Прикметною характеристикою дозвілля є його амбівалентність. Адже сфера дозвілля, з одного боку, оптимізує людський фактор, сприяє реалізації здібностей, творчих обдарувань людини та ціннісних орієнтацій на добро, красу, свободу, а з іншого – може бути орієнтована проти самої людини. Сутність людини полягає у постійному балансуванні між перспективами, які відкриває дана сфера. Однак утворення “світового суспільства”, яке все частіше визначається як суспільство ризику, вносить дисбаланс у всі сфери людського життя. Сфера дозвілля не тільки не є винятком, але, можна сказати, є лідером у накопиченні і самопродукуванні глобальних ризиків. Сучасна сфера дозвілля не тільки пропонує широкий спектр можливостей в організації вільного часу, але й провокацій.

Адже соціальна реальність змінюється настільки швидко, що індивід не в змозі орієнтуватися, адекватно реагувати на ті умови, в яких він опиняється, та адаптуватися до них. Майбутнє для нього уявляється невизначеним і непередбаченим, а сучасність примушує почувати себе невпевненим і незахищеним. Індивід повинен переглядати свої життєві позиції, кардинально або частково змінювати спосіб життя та світогляд, пристосовуватися до нових умов. Він знаходиться в суспільстві, в якому, на думку У. Бека, майбутнє визначає сьогоднішня і в якому одні ризики породжують інші. У таких умовах ризик сприймається як невід’ємна частина повсякденного життя. В умовах соціальної невизначеності і її інституціональної нестійкості вкрай необхідно врахувати усі можливі і навіть мінімально вірогідні наслідки ризикогенного розвитку, на що, як хрестоматійно відомо, вперше звернув увагу Ульріх Бек [21]. Дійсно, в рамках постсучасності ризики різноманітні і повинні враховуватися як у різних системах соціальної дії і громадського управління, так і в усіх сферах життєдіяльності суспільства, тобто в економіці, політиці і соціокультурній сфері. Можна сказати, що суспільство ризику – це специфічний спосіб організації соціальних зв’язків, взаємодії і стосунків людей в умовах невизначеності, коли відтворення життєвих засобів (умов життя), фізичних і духовних сил

людини, набуває не соціально спрямованого, а переважно випадкового, ймовірного характеру, витісняючись виробництвом самого ризику. У. Бек відзначає: “Те, що відбувається зараз, це не є незнанням і спрямованістю проти розуму. Насправді рефлексивний сучасний індивід краще освічений і більш інформований, ніж будь-коли. Але змінюється сам тип знання. Воно саме по собі нестійке, оскільки вилучено з визначеності” [21, с. 17]. Невизначеність і небезпека підтримуються новим типом індивідуальності, розривають зв’язок часу і зв’язок поколінь, роблять суспільство “суспільством ризику”. Соціальна реальність сучасного суспільства стала здаватися квазіприродною, непідвласною людині, оскільки суспільство складається під дією об’єктивних сил і процесів, серед яких першочергове місце займає глобалізація. Вона підміняє універсалізацію, знижує здатність індивіда й суспільства в цілому контролювати ситуацію [28, с. 118]. Т. Парсонс у зв’язку з цим відзначає, що суспільство справляється із кризами краще, якщо збережено його ціннісно-нормативну структуру. Якщо ж остання перебуває в кризі, то “підриваються” всі системоутворюючі властивості, і глибина кризи може бути такою, що її не можна перебороти. Н. Луман теж підкреслює, що кризовий соціальний процес неминуче призводить до відриву індивідів від життєвих світів і формування особистого світу [151].

Серед позитивних моментів суспільства ризику можна відзначити поступове формування культури ризику. Як зауважує Е. Гідденс, формується деяка “культура ризику”, належність до якої вимагає від людей готовності до постійних змін, які відбуваються як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях. В умовах культури ризику, підкреслює він, необхідно “вчитися жити в умовах ризику, аналізуючи різний досвід, який дозволяє робити власне життя більш або менш стабільним” [296, с. 10].

Однак поширення згубних звичок і девіантних форм поведінки не тільки у суспільствах дефіциту, але й – достатку набуло крайніх форм прояву. Ризикогенне суспільство виникає завдяки діяльності самовиробництва, яке засноване на свідомості суб’єкта, який, діючи, породжує ризики. Однією з головних ідей А. Турена є обґрунтування нового визначення суб’єкта, якого він назвав “діючий індивід” [229]. У ситуації ризику діючою особою є особистість, яка наслідки своєї діяльності визнає своїм творінням і яка діє як певний суб’єкт від власного імені.

Але не можна забувати про те, що людина не може діяти абсолютно вільно. Її діяльність підпорядковується як умовам певного

середовища, так і умовам самої ситуації. Дійсно, темпи розвитку сучасної цивілізації, де постійно збільшується обсяг знань, створюють передумови для вкорінення думки про безмежні можливості людини. “Постіндустріальне суспільство утворює можливості для повноцінної реалізації особистості, забезпечує достатньо для її розвитку вільного часу та великий обсяг знань. Розвиток сучасного суспільства знаходиться на шляху до homo creator” [252, с. 412]. Але навіть така ситуація розвитку не може і не повинна абсолютизувати творче начало в людині. Навіть порівняно зі знанням всього людства знання окремого індивіда досить незначні за якісними та кількісними ознаками. Як відмічає М. Епштейн, у сучасному світі відбувається “відставання людини від людини” [266, с. 216]. Автор вказує на збільшення розриву між окремим індивідом і тим обсягом соціально-технологічних досягнень, які встигло накопичити людство. З кожним поколінням знання суспільства все збільшуються. У зв’язку з цим людина стає нездатною сприймати величезний потік інформації, вона відчуває себе знесиленою внаслідок обмеженості своїх біологічних можливостей. Отже, будь-яка діяльність поєднана з ризиками. Ризики стають головними елементами соціальної діяльності і одночасно гарантом існування індивіда у світі, який постійно змінюється. Джон Адамс вважає, що людина живе, керуючись правилами “термостату ризиків” [272, с. 49]. Адамс каже, що ризикувати схильна кожна людина, але в різних індивідів ця схильність проявляється різним чином: на когось впливає випадок, хтось балансує між рішенням ризикувати або не ризикувати, але так чи інакше за допомогою “термостату ризиків” можна описати будь-яку ситуацію. Кожна людина має його і, правильно скориставшись, може настроїти так, щоб знизити ступінь ризику. А це тому, що кожен є менеджером ризиків і насамперед повинен відрізнити саморизик від небезпек, в які людина потрапляє. Під саморизиком мається на увазі схильність індивідів до ризику. Але слід підкреслити, що термостат у кожної людини і кожного суспільства свій, тому що його установка змінюється залежно від переваг індивіда або суспільної культури. Для когось якийсь процес або ситуація є ризиком, для іншого – ні. Це відбувається тому, що кожний індивід має свої певні ціннісні орієнтації, відмінні від орієнтації іншого, внаслідок своєї неповторності та унікальності, а також індивідуального характеру ціннісних переваг.

Особливе значення у виробництві ризиків має система соціокультурних цінностей, які детермінують розуміння ризику,

динаміку соціальних процесів, що їх продукують. Разом з тим традиційні орієнтири, ментальні програми, які вбудовані в тканину ціннісних систем, впливають на успіх-неуспіх суспільних перетворень і, в свою чергу, породжують нові ризики. Отже, ризики тим самим вносять свій істотний вклад у перетворення постсучасності на “іншу соціальність”, яка не лише постійно інституціонально переструктурується, не лише нестримно перебудовує взаємозв’язки між суб’єктами (фрагментуючи їх зміст і децентруючи їх), але й вторгається в сферу приватної повсякденності, змінюючи умови існування людини, її світовідчуття, проведення вільного часу, дозвілля.

Кожен індивід, маючи діяльну константу свого існування, у вчинках спирається насамперед на духовну матрицю, вироблену відповідно до його ціннісних орієнтацій. Суб’єкт, ризикуючи, тобто формуючи своєю діяльністю ситуацію ризику, виходить із значущих для нього послань, реалізує у дійсність те, заради чого створюється ситуація ризику. Це означає, що діяльність створюється заради певної мети, яка є для людини цінністю в конкретній ситуації. У принципі, будь-яка діяльність направлена на досягнення бажаної мети. Але ризикова діяльність відрізняється тим, що тут людина дійсно обґрунтовано може очікувати негативного результату своєї діяльності, коли вона усвідомлено жертвує однією цінністю заради іншої, більш значущої у даній ситуації для певного індивіда.

Таким чином, людина, прагнучи до кращого, ставить перед собою завдання, вирішення яких можливе лише у такій алгоритмічній дії, як вибір. Вибір, у свою чергу, реалізується шляхом активізації людської свідомості при визначенні людиною найбільш і найменш значущих цінностей. Вибір тому є одним з дій алгоритму, а точніше, ситуаційного процесу – процесу ризику. Наявність вибору становить його суб’єктивну сторону та свідчить про антропологічність природи ризику.

Проблема людини, яка створює ризикогенну ситуацію, трансформується у сферу соціального, тому що соціальний ризик – це діяльність людини стосовно ситуації ризику (вибір або конструювання ситуації ризику, або відмова неї). Ідеальні образи, які моделюються індивідом в уяві, можуть втілюватися ним у дійсність тільки завдяки здатності альтернативного вибору. Прийняття рішення – завжди творчий акт, який направлений на вирішення протиріччя між наявним існуванням об’єкта і необхідним, що задовольняє суспільні та особисті потреби, які постійно збільшуються. Творча діяльність є умовою та “рушійною силою” розвитку як окремої людини, так і суспільства. Рішення, яке прийняте на користь однієї з альтернатив, може бути кваліфіковане як постійний перехід з однієї фази розвитку ситуації в іншу, тому воно є творчим.

Можна сказати, що ризик завжди є суб'єктивним, ситуація ризику завжди моделюється людською діяльністю. При філософському дослідженні ризику важливо підкреслити саме даний аспект ризикової діяльності. Суб'єктивний ризик полягає в активному ставленні до дійсності, в її творчому інноваційному перетворенні та в оцінці власної діяльності через призму отриманих результатів. Активна діяльність, що визначається як творча, пов'язана з поняттям вибору, свободи, ціннісних орієнтацій. Всі ці концепти виявляють взаємозв'язок з соціальним ризиком, виходячи з чого, останній може бути представлений як універсальний, такий, що відображає загальні особливості, які притаманні людській діяльності.

Одним із тенденційних факторів останнього часу є рівень процесу індивідуалізації, що постійно збільшується, та його різні грані. З одного боку, індивідуалізація становить суть особистості, яка здійснює ризикову діяльність, з іншого боку, збільшується проблема моральної відповідальності за те, як вона користується свободою. Досить часто люди будують свої життєві стратегії, орієнтуючись лише на вироблення та споживання матеріальних благ, ставлячись зверхньо до моральних цінностей. Особливо гостро ця проблема стоїть у сфері дозвілля. Зокрема, у таких ризикогенних формах, як нічні клуби, казино, ігрові автомати та ін.

З одного боку, суспільство ризику, в якому суб'єкти повинні виживати індивідуально, не розраховуючи на інституціолізовані системи, сприяє зростанню автономії та свободи індивіда у виборі економічних стратегій та форм виробництва й споживання, а з іншого – посилює тенденції до глобалізації ризиків. На думку Н. Лумана, ризики виникають з різних контингенцій (тобто випадковостей). При цьому ніхто не може повністю виміряти ризик [150, с. 18]. Отже, проблема формування культури дозвілля є актуальною для освітян. Адже у широкому сенсі під культурою дозвілля можна розуміти відповідальність за долю людини і людства.

Саме тому необхідно напрацювати новий тип ціннісно-нормативної системи, в якій ризик є інтегральним компонентом. Перманентна взаємодія людей з середовищем ризиків обумовлює виникнення особливого способу мислення, деякі стратегії, стилі життя та специфічні навички існування в середовищі ризиків, на основі яких і формується культура ризику. Причому ні традиції, ні досвід минулих поколінь не дозволяють напрацювати ефективні стратегії виживання в сучасних умовах. Там, де закінчується традиція, починається суспільство ризику. “Модернізм безпрецедентним чином змітає всі традиційні типи соціального порядку” [296, с. 4].

У сучасних суспільствах немає передбаченості у розвитку ні на особисто-індивідуальному, ні на суспільному рівнях. Кожен індивід

стоїть перед необхідністю побудови життя за “індивідуальним проектом”. У сучасному світі спостерігається тенденція до індивідуалізації, яку У. Бек називає характерною рисою сучасності. Індивідуалізація передбачає “реконструкцію” попередніх форм життя та заміну їх на нові, при яких “індивіди повинні інсценувати та продюсувати свої біографії самостійно”, що досить важко, тому що відсутня єдина система знань, система цінностей, яка всіма визнається, норм, традицій, які в умовах традиційних суспільств є орієнтиром для побудови чіткої життєвої позиції [21, с. 18].

Тенденція відтворення ризику в нашому суспільстві теж набуває все більших масштабів. Факторами, які свідчать про загрози існування самого суспільства, є негативні демографічні процеси, рівень злочинності, суїциду, алкоголізм, наркоманія. Але це – наслідки, причина – у втраті звичної соціально-політичної системи норм і цінностей.

У соціально-гуманітарній літературі широко розповсюджене уявлення про ризик як про можливу невдачу, небезпеку, яка з певною мірою вірогідності може зумовити різні втрати. Наприклад, ризик – можливість небажаних наслідків будь-якого процесу, явища або факту, що вимірюється вірогідною величиною втрат [218, с. 336].

Не менш популярне судження про ризик як діяльність у невизначеній ситуації. Як зауважує російський дослідник А. Альгін: “Діяльність, яка пов’язана з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, в процесі якої є можливість кількісно та якісно оцінити вірогідність досягнень результату, невдачі та відхилення від цілі” [3, с. 19]. Ми виходимо з того, що майбутні ситуації, до яких пристосовується наша поведінка, зазвичай залежать від поведінки великої кількості людей та обумовлені такою великою кількістю фактів, що ми і не намагаємося всі їх прийняти до уваги, а тим більше оцінити та скласти їх індивідуальні значення [174].

Потрібно відмітити об’єктивний та суб’єктивний аспекти природи ризику. У першому випадку ризик розглядається як деякі небезпечні обставини, які можуть спричинити негативні для суб’єкта наслідки; в суб’єктивному підході ризик пов’язується зі свободою волі та свідомістю людини та трактується як вибір варіанта поведінки з можливих альтернатив. Не вдаючись у детальний розгляд діалектики об’єктивного та суб’єктивного у феномені ризику, хотілося б відмітити: стосовно об’єктивних моментів діяльності людини ця категорія застосовується як оцінка можливостей небезпеки або невдачі. Поняття “ризик” містить у собі оціночний смисл, що і є його сутнісною характеристикою. На підставі вищесказаного дамо таке визначення:

ризик – це оцінка обставин, діяльності, можливих негативних наслідків з точки зору вірогідності досягнення мети соціальним суб'єктом.

Якщо звернутися до українських реалій, то можна констатувати системну духовну кризу: руйнується мораль, вироджується образність і мистецтво, відмирають істинні релігійні почуття. Живе спілкування, душа пригнічуються комунікаціями та інтелектом. Криза традиційних світоглядних цінностей призводить до кризових явищ в усьому суспільному житті. Крім того, ризики ініціюються сучасною інформаційною культурою, незаперечним лідером якої є екранна культура. Телебачення перетворюється на транслятор згубних звичок і девіантних форм поведінки через засилля картин насильства та вбивств. Особливо ця проблема гостро поставлена у суспільствах дефіциту, де телебачення досить часто є майже єдиною розвагою не тільки дорослих, але й дітей і підлітків. Інформаційна культура спирається на інформацію не як знання (в класичному розумінні), а на дані будь-якого характеру, суперечливі зокрема й не обов'язково достовірні.

Дозвілля, що виконувало протягом багатьох років роль додатку виробничої сфери, все більш стає широким полем соціально-культурної діяльності, де відбувається самореалізація творчого і духовного потенціалу суспільства. У сучасному дозвіллевому просторі відбуваються зміни традиційних форм дозвіллевого проведення часу, а також з'являються нові, нетрадиційні види дозвілля, які виникають під впливом трансформації, інтеграції суспільств. Деякі нові форми дозвілля – сноубординг, дайвінг та інші вже самі по собі несуть елементи ризику в життя людини. Тому відбувається істотна переоцінка значення дозвілля як соціально-культурної категорії в житті суспільства, а вивчення змісту дозвілля нині набуває особливої актуальності також тому, що якість вільного часу населення є важливим індикатором умов життєдіяльності широких соціальних груп, критерієм успішності перетворень, що проводяться у світі і в країні зокрема.

А чи готове взагалі суспільство до творчості, до кращого майбутнього життя? Останнім часом у світі відбуваються радикальні зміни у всіх сферах життя суспільства, і ці зміни не завжди на найкраще. Однією зі сфер життєдіяльності, де найяскравіше проявляються наслідки цих трансформацій, є дозвілля. Саме в просторі дозвіллевої діяльності можна прослідкувати зміни, які відбуваються в суспільній свідомості, що пов'язані з формуванням нової системи ціннісних орієнтацій, руйнуванням традиційних норм і

цінностей. Цей стан суспільного розвитку, який дослідники називають станом соціальної невизначеності, характеризується тим, що соціалізація молоді набуває нестійкого характеру, розмиваються життєві уявлення і орієнтири, знижується рівень культури дозвілля. Окрім цього, стан соціальної невизначеності характеризується виникненням ряду негативних тенденцій у сфері дозвілля, які пов'язані з виникненням настроїв безглуздя існування, криміналізацією дозвілля, зростанням молодіжної злочинності. У той же час частині молоді властиве домінування гедоністичної спрямованості в рамках її дозвіллевої діяльності, тобто орієнтація на отримання у вільний час лише задоволень і розваг. Але при цьому для багатьох людей дозвілля, по суті, обертається ілюзією вільного проведення часу, хоча насправді воно є регламентованим відповідно до нав'язаних засобами масової інформації стандартних зразків. У ситуації, коли ці зразки є недосяжними для більшої частини населення країни, і молоді зокрема, виникають додаткові протиріччя між потребами молодих людей у сфері дозвілля та об'єктивними можливостями реалізації цих потреб.

Слід зазначити, що нині саме дозвілля сформувалося як основна сфера вторинної соціалізації сучасної молоді. Багато в чому це обумовлено тим, що традиційні інститути соціалізації, освіта і сім'я, не виконують в повному обсязі свою функцію. У суб'єктивному сприйнятті значної частини молоді роль дозвілля також є однією з пріоритетних: це підтверджується і об'єктивними показниками, які показують підвищення значущості дозвілля в сфері розподілу тимчасових ресурсів. Саме у сфері дозвіллевої діяльності молодь відкриває для себе і освоює типові для представників цієї соціальної групи форми поведінки і ціннісні орієнтири.

Так, не можуть не впливати на молодь спосіб життя та дозвіллева діяльність, об'єктивні соціальні процеси, які пов'язані, наприклад, з погіршенням соціально-економічної ситуації в країні, а також зміни у сфері суспільної свідомості та ідеології, що включають процеси деідеологізації і виникнення загальносвітоглядної кризи. Свідомість молоді особливо вразлива в епохи криз, і це пояснюється тим, що її життєвий досвід недостатній, а уявлення про морально-етичні цінності нестійкі. Проблеми, які виникають, посилюються психофізіологічним дисбалансом, наявністю "дорослих" потреб і бажань за відсутності адекватних матеріальних можливостей. Тут слід звернути увагу на ту обставину, що в кризові періоди так званий "стихийний аспект" (тобто дія об'єктивних чинників, які недостатньо контролюються тим або іншим суб'єктом) починає відігравати в процесі соціалізації індивіда дуже значну роль, причому цей вплив на

внутрішній світ індивіда, на особливості його структури, досить часто буває суперечливим і негативним. Ці обставини в сукупності сприяють зниженню ефективності процесу соціалізації. Поширення серед молоді девіантної поведінки служить симптомом неблагополуччя в суспільстві і одночасно є прямим наслідком порушення процесів соціалізації молодого покоління. У суспільстві ризику розширюються масштаби заборони процесу соціалізації. Це відбувається тоді, коли соціум не має в розпорядженні достатніх умов для своєчасної повноцінної участі молоді в суспільному житті. На практиці це проявляється в зниженні соціальних гарантій на отримання молодими людьми освіти і професії, на працевлаштування, в згортанні культурних, спортивних, оздоровчих програм, зниженні рівня життя в країні і криміналізації усіх сфер життєдіяльності суспільства. Неминучим наслідком даних негативних тенденцій може бути як прискорена, так і така, що запізнюється, соціалізація, при якій молодь не набуває в повному обсязі набору соціальних ролей дорослої людини, характеризується прогресуючим інфантилізмом, відсутністю самостійності, що проявляється, зокрема і в рамках дозвілєвої діяльності. Можна зробити висновок, що суспільні процеси чинять вирішальний вплив на процес становлення ціннісних орієнтацій у сфері дозвілєвої діяльності, формуванні видів дозвілєвої поведінки.

Молодь як демографічна група відіграє інноваційну роль в організації життя будь-якого суспільства. Найважливіша соціальна функція молодого покоління полягає в оновленні суспільства, його засад, форм життєдіяльності людей, а також у наданні динаміки соціально-політичним процесам. Соціальна творчість, таким чином, є невід'ємною характеристикою призначення молоді в житті суспільної системи. Детрадиціоналізація сучасного суспільства ризику супроводжується зміною парадигми міжпоколінної взаємодії: формується, за висловом М. Мід, так звана "префігуративна культура", яка припускає передавання соціального досвіду опосередковано через ЗМІ і систему освіти і в основному в групах однолітків [166, с. 140]. При цьому старше покоління вимушене вчитися у молодшого і зважати на його соціальну творчість.

Заперечення новим поколінням норм і стосунків, що віджили себе, є прогресивною тенденцією в розвитку суспільства, але огульне заперечення цінностей минулого призведе до соціальної аномії, морального релятивізму, розриву традицій взаємодії поколінь.

Динаміка процесу інформатизації як провідного вектора культурного і цивілізаційного розвитку визначає конкурентоспроможність країни і її становища у світі. Найбільш наочне збільшення дистанції між різними країнами можна прослідкувати за темпами впровадження нової техніки в повсякденне

життя людей. З одного боку, кількісними показниками підтверджується швидке зростання виробництва інформаційної техніки, яка використовується і в дозвіллевій сфері зокрема, з іншого, вочевидь, що її поширення підтримується в основному розвинутими країнами.

Проте іншу частину людства, що вже вступила в інформаційне суспільство, підстерігають не менш серйозні небезпеки. Ф. Фукуяма має рацію, коли говорить про те, що “динамічна економіка технологічних інновацій може через свою природу розривати існуючі соціальні зв’язки” [241, с. 24]. І це відбувається на тлі щонайпотужніших інтеграційних процесів, які, здавалося б, підсилюють інформаційно-комунікативну щільність соціокультурного простору. Річ у тому, що нові принципи створення, поширення і збереження інформації формують у соціокультурному просторі особливі ціннісно-сміслові поля, не завжди відповідні національно-культурному менталітету, демократичним тенденціям. Сучасне покоління людей живе в ситуації соціокультурних ризиків, обумовлених динамікою поширення інформаційно-комунікативних систем і технологій, які проявляються і у виробництві, і у сфері дозвілля. Саме у сфері дозвілля ризики проявляються у поширенні певних цінностей і ідеалів, норм і стилів життя, які пов’язані з наростанням конфлікту партикулярного і універсального в культурі. Зокрема ризики “запізнювання” культурного розвитку, що призводять до інформаційно-комунікативної нерівності; ризики перевищення обсягу та ролі інформаційних потоків; ризики втрати базових характеристик етнічних культур і, відповідно, трансформації моделей етнокультурної ідентичності, “розсіювання” ідентичності; ризики активізації негативної самоорганізації (особливо в організації вільного часу) і упущених можливостей розвитку за відсутності концепції загальнонаціональної (державною) культурної політики.

Уникнути всього комплексу ризиків досить складно, але для кожного суспільства та його культури принципово важливим є стан динамічної рівноваги між відкритістю/закритістю, що показує, що країні вдалося зберегти національну самобутність культури, яка увійшла у світовий інформаційно-комунікативний простір. Сьогодні, коли розуміння національно-культурної ідентичності вже не виключає множинності форм і рівнів персональної (особистої) ідентифікації, а самобутність виявляється в різних формах, підтримуючи власний ритм і динаміку входження в інформаційне суспільство, то в процесах інтеграції/диференціації значно підвищується роль засобів масової

комунікації. Ними вишикується відповідний цілям культурної політики і вибраним моделям інформаційного суспільства дискурс, що підтримує (символічно і семантично) національну ідентичність.

Таким чином, проведений аналіз дозволив зробити такий висновок. Нині в сфері дозвілля формується принципово інше соціокультурне середовище, що обумовлює формування нових ціннісних орієнтацій сучасної молоді у сфері дозвілля. Молодіжна субкультура вимагає свідомої відмови від системи традиційних цінностей і заміни їх контрцінностями – свободою самовираження, особистою причетністю до нового стилю життя, установкою на ліквідацію репресивних і регламентуючих моментів людських відносин, повною довірою до спонтанних проявів почуттів, фантазії, уяви, невербальним способам спілкування. Її основний девіз – щастя людини, яке розуміють як свободу від зовнішніх умовностей. Саме зі змінами в ціннісних соціокультурних орієнтаціях пов'язана поява і подальша популяризація усілякого роду креативних і екстремальних форм дозвілля.

Дійсно, сьогодні в умовах глобалізації деструктивність може прийняти загрозливі глобальні масштаби, проявляючись у вигляді відчуження, тероризму, криміналу, а аномія може стати нормою життя індивіда і суспільства в цілому. Тому привабливим є шлях еволюційної трансформації цінностей, а радикальні зміни мають бути тільки ті, які можуть бути реально позитивними, а не руйнівними.

За масштабністю й наслідками ризику у сфері дозвілля дорівнюють тим ризикам, що продукуються в економічній, політичній, соціальній сферах, але вони більш латентні. Саме латентність обумовлює так звані побічні ризики. Наприклад, ризик від спілкування в Інтернет-просторі (“Однокласники”, “Контакт”) проявляється в тому, що відбувається заміна реального життя віртуальним, яке зумовлює ризик втратити власне “Я”, замінюючи його ілюзорним. Тобто індивід уявляє себе таким, яким він хоче бути, а не є.

З іншого боку, сфера дозвілля провокує та породжує явні ризики. У цьому сенсі ризик можна розуміти як самовипробування і як мистецтво самопізнання, що набуває статусу звичайного товару або послуги. Це, наприклад, такі екстремальні види дозвілля, як паркур, дайвінг, стриттрейсерство та ін.

Також ризики виступають образами масової культури, продуктом індустрії розваг. Наприклад, образ героя, який постійно ризикує, апокаліптичні сценарії майбутнього, сенсаційні прогнози, культивування екстриму як способу життя тощо. Такі ризики ідентифікуються масовим суспільством як індивідуальний або

соціальний капітал того, хто має певного роду привілеї. Ризики стають об'єктом соціальної міфології, визначають соціальні ролі та задачі індивіда, сприймаються (споживаються) некритично.

Ризики, крім продуктів споживання в суспільстві розваг, виконують ще роль стимулюючої сили, яка призвана відволікти увагу соціуму від реальних проблем, які пов'язані з реальним споживанням ризиків. “У парках атракціонів імітується багато ситуацій, які утворюють гострі відчуття, але досить контрольованим способом, які виключають два моменти: активну роль індивіда та обставини невизначеності, що потребують активної дії та дозволяють її проявити” [77].

У. Бек відзначає: “Те, що відбувається зараз, це не є незнанням і неспрямованістю проти розуму. У дійсності рефлексивний сучасний індивід краще освічений і більш інформований ніж будь-коли. Але змінюється сам тип знання. Воно саме по собі не стійке, оскільки вилучене від визначеності”. Невизначеність і небезпека підтримуються новим типом індивідуальності, розривають зв'язок часу і зв'язок поколінь, роблять суспільство “суспільством ризику” [21; с. 26]. Соціальна реальність сучасного Заходу стала здаватися квазіприродною, невіддільною людині, оскільки суспільство складається під дією об'єктивних сил і процесів, серед яких першочергове місце займає глобалізація. Вона підміняє універсалізацію, знижує здатність індивіда й суспільства в цілому контролювати ситуацію [28, с. 108]. Т. Парсонс у зв'язку із цим відзначає, що суспільство справляється із кризами краще, якщо збережено його ціннісно-нормативну структуру. Якщо ж остання перебуває в кризі, то розхитуються всі системоутворюючі властивості, і глибина кризи може бути такою, що її не можна перебороти. Н. Луман так само розглядає кризовий соціальний процес за аналогією із природною катастрофою, коли спостерігається “розпад структур міжсуб'єктних відносин, що неминуче призводить до відриву індивідів від життєвих світів і формування особистісних систем світів винятково для самих себе” [150].

Таким чином, підсумовуючи, можна зазначити, що сфера дозвілля у суспільстві ризику має визначену тенденцію до накопичення глобальних ризиків. Ця тенденція посилюється як процесами інформатизації, так і культурної глобалізації. Адже формування єдиного інформаційного простору та розширення кордонів національних держав сприяє прискоренню процесу обміну дозвіллевими практиками, які не завжди направлені на розкриття творчого потенціалу людини та сприяють її життєтворчості. Сфера дозвілля є

транслятором як латентних, так і явних ризиків, які людина або відразу не помічає, або не класифікує як ризик, підмінюючи такими визначеннями, як самоудосконалення, самостворення. Однак ризики, що провокуються сферою дозвілля, за наслідками не поступаються ризикам в інших сферах суспільного життя, адже вони змінюють антропологічну сутність людини, призводять до самовипробування та самознищення.

3.2. ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЗГУБНИХ ЗВИЧОК І ДЕВІАНТНИХ ФОРМ ПОВЕДІНКИ

Процес трансформації соціальної структури українського суспільства закономірно зумовлює зміну соціальних орієнтирів, переоцінки норм і цінностей. В умовах рухомості соціальних процесів формується нове середовище проживання, новий спосіб життя та нові види дозвіллевой діяльності. При цьому людському суспільству завжди була притаманна девіація, яка є невід'ємною частиною життєдіяльності. Зрозуміло, що особливості кожної країни, пов'язані з історичними, географічними, природними, соціально-політичними, культурними та іншими особливостями їх розвитку, накладають свій відбиток і на соціальні хвороби людей та суспільства.

Зазначимо, що світ повсякдення виступає як сфера людських смислів і значень, які упорядковуються та формуються в систематичному спілкуванні, в процесі комунікацій, в розгортанні побутового світогляду. Сам цей світ – не є щось раз і назавжди дане, застигле. Він змінюється, пропонуючи людям все нові і нові життєві ситуації та обставини. Сфера дозвілля як складова частина цього світу якраз і відбиває всі зміни, і навіть швидше ніж в інших сферах. Вона, з одного боку, має нормативний характер, містить у собі норми, приписи різного роду та заборони, а з іншого – не може бути до кінця формалізована, тому що передбачає у своєму складі усвідомлення, переживання, бажання, прагнення – те, що виходить за межі будь-якої формалізації.

У сучасних умовах навряд чи може існувати суспільство, в якому всі його члени вели б себе відповідно до загальних нормативних вимог. Коли людина порушує норми, правила поведінки, закони, то її поведінка, залежно від характеру порушень, називається девіантною, такою, яка має відхилення, кримінальною, карною тощо. Такі відхилення є дуже різноманітними: від пропусків шкільних занять до крадіжок, розбоїв і вбивств.

Відхилення або недотримання цих норм є соціальним відхиленням, або девіацією. Девіантна поведінка є однією з найбільш важливих

проблем будь-якого суспільства. Останнім часом девіантна поведінка все більше набирає обертів у сфері дозвілля.

Як правило, поведінка людини є наслідком взаємодії її внутрішньої природи та процесу соціалізації, де складовими елементами виступають також і інші індивіди. Отже, можна сказати, що поведінка людини базується на генетичних і біологічних особливостях, а також на тих, що людина засвоїла в процесі виховання та свого власного досвіду. Поведінку можна визначити як реакцію людини на внутрішні та зовнішні “подразники”, серед яких можуть бути як інші індивіди, так і різна опосередкована інформація, що зачіпає інтереси людини. Поведінка може бути як усвідомлена, так і інстинктивна, що яскраво проявляється у сфері дозвілля, де вільний вибір діяльності, вільна реалізація особистих прагнень. Але для суспільства небайдуже, якими засобами, методами та діями користується людина (група, спільнота), щоб досягти своїх цілей.

Важливими детермінантами рівня дозволеного, так сказати, санкціонованою суспільством поведінкою є соціальні норми, які закріплені в культурі, способі життя суспільства, спільноти, групи та індивідів, а відхилення від них ми розглядаємо як патологію.

До речі, норма в широкому сенсі означає правило, керуючий початок. Слово “норма” ввійшло в українську мову з латинської, де мало два основні значення: 1) косинець, яким користувалися при визначенні розмірів; 2) керівне начало, правило, зразок. В останньому випадку зміст певною мірою змінюється, і навіть більше того, збагачується цілим рядом смислових відтінків. І вже в сучасній українській мові слово “норма” означає не тільки правило, зразок, керівне начало, а й порядок, що вже утворився, міра, певна величина тощо.

У самому загальному значенні під нормами розуміють систему загальних правил, що виражають суспільну необхідність певної організації діяльності, поведінки особистості та соціальної групи.

Норма виростає з суджень цінності. Це відбувається таким чином: спочатку та або інша діяльність, корисна або шкідлива для здійснення групових (або суспільних) інтересів, оцінюється даною групою (або суспільством). Збільшення появи однотипних ситуацій зумовлює створення єдиного орієнтира, стереотипу, деякого критерію для оцінки не тільки справжніх, а й майбутніх форм поведінки людей. Дана обставина якраз і означає перетворення цінностей, які є значущими для певної спільноти та є елементами свідомості. Тобто здійснюється перехід від ціннісної свідомості в нормативну.

Структура норми виглядає таким чином: 1) опис, або інформативна частина норми, в якій описується те, що власне приписує норма. Як правило, ця інформація виражена в гранично стислій формі і для її розшифровки необхідний певний рівень засвоєння нормативної системи суспільства людиною як суб'єктом інформації. 2) розпорядження, тобто імператив або вказівка керівництва до дії, або заборона дії. 3) оцінка – пряме або непряме формулювання норми, яка завжди однозначно передбачає, до якого виду цінностей буде належати вказана в нормі дія, відношення, вчинок. Зрозуміло, що будь-які зміни в структурі норми зумовлюють і зміни якості самої норми.

Наприклад, Ю.А. Ємельянов дає таке визначення норми. На його думку, "...для особистості, яка вступає у відносини з іншими людьми, норма виступає як розпорядження (припис), відповідно до якого особистість повинна діяти (чинити). Для суспільства ж нормою є система відносин, які відображають його інтереси" [115, с. 91]. В іншій праці, яка присвячена дослідженню норм, – монографії Е.М. Пенькова "Соціальні норми – регулятори поведінки особистості" – дається таке визначення: "Соціальні норми – це обумовлені суспільним буттям вимоги, що пред'являються суспільством (класом, колективом) до поведінки особистості в її взаємовідносинах з тією чи іншою спільнотою або іншими людьми, до діяльності соціальних груп і суспільних інститутів" [187, с. 52].

Таким чином, норми – це деякі загальні правила поведінки, які виражають волю певної соціальної групи або суспільства в цілому, та регулюють діяльність людей для досягнення певних цілей, упорядкування та захисту соціальної спільності. Норма – це складне суспільне утворення, яке має такі властивості: 1) норма цілеспрямована, зазвичай вона дозволяє досягнути результату вже відомими, перевіреними методами та засобами; 2) норма пов'язана з цінностями. Причому саме цінності є показниками ступеня популярності, визнання соціальної норми; 3) усі норми направлені на регуляцію поведінки, але розрізняються механізмами впливу; 4) норма як міра регулює поведінку людей.

Норма як міра регулює процес поведінки, причому під такою регуляцією мається на увазі припис або установка для індивіда, групи або суспільства в цілому, визначеного, належного виду поведінки, його форми, того або іншого способу досягнення мети, реалізації намірів і таке інше.

Таким чином, будь-яка нормативна регуляція містить у собі: певні цілі або цінності, які необхідно реалізувати; засоби та методи, за

допомогою яких повинні бути реалізовані вищеназвані цінності, тобто певна нормативна система; санкції, які повинні застосовуватися у випадку невиконання заданих норм. Всі ці компоненти обов'язково присутні у будь-яких формах нормативної регуляції: політичної, правової, релігійної, моральної і в багатьох інших формах нормативної регуляції поведінки.

Наскільки є неоднозначними більшість визначень, які даються нормам, настільки ж неоднозначно вирішується питання про функції соціальних норм. Так, наприклад, американський соціолог А. Коен виокремлює такі функції соціальних норм: 1) регуляція соціальних взаємодій; 2) зразок поведінки; 3) визначення меж поведінки [131]. Т. Парсонс виокремлює два типи функцій: 1) забезпечення членів суспільства та спільноти еталонами, зразками поведінки, відносин, взаємодій; 2) стабілізація, упорядкування, рівновага, інтеграція відносин у суспільстві. Отже, можна сказати, що соціальні норми мають такі функції: 1) виключення впливу випадкових, суб'єктивних мотивів та обставин; 2) забезпечення надійності форм поведінки; 3) стандартність форм поведінки; 4) передбачуваність форм поведінки; 5) зрозумілість поведінки. Всі ці функції безпосередньо працюють і в сфері дозвілля.

Але, як вже відмічалось, норми самі по собі не можуть повною мірою служити мірою поведінки, вони здійснюють цю функцію, будучи тісно пов'язаними з цінностями, а в переживаннях, навіть більше того, мірою є цінності, а не норми. Норма, якщо вона є зразком поведінки або правил, необхідна для здійснення певної мети. Отже, норми є засобом, а цінності – цілями.

Будь-яка цінність конструюється в акті оцінки. Вони співвідносяться як процес і результат. Первинну функцію оцінки виконують емоції. Тому емоції нерозривно пов'язані з цінностями, більш того, цінності є мірою емоцій, і навпаки, чим більше емоцій виникає у людини, тим більш важливу, головну цінність зачіпає у людини подія, що відбувається, явище або інша особистість. І якщо на емоції накладено вето, то цінності не отримують свого адекватного втілення. Але цінності є не тільки мірою емоцій, а й мірою переживання в цілому. Переживання ж в даному випадку розуміють у широкому значенні (сюди включаються і емоції, і почуття, і пристрасті тощо). Дійсно, чим більш значуща (цінна) для нас будь-яка подія, явище або предмет, тим більшу емоційну напругу ми відчуваємо. Сила емоцій і їх модальність (негативні вони або позитивні) залежить від того, наскільки була реалізована або не реалізована дана цінність. Цінності існують не хаотично, а навпаки, мають свою систему, свою ієрархію. Характеристика цієї ієрархії подана

Л.І. Дубровським: “...тут ми бачимо двомірну упорядкованість: ієрархічну і однорівневу (коли цінності не відрізняються чітко за рангом, виступають як однорівневі). Ієрархічну організацію ціннісних інтенцій можна образно уявити у вигляді усіченого конусу. Чим вищий ранг цінностей, тим їх менше” [99, с. 98]. Причому головною може бути практично будь-яка цінність. Тут діє принцип домінанти, який свідчить, що не можна скласти таблицю цінностей, де були б завжди одні вищі за інших, та ще для всіх часів і народів. Але все ж таки навіть цінність, яка домінує в даній ситуації, завжди так чи інакше співвідноситься з головною цінністю всього життя людини, з метою, програмою її життя. Ця головна цінність може служити своєрідним критерієм стосовно інших цінностей.

У сфері дозвілля, безперечно, діють загальнолюдські цінності, які надають смисл, значення людській діяльності в цілому, так і безпосередньо у вільний час. Достатньо повна класифікація цінностей, які найбільш часто виступають як головні, або, точніше сказати, вищі, надана Є.В. Золотухіною-Аболіною у книзі “Раціональне та ціннісне” [112]. Головними цінностями у сфері дозвілля є: цінності спілкування (дружба, любов, довіра); цінності діяльності (праця, творчість, пізнання істини); культурні цінності (етнічні, релігійні, атеїстичні, цінності світовідчуття, стилю життя, обрядів, ритуалів тощо); цінності споживання; цінності самозбереження (життя, здоров’я); цінності самоствердження і самореалізації (соціальний статус, честь, гідність, бажаний образ “я” та інші); загальнолюдські цінності (мир, цінність іншої особистості); цінності, які характеризують особисті якості (чесність, хоробрість, патріотизм, вірність даному слову, доброта, ідейність тощо); естетичні цінності; цінності самоцільних видів діяльності (споглядання, гра).

Людям може бути властива якась одна з названих цінностей, але зазвичай, якщо звичайно особистість не фанатична, то у неї є цілий спектр домінуючих цінностей. Вища цінність або цінності можуть бути дані в неявній, розмитій формі, але вони (вона) стають зрозумілими, чіткими в певних ситуаціях вибору між двома або навіть більшою кількістю цінностей. Ось тоді і стає очевидним – хто є хто і що є що.

Як вже зазначалося, з біологічної точки зору і геній, і психопат можуть бути абсолютно однакові: у них багата і легкозбуджуюча фантазія. Природно, і емоційність, і фантазія є і у звичайних людей, проте вони не такі імпульсивні. Тобто нормальна людина – це, цілком вірогідно, людина середньостатистична, поведінка якої не виходить за рамки середніх показників. А непередбачлива поведінка, відповідно, є відхиленням від норми і від цих “середніх” показників, незалежно

від того, в який бік відбувається відхилення: у бік геніальності, чи у бік шизофренії, або в будь-яку іншу сторону.

З такою точкою зору згоден Еміль Дюркгейм. Але він все-таки допускає, що нормальна поведінка передбачає певний відсоток вчинків, які мають відхилення. У суспільствах такими відхиленнями зазвичай є злочини. Але самі ці відхилення важливі не менше, ніж сама норма, тому що вони є показником того, наскільки дієві самі норми та наскільки вони рухомі. І, відповідно, чим менше відхилень, тим більш застиглими стають норми [102]. Наприклад, Альберт Коен стверджує, що поведінка, яка має відхилення, вважається такою, що йде врозріз з очікуваннями, які визнаються законами всередині певної сфери.

Проте така точка зору має своїх противників. Так, наприклад, М. Люшер вважає, що поняття “нормальний” як середньостатистичний доречно лише в технічних і фізичних сферах та є несумісним там, де говорять про “нормальності” як духовний показник [153]. Тому що цінність як керуюча норма не має нічого спільного з середнім показником. Незалежно від того, чи є чесними люди в “середньому”, відкритість та справедливість стосовно оточуючих залишається однією з найважливіших цінностей, керуючою мірою, на яку нормальна людина орієнтується. Значить, нормальним можна вважати того, хто більше реалізує певних цінностей, а не того, хто прагне реалізувати, виконати соціальні ролі.

Досить часто індивід опиняється у розгалуженій нормативно-ціннісній системі і, як наслідок, виникаючого напруження, з'являється спокуса поведінкою, що відхиляється від норми. Ціннісна основа суспільної моделі особистості сучасника вміщує як традиційні уявлення про норми та цінності, так і аксіологічні інновації, які стають підсумком процесу переоцінки цінностей у нашій країні.

Суттєвими рисами сучасної нормативно-ціннісної системи є: раціоналізм і практицизм, визнання значущості науки та техніки; престиж освіченості та професіоналізму; пріоритет особистих інтересів (спостерігається тенденція до зниження або втрати суспільних, державних інтересів); надання переваги матеріальним цінностям перед духовними; прагматизм та утилітаризм, формування споживчої моралі; орієнтація на підвищення соціального статусу та матеріального благополуччя; уніфікація. Графаретні оцінки явищ сучасної дійсності; надання переваги інокультурним, запозиченим зразкам; вибіркоче наслідування установлених правових і моральних норм, тенденція до дегуманізації;

У ціннісній основі узагальненої нормативно-ціннісної моделі сучасної людини поєднуються, по суті, взаємовиключні поняття:

прагнення до отримання незалежності від суспільства та власних структур – з підкоренням індивіда авторитарній владі; значущість творчої, перетворюючої діяльності, новаторства з пасивним спогляданням та консерватизмом; політична активність з соціальною індиферентністю; агресія з апатією; орієнтація на сьогоднішнє та майбутнє з ностальгією за минулим. Все це просліджується і в сфері дозвілля, яка переглядає сталість ціннісної системи та вносить свої корективи. Так, наприклад, саме про це пише і Е. Фромм у своїй книзі “Здорове суспільство”. Аналізуючи кількісні показники деструктивних дій (вбивств і самогубств) у західних суспільствах, він приходиться до висновку, що чим розвиненіша країна в економічному і політичному відношенні, тим вище в ній відсоток самогубств, тим більше підстав називати її хворим суспільством [238].

Зміни певною мірою ціннісно-нормативної системи сучасного суспільства впливають на духовний стан сучасної людини. Це показав, використовуючи значний статистичний матеріал, Е. Дюркгейм у своїй книзі “Самогубство: соціологічний етюд” [101]. Досліджуючи причини самогубств у західному суспільстві, мислитель доводить, що усі ці чинники кінець кінцем ведуть до дезінтеграції суспільства, а кількість самогубств виявляється обернено пропорційною до міри інтеграції тих спільнот, в які входить особа (сім’я, суспільство, церква, колектив). Таким чином, автор приходиться до висновку, що головною причиною самогубств є роз’єднаність людей, що загострює екзистенціальне почуття самотності і абсурдності буття. У сучасному суспільстві “люди розрізнені як порошок”, руйнуються справжні громадські зв’язки. Аномія як безконтрольність суспільного життя стає типовим станом духовного життя цього суспільства. Проте психологічна природа людини така, що вона потребує мети, яка поставить її над індивідуальним буттям, – мети, яка відсутня в недостатньо інтегрованому суспільстві. Тому індивід сприймає себе і свої цілі, свої проблеми із занадто сильним почуттям, він розглядає себе як свою єдину мету, а оскільки така мета не може задовольнити його, він апатично і індиферентно продовжує своє існування, яке відтоді здається для нього безглуздом.

Норми суспільства, також як і інші елементи культури, мають тенденцію до консерватизму. Але соціальні системи під впливом зовнішніх умов і внутрішніх процесів змінюються. Норми, які адекватно відображали соціальні відносини в минулому, вже не відповідають запитам системи, яка змінилася. І тільки відхилення від них дає можливість вийти зі складного становища. А через деякий час і саме відхилення перетворюється в норму, а норма – у відхилення.

Отже, така поведінка, що відхиляється від норми, називається девіантною. Як правило, під девіантною поведінкою мають на увазі крайні форми відхилення: вбивства, наркоманію, суїцид тощо. Але діапазон девіантності значно ширший, ніж перераховані негативні явища.

Слід звернути увагу, що девіантність – це оціночне явище. Одні форми поведінки схвалюються, інші, навпаки, засуджуються групою або суспільством. Уявлення людей про позитивне та негативне не є постійними величинами. Вони змінюються як у часі, так і в просторі.

Одна з перших спроб пояснити девіантну поведінку належить Е. Дюркгейму в його концепції аномії. Під аномією він розумів стан суспільства, при якому відсутня чітка несуперечна регуляція поведінки індивідів, утворюється нормативний вакуум, коли старі норми та цінності вже не відповідають реальним відносинам, а нові ще не затвердилися.

Стан аномії – ситуація, коли авторитет певних загальноприйнятих норм похитнувся. Це приводить до підвищення рівня різних форм девіантної поведінки, зокрема злочинів і самогубств. Наприклад, зростання самогубств у цьому випадку пов'язане з тим, що індивід залишається “один на один” зі своєю проблемою: він не може пристосуватися до нових умов і втрачає зв'язок з суспільством.

Аномії притаманні всім суспільствам і є наслідком розбалансованості між визначеними культурою цінностями (цілями) та соціально організованими засобами їх досягнення. При цьому доступ до цінностей законними засобами відкритий не всім. Він залежить від належності індивіда до тієї чи іншої соціальної групи, структури. Наприклад, індивіди, які заняті тяжкою некваліфікованою працею та належать до нижчих майнових верств населення, не мають можливості проводити вільний час та дозвілля в елітних клубах, не мають доступу до деяких видів дозвілля.

Отже, джерелом розбіжності цінностей (цілей) суспільства та засобів їх досягнення, крім особистих мотивів, є соціальна нерівність людей. Тому аномія, а отже, і виникнення девіантних мотивацій можна пояснити невиконанням очікувань. Яку обрати лінію поведінки, людина вирішує самостійно, відповідно до своїх власних моральних критеріїв. Рішення індивіда – яку форму поведінки обрати, який вид відпочинку – залежить від референтної групи – того суспільства, яке в очах індивіда є взірцем.

Також девіантну поведінку можна пояснити станом соціальної невлаштованості індивіда, тобто несприйняття тієї позиції, яку займає

людина, яка не відповідає ні її здібностям, ні досягнутому рівню розвитку суспільства.

Отже, відхилення – це такі форми поведінки, які не вписуються в рамки “благопристойної” поведінки, і на рівні уявлень про належне вважаються “безкорисливими”, “шкідливими”, “ненормальними”. Це азартні ігри, нарцисична поведінка, фанатизм, ресентимент, самогубство.

За винятком суїциду, шкода від подібних девіацій не пряма. Наприклад, карточна гра, якщо в умовах програшу не закладаються гроші, послуги тощо, є нешкідливим заняттям. Але це буде проведенням часу, яке не розвиває особистість.

Азартні ігри є формою відходу людини від реальної дійсності. Вона вся поглинається пристрастю, яка за великим рахунком викликана штучно.

Також комп’ютерні ігри, де людина проводить час за комп’ютером і не помічає того, що відбувається навколо неї, забуває про існування однолітків, нервує з приводу руху фігур на екрані і тим самим розхитує нервову систему.

Як відмітив Д. Белл, для людей певного типу азартні ігри – біологічна потреба. Вони надають реальність їх мріям. У цьому зв’язку подібних людей не зупиняють ніякі міркування про бережливість і здоровий глузд.

Нарцисична поведінка – демонстративне зосередження уваги інших на собі, на своїй персоні. Щоб привернути увагу оточуючих, “нарцис” доводить свою поведінку до епатажу (шокуючого враження). Наприклад, занадто яскраво вдягається, висловлює тільки сенсаційні повідомлення тощо. Соціальна шкода від нарцисизму виникає тоді, коли носій цієї поведінки починає занадто претендувати на особливе місце в соціальній ієрархії.

Сфера дозвілля, особливо у суспільстві ризику, посилено продукує ресентиментальні цінності, хоча й намагається приховати цей момент. Річ у тому, що під впливом глобалізації відбувається інтенсифікація інтеркультурних контактів, що неминуче включає у дію механізм порівняння, вплив якого посилюється у ЗМІ. Саме через дію такого механізму виникають ресентиментальні цінності. Проте ресентимент набирає якісно нової форми тоді, коли він стає творчим та починає створювати власні цінності – протилежні тим, що їх сповідує панівна група” [111, с. 180]. У цьому зв’язку Р. Зимовець звертає увагу на присутність у них антропологічної константи. “Цінності ресентименту, – пише він, – є: а) інверсивними та б) компенсуючими за своїм

характером. По-перше, вони завжди автентичні панівним цінностям. Сам ресентимент є продуктом порівняння... Вони усвідомлюють власну цінність лише порівняно з іншими та сприймають цінності залежно від того, як їх сприймають інші. По-друге, ресентиментальні цінності являють собою форму ілюзорної компенсації страждання, почуття приниження. З психологічного погляду ресентимент характеризується: а) затримкою безпосередньої, “активної” реакції на певну дію іншого, яка сприймається як приниження (при цьому чим довшою є затримка, тим більшої енергії набуває ресентиментальне відчуття); б) розрядкою напруги, яка може відбуватися у різних формах” [111, с. 182].

У сфері дозвілля відбувається перетинання цих обох моментів. У них присутні обидва механізми розрядки та гіперболізований предмет ресентименту. Але у пізньому модерні з’являються й більш складні форми таких реакцій. Адже психологічний ресентимент тут перетворюється на культурний, бо він обумовлений не тільки жаданням помсти або знищенням Іншого, а й знехтуванням світом символічного універсуму, який репрезентує інший, або певної соціальної групи” [111, с. 182].

Культурно-антропологічні передумови ресентиментальних реакцій показують механізми нарощування соціальних ризиків і вказують на можливості їх функціонального застосування. При цьому соціальні і культурні інституції модерного суспільства не гарантують запобігання ворожнечі і взагалі у перспективі її усунення як прояву неадекватного ставлення до Чужого. Ці інституції, як свого часу показав ще М. Шелер, не в останню чергу через розширення конституційної рівноправності, у парадоксальний спосіб сприяють нарощуванню критичної маси ресентименту. Отже, як вказує Шелер, “звідси випливає важливий висновок: цього душевного динаміту утворюється тим більше, чим більшим є розрив між політичним та правовим (конституційним або тим, що відповідає “звичаям”) положеннями, а також публічною значущістю груп та їх фактичним ставленням до влади” [255, с. 21].

Напруження, яке створюється у суспільстві через заздрість, та ресентимент пов’язані з тим, що вони активно впливають на створення образу ворога як на рівні ідеології, так і у світі повсякденності, у сфері дозвілля. Потенціювання страху, заздрості, ресентименту призводить до ненависті, яка засліплює людину, виключає її розум або використовує його суто інструментально, спрямовуючи на радикальне знищення Іншого. За сучасних умов у сфері дозвілля ця проблематика набуває нових смислових відтінків і

поворотів, оскільки глобалізація культури та політики значно поширює сфери свого прояву і специфічного кодування чужого в інтеркультурних комунікативних контекстах. Вже банальне розрізнення “близького” і “далекого зарубіжжя”, європейців і азіатів тощо вказує на широкий діапазон можливих реакцій на інші культури, на інші нації і на Іншість взагалі.

Можна сказати, що ресентимент є градуально посиленою заздрістю, він створює ту атмосферу, в якій виникають і поширюються протестні настрої різного змісту і різної спрямованості. Ресентимент сприяє індукції масових психозів, масової істерії тощо. Отже, ресентимент деякою мірою сприяє девіантним формам поведінки.

Таким чином, сучасні згубні звички і девіантні форми поведінки існують у контекстах масової культури, яка агресивно ставиться до людської індивідуальності. За спостереженнями М. Горкгайма, вона знищує “інтерес людини до самоокультурнення”, заохочує до застосування сили і примусу [249, с. 139].

Особливо важливим наслідком асоціальної емансипації є перекриття каналів, що забезпечують моральний саморозвиток особистості та тих чи інших груп, орієнтованих на певні види і форми організації дозвілля. Вони ніколи не зможуть досягти рівня постконвенціональної моралі, бо залишаються або на рівні корпоративної чи групової моралі, керуючись принципом егоїзму, який коливається від індивідуального до групового. Тим самим відтворюються біологічні механізми і стратегії самозахисту і самоствердження у життєвому просторі, який також зазнає пошкоджень, бо розпадаються важливі механізми підтримки його самовідтворення.

Формування девіантних форм поведінки в сфері дозвілля відбувається через брак інформації про Чуже, через досвід упередженості, через прихований зміст певної культурної традиції, зрештою – через обмеженість кругозору та досвіду. Воно дає свою відповідь на потенціальне і актуальне вторгнення до життєвого простору Чужого. При цьому це Чуже зовсім не обов’язково повинно бути більш сильним, воно може бути слабким, беззахисним. Від цього не змінюється вороже і навіть агресивне ставлення до нього.

Таким чином, неадекватність дій і вчинків індивідів у сфері дозвілля, їх деструктивне мислення дають підстави говорити про їхню культурну деградацію, про відсутність соціальних і культурних компетентностей, без яких людина не може існувати у відкритому суспільстві. І саме культура дозвілля, на нашу думку, передбачає вміння здійснювати вибір між конструктивними та деструктивними

тенденціями та пропозиціями світу розваг і ставати на захист загальнолюдських цінностей.

Розділ IV

ВИХОВНИЙ ВИМІР КУЛЬТУРИ ДОЗВІЛЛЯ

4.1. ДУХОВНА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА ВПЛИВ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ НА КУЛЬТУРУ ДОЗВІЛЛЯ

Вивчаючи процеси глобалізації, необхідно, передусім, виділити її духовно-моральний вимір і оцінити той вплив, який вона робить на людину, її свідомість, систему цінностей і поведінку. Незаперечний факт: антигуманний варіант реалізації глобальних перетворень деформує духовно-моральну сферу людського буття, руйнує самобутність і унікальність кожного індивіда, перетворює людину на безлику, людину “одного дня”, вільну від будь-яких “коренів”, відчужену та ще із спотвореним уявленням про добро і зло.

Таким чином, питання про специфіку людського існування виявляється пов'язаним безпосередньо і зі сферою дозвілля. Поставимо запитання: яким же чином культура дозвілля бере участь у вирішенні екзистенційних проблем людського існування? У зв'язку з цим додамо, що дозвілля є не лише як специфічно людський спосіб пристосування до довкілля, але також як спосіб пристосування людини до екзистенційних умов свого існування. І в цьому сенсі кожна з форм дозвілля виникає як відповідь на екзистенційні проблеми людського існування, кожна з них – це спроба вирішити ці проблеми способом, недоступним іншим формам та видам соціального життя. А отже, сфера дозвілля унікальна, специфічна, відрізняється від всіх інших передусім тим, як вона відповідає на запити людського існування, тому що вона виступає як набір ціннісних орієнтацій, систем поведінки на основі загальнолюдських норм моралі, що сприяють самореалізації внутрішніх потенцій особистості у вільний час, до того ж у рамках вільного вибору. В умовах ускладнення структури культурного простору (виникнення нових субкультур, розсіювання домінуючих культурних стратегій у віртуальному просторі культури) культура дозвілля стає засобом самоідентифікації індивіда, визначає не тільки його особисті пріоритети, але й виражає належність до певних спільнот, в яких індивіди мають однакові інтереси та реалізують себе в певних формах дозвіллевої практики. Тим самим значення культури дозвілля в сучасному світі зростає, а проблеми її вивчення стають більш актуальними.

Будь-яка дозвіллева діяльність має певний набір своїх цінностей, які виражають її індивідуальність і неповторність. Своєрідність різних

видів дозвілля, які обумовлені певним набором цінностей, поступово стирається в процесі глобалізації та диктату нових ціннісних основ у встановленні нової загальносвітової глобальної дозвіллевої сфери. Однак світ дозвілля залишається відносно поділеним світом. Архітектоніка такого розподілу закладається як антропологічно, залежно від природних нахилів людини, так і соціально, та залежить від достатків, статусу, освіти та виховання людини. У зв'язку з чим актуалізується проблема духовності в просторі дозвілля. Зауважимо, що пострадянські трансформації українського соціуму – це і нестабільність економічного розвитку; і сприйняття техніки, як все більш самодостатньої сили, прояви якої набувають антигуманного характеру; і проблема втраченого покоління та відсутність соціальної захищеності; й руйнування системи цінностей суспільства тощо – все це майже знищило культуру дозвілля, напрацьовану попередньою системою. На нашу думку, передумови формування нової культури дозвілля повинні бути визначені духовністю.

Отже, значення філософського дослідження проблеми трансформації моральних цінностей у площині духовної глобалізації можна пояснити такими причинами: по-перше, комплекс моральних цінностей індивіда, етносу, соціуму є одним із важливих показників, що характеризує взаємодію суб'єктів суспільства, сприйняття ними цієї дійсності буття. Деструктивний процес, який можна спостерігати в духовному житті суспільства, визначає необхідність уточнення змісту моральних категорій і понять в умовах соціального середовища, що змінюється. Аналіз трансформації моральних цінностей у кількісному і якісному вимірах дозволяє визначити реальне внутрішнє їх наповнення, проектувати вектор координат у процесі переходу від однієї системи цінностей до іншої. По-друге, кількісна і якісна характеристики моральних цінностей сучасного суспільства потрібні для передбачення того, як реалії сьогодення вплинуть на розвиток духовного життя майбутніх поколінь, країни в цілому. Зниження рівня загальної, зокрема й моральної культури, соціальна апатія, проникнення в суспільну свідомість інноваційних моральних цінностей, що характеризуються зміщенням гуманізації на користь меркантилізації та раціоналізації, – все це впливає на процес формування індивіда в умовах сучасної дійсності. По-третє, об'єктивна потреба суспільного осмислення соціальних чинників екзистенціального вакууму, переосмислення життєвих цінностей у сучасному суспільстві, вдосконалення моральних критеріїв соціальної поведінки. По-четверте, сьогодні важливо зберегти і зміцнити загальну орієнтацію українських громадян на сукупність базових моральних цінностей, які здатні стати єдиним духовним консолідуючим центром. Приведення у відповідність належного і суцього

моральних цінностей сучасного українського суспільства можливе на основі наукового філософського аналізу духовного життя суспільства, всебічного пізнання протиріч і закономірностей функціонування моральних цінностей, використання отриманого знання та досвіду в практичній діяльності.

Таким чином, проблема вивчення трансформації моральних цінностей, визначення їх суті, змісту, структури, їх вплив на духовне життя в сучасному суспільстві, взаємозв'язок ціннісної системи та культури дозвілля нині набувають важливого значення.

У наукових дослідженнях вітчизняних і зарубіжних вчених процес трансформації цінностей, зокрема моральних, віддзеркалюється в роботах фахівців різних галузей знання – філософії, соціології, психології та педагогіки. Розроблені принципи і норми моральної регуляції, приведені різні дефініції цінностей, досліджені установки, погляди, що визначають людський і культурний виміри явищ соціальної дійсності. Це здійснено в працях І. Канта, Г. Риккерта, Ю. Габермаса, Е. Фромма, А. Швейцера, М. Шеллера, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна, М. Гайдеггера, К. Ясперса, В. Штерна та інших. Ці автори по-різному формували і розв'язували проблеми цінностей. Але їх поєднувало одне: вони пов'язували проблеми цінностей з проблемою пізнання людиною буття як системи організованих цінностей. Цінність виступає як властивість предмета або явища тільки тому, що ці предмети або явища залучені у сферу суспільного буття людини і є носіями певних соціальних відносин. Ціннісне ставлення виникає внаслідок залучення того чи іншого об'єкта у сферу інтересів людини та її діяльності [30; 147; 148; 202; 257].

Особливе значення для повноцінного розв'язання поставлених нами завдань мають праці сучасних філософів, де осмислення проблем культури здійснюється в межах аксіологічної інтенції й аксіологічного дискурсу. Так, у працях С.Б. Кримського, В.А. Малахова, Г.В. Гребенькова, С.В. Пролеєва, Н.В. Хамітова, Л. Сохань, І. Степаненко, М.Д. Култаєвої та інших дослідників розглядаються загальнотеоретичні аспекти аксіології і водночас репрезентуються різні аспекти проблеми цінностей у культурі взагалі й української зокрема [57; 86; 138; 251].

Останнім часом суспільствознавці все частіше звертаються до аналізу духовної культури, духовності, як значущих чинників, що визначають життєздатність суспільства та ефективність реформ, які відбуваються. Це свідчить про затребуваність поняття “духовність” як аналітичної категорії. Проте не лише категоріальний статус цього поняття залишається нез'ясованим, але і його конкретне застосування різними авторами свідчить про відсутність необхідної єдності його розуміння. Складність полягає в тому, що уява про феномен

духовності не має поки що стійких, раціональних основ, а для його визначення використовуються найрізноманітніші підходи. В історії філософії відсутнє пряме звернення до позначеного феномену, і тому кожен дослідник може апелювати до авторитетів, співвідносячи свою уяву про духовність з тими явищами, які аналізуються в тому чи іншому філософському тексті. Наприклад, “мудрість” (Декарт), “інтерсуб’єктивність” (Фіхте), “надприродне внутрішнє зусилля” (Кант), “екзистенціал” (В. Франк), “трансцендування всередину”, “трансцендування назовні” (С. Франк) та інше, можуть тією чи іншою мірою бути ототожені з духовністю, але не дають повного уявлення про це явище.

Отже, виходячи з відсутності, на наш погляд, цілісної уяви про своєрідність духовності як інтегральної якості для формування та підтримування життєстійкості загальнолюдських цінностей, які, у свою чергу, впливають на життєтворчість людини, спробуємо виявити ступінь впливу духовності як атрибутивної властивості сутності людини на становлення суспільних відносин, системи цінностей, дозвілєве проведення часу, де на першому місці стоять загальнолюдські цінності та формування культури. При цьому слід враховувати, що цінності – досить стійкий феномен. Оскільки вони мають тривалу історію формування, то їх не можна змінити миттєво. Ті, хто вважає, що “свідомість, культуру, цінності змінити легше, ніж матеріальний світ, неминуче зіткнуться з опором цих соціальних сфер, що перевищують опір матеріального середовища” [216, с. 1054].

Як свідчать розвідки сучасних дослідників (В. Андрущенко, Є. Бистрицький, В. Горський, С. Кримський, Б. Попов та ін.), сучасна епоха не виробила більше життєвих альтернатив, особливо в сенсі психологічної адаптації до екзистенційної кризи, ніж існуючі традиційні стратегії. З одного боку, особа в такому суспільстві цілком підпорядкована колективному цілому, має мінімум прав і свобод. Однак, з іншого боку, в такому жорстко організованому суспільстві діють потужні компенсаторні механізми, що адаптують людину до системи і дають їй можливість більшою чи меншою мірою бути задоволеною своїм існуванням.

Таким важливим компенсатором є зосередженість людини на духовному, на вищих духовних цінностях та ідеалах, які переважно мають релігійний характер. Мету життя розуміють як рух, наближення до деякого вищого, божественного ідеалу, як досягнення сакрального сенсу буття. Вектор людської активності спрямований на духовне вдосконалення, самоконтроль і самовиховання. У цьому випадку реалізація сенсу життя не може бути обмежена ніякими

наявними (матеріальними, соціальними, політичними та іншими) умовами існування, при цьому індивід має можливість задовольнити свою потребу через духовний пошук.

Другим важливим компенсатором у традиційному суспільстві є колективізм. З одного боку, людина в такому суспільстві знаходиться під постійним наглядом спільноти, яка постійно контролює її поведінку і пригнічує свободу. З іншого боку, саме колектив дає їй почуття захищеності перед лицем жорстокого світу, надає їй конкретну повсякденну допомогу, дає можливість реалізації екзистенційної потреби в спілкуванні.

Своєрідним стабілізуючим чинником психологічного самопочуття індивіда в традиційному суспільстві є і його орієнтація на традицію, статичність, непомітність, повільність змін, які відбуваються в суспільстві. Як вже було сказано вище, головним прагненням людини, в якому б суспільстві вона не жила, є прагнення вирішити проблему існування та уникнути психічного нездоров'я. І в кожній культурі існує своя стандартизована система рішень, прагнень і способів їх задоволення, яка пропонується людині. У традиційному суспільстві подібна система відповідей на життєво важливі питання, що хвилюють кожну людину, є гранично жорсткою і обмеженою. А тому проблема вибору для традиційної людини не стоїть занадто гостро. Людина відчуває себе ніби “запрограмованою традиціями” і є підлеглою суворим правилам і нормам свого оточення, де їй судилося жити від народження до самої смерті. Культура пропонує їй свої дуже нечисленні, але випробувані часом і багатьма поколіннями зразки вирішення типових для існування людини проблем. А оскільки життя змінюється дуже повільно, існування людини в традиційному суспільстві досить комфортне: “успадкований статус і вкрай повільний темп соціальних змін роблять її майбутнє більш гарантованим і передбачуваним” [182].

Таким чином, саме специфічні риси традиційного суспільства – орієнтація на традицію, духовність, колективізм – обумовлюють ту обставину, що цей тип суспільства має досить великі можливості в плані задоволення екзистенційних потреб людини: потреби в єднанні з іншими людьми, в солідарності і братерстві, в системі орієнтацій, проведенні вільного часу. Так, дозволяв безпосередньо мало ігровий, рекреаційний характер, що давало можливість відновити фізичні сили та в той же час адаптуватися та соціалізуватися, що забезпечувало психічне здоров'я людини.

А от специфічні риси сучасного суспільства, навпаки, сприяють тому, що саме в сучасному суспільстві відбувається фрустрація

екзистенційних потреб людини. Обґрунтуємо це положення. Орієнтація на новацію, швидкий темп змін, динамізм соціального життя породжують ситуацію крайньої невизначеності, коли майбутнє людини виявляється непередбачуваним і негарантованим. Людину в сучасному суспільстві постійно супроводжує невпевненість у завтрашньому дні і страх перед можливим майбутнім. Як пише А.С. Панарін, “з теоретичної точки зору традиційне існування можна зіставити з лапласівською теорією всесвіту, в якому минулі події більш-менш однозначно детермінують майбутнє. Сучасне існування – це перебування в стохастичному всесвіті, де відсутня лінійна залежність між минулим і майбутнім станами. Ключовими поняттями, що відбивають самопочуття і самовизначення людини ХХ століття, стали свобода і ризик. Ця ситуація принципової невизначеності людини щодо майбутнього ставить людину в становище небезпечної “гри з часом”. Почекавши, відхилившись від негайного вибору, можна виграти – поліпшити наявну ситуацію, але можна і програти, істотно погіршивши її” [182, с. 396].

Послаблення влади традицій, культурний плюралізм і релятивізм характерні для сучасного суспільства, ускладнюють проблему вибору для індивіда, бо культура у такому разі пропонує йому надто багато варіантів вирішення проблем, причому жоден з яких не гарантує йому обов’язкового успіху. Точна наука та інструментальне знання, які приходять на зміну світоглядному знанню, також не здатні забезпечити людині психологічний захист.

Схильність до революційних трансформацій цінностей виникла в усіх традиційних суспільствах, де еліти прагнули до того, щоб їх країни здійснили модернізацію і “наздогнали Захід”. Яскравим прикладом може служити історія України, яка повна спроб рекультивування (корінна ломка цінностей і колишньої традиційної культури). Але можна сказати, що традиційні цінності, видозмінюючись, зберігаються. Так, в Україні такі цінності, як колективізм, патріотизм, прихильність до релігійних або ідейних основ життя пробивають собі дорогу при всіх змінах суспільства. Але, коли відбувається радикальна рекультивування, ці цінності можуть набути іншої форми: патріотизм може трансформуватися в ксенофобію, колективізм – у кланову поведінку, в кримінал, а релігійний, ціннісно-смісловий зміст життя – в містицизм, магію, чаклунство тощо.

Найбільш типовий результат зламу старих цінностей – їх руйнування без отримання нових. Наприклад, наруга патріотизму призводить до неадекватного презирства до своєї країни, руйнування

колективістських цінностей не формує відповідального індивіда, а веде до негативного індивідуалізму, який заперечує інші цінності, окрім власного свавілля. Спроба революційно змінити ціннісно-смысловий зміст життя має у багатьох випадках своїм супутником аномію (Е. Дюркгейм), тобто руйнування ціннісного світу особи, ціннісно-нормативний вакуум. Аномія проявляється в зростанні злочинності, розхитуванні моральних основ суспільства, поглибленні конфлікту між поколіннями тощо.

Таким чином, специфічні риси сучасного суспільства: орієнтація на новацію, динамічність розвитку, раціоналізм суспільної свідомості, секуляризація духовного життя тощо – сприяють руйнуванню традиційних механізмів психологічного захисту людини. Врешті-решт, навіть такі особливості сучасного суспільства, як урбанізація, індивідуалізація, послаблення колективістської свідомості, є чинниками дестабілізації індивіда. Цьому ж сприяють ці певні види та форми дозвілля, призводять до “одномірності” людини (комп’ютерні ігри, спілкування через Інтернет, ігрові автомати та інше), культивування насильства (телебачення, комп’ютерні ігри на зразок “Сафарі” та інші).

Тому духовність, на нашу думку, це насамперед спосіб людського буття, який задає ціннісні орієнтири життєдіяльності та життєтворчості людини, допомагає орієнтуватися у світі ризиків, робити правильний вибір, орієнтуватися і в різноманітних пропозиціях у сфері дозвілля. Духовність – це вищий рівень самосвідомості людини та емоційно диференційованого ставлення до явищ навколишнього життя. Це поняття не можна підмінити високим інтелектом і ерудицією. З одного боку, схильність до пошуків вищого сенсу життя, спрямованість інтересів на інші, окрім прагматичної необхідності сфери пізнання, спостережливість і терпимість у стосунках з людьми, доброта, що йде від серця, і співчуття цілком можуть бути властиві і малоосвіченим людям. З іншого боку, нерідко поверхнева атрибутика інтелігентності служить лише інструментом для досягнення зовсім не вищих цілей, коли індивід наче неодмінний “джентльменський набір” вважає за необхідне виділитися якимись знаннями і псевдофілософськими сентенціями з приводу доброго, вічного тільки для того, щоб оточення сприйняло його як начитану, гуманну і думаючу про благо простих людей людину. При цьому цілі такого “гуманіста” можуть бути суто егоцентричними, примітивно-споживчими, а декларація духовних цінностей служить лише одним зі способів для завоювання авторитету, влади, багатства, тобто суто егоїстичних цілей. Такого роду культурний багаж слід було б назвати не інакше як “псевдодуховність”.

Духовність людини – це вміння вийти за рамки вузько егоїстичного прагнення вижити, досягти успіху, захистити себе від усіляких бід. Наповнене духовним багатством життя передбачає не лише включення в образ власного “Я” значної інформації про навколишній світ, але й здатність розглядати своє “Я” в контексті всесвіту. При цьому людина виступає не пасивною ланкою, а в ролі суб’єкта діяльності. Така людина намагається зрозуміти своє призначення у цьому світі, прагне наповнити своє життя певним сенсом, активно реалізує свій потенціал в ім’я деяких ідеалів, а не в суто егоїстичних цілях. “Духовність характеризується створенням внутрішнього світу людини, який перетворює її на самодостатню особистість. Наявність внутрішнього світу робить людину незалежною від кон’юнктури, дозволяє їй самій задавати сенс подій, а не сліпо слідувати ходу соціальних змін. Саме духовність визначає свободу волі людини, внутрішню мотивацію її поведінки” [135].

Духовність не можна звести до високого і всебічно розвиненого інтелекту ще й тому, що це не лише проблема самосвідомості, але й емоційна категорія, що передбачає в складному діалозі доброго і злого отримати пріоритет першого. Для одних – це опора на мораль суспільства, на принципи релігійних догм, для інших – це власна совість, що не дозволяє переступити межу, за якою підстерігає небезпека зачепити інтереси інших людей. Якщо людина не порушує законів справедливості не через страх перед покаранням, а за велінням власних моральних установок, порушення яких загрожує їй втратою самоповаги, то це вже ознака вищого складу душі.

Духовність – це поняття, яке імпліцитно містить у собі небайдужість до навколишнього світу. Це – упередженість з позитивним знаком. Це також прагнення наповнити своє життя захопленістю та інтересом до різних сфер буття, любов’ю до своєї країни, до природи, до людей, до того, що не є інструментом реалізації прагматичної необхідності. На противагу буденним інтересам, спрямованим на те, щоб задовольняти людську плоть, духовність означає спрямованість людини на інші, нематеріальні цінності. На думку С.Б. Кримського, принцип духовності, який би відповідав нашому часу, повинен бути заснованим на ідеї морального інтелекту, який поєднує моральний розум та розумну емоцію.

Отже, можна зробити висновок, що під духовністю мається на увазі інтегральна якість індивіда, що відбиває його цілісність, властивий йому креативний потенціал, моральні характеристики, здатність до саморозвитку, вільний і відповідальний вибір, що є в основі специфічних поведінкових мотивацій, та базується на цінностях абсолютного характеру, що розглядаються як вищі стосовно особистих

цінностей індивіда. З іншого боку, поняття духовності тісно пов'язане з екзистенційною смислотворчістю людини.

Мотивація поведінки на основі смислоорієнтованих конструкцій, цінностей і норм вже означає присутність у цьому процесі суспільства як нормативної і регулятивної складової. Отже, відносно єдині культурно-ціннісні параметри конкретного суспільства є основою і критерієм його цілісності. Соціальне може бути і є вираженням і втіленням духовного. А тому можна сказати, що духовність є наскрізним об'єднуючим началом, що скріплює усі сфери соціальної життєдіяльності, а духовна культура суспільства з'являється як початкова передумова, основний чинник і в той же час результат єдиного процесу соціального розвитку. Поняття духовності знаходить фактичну репрезентацію як інтегральний аспект життєдіяльності і відтворення суспільства. Однією з таких найбільш відомих і переконливих репрезентацій, де саме духовність є основою цілісності суспільства, є концепція соціетальності Т. Парсонса. Під соціетальністю мається на увазі аспект функціонування соціальної системи, що відбиває її цілісність, єдність і якісну своєрідність. Дослідники відмічають значення соціетальної підсистеми з точки зору динаміки соціокультурного відтворення. На макрорівні вплив духовності як процесуального чинника на стан більш статичних соціальних структур здійснюється через посередництво культури як складного соціального відношення, в якому духовність і соціальність переплетені. Соціетальні коди культури є втіленням духовності, водночас через їх розкодування здійснюється перехід від змісту духовних цінностей до соціальної дії, спрямованої на перетворення та вдосконалення соціального.

У розумінні теоретиків постструктуралізму, наприклад, Е. Гідденса, М. Фуко, культура утворюється сукупністю кодів діяльності в різних динамічних конфігураціях. Так, згідно з М. Фуко, коди культури у своїй динаміці забезпечують соціальний порядок і стабільність. Роль узагальнюючих кодів, які символічно визначають вирішальну динаміку процесів соціального смислоутворення, описує і Н. Луман. Проте звертає на себе увагу той факт, що питання про духовно-ціннісні підстави соціетальної єдності в сучасних західних концепціях заломлюються в акцентуванні соціально-релятивної, функціональної природи цінностей. Розглядаючи цінності як узагальнені символи комунікації, Н. Луман пише: "Поняття цінності символізує аутопойєсис комунікації – саме це і не більше того. Воно не дозволяє зробити ніяких висновків про правильну поведінку.

Немає ніякого транзитного порядку цінностей, який міг би насправді бути застосований безвідносно до обставин як стійка ієрархія” [150].

Але зазначимо, що поняття духовності само по собі припускає абсолютність, нерелятивність цінностей духовного порядку. Це відбито в дослідженнях, що спираються на ціннісно-розуміючий підхід до феноменів культури, згідно з якими категорія духовності в її соціальному застосуванні відбиває, з одного боку, ціннісні горизонти суспільства, а з іншого – “внутрішній”, екзистенціально-особовий вимір соціальності. Так, на думку М.М. Бахтіна, духовність – це вертикальний конститутив культурного простору суспільства. З цим можна погодитися і зазначити, що духовність – це інтеграційна характеристика суспільства, пов’язана з процесом отримання та підтримки вищих ідеалів, цінностей, сенсів.

Абсолютні духовні цінності утворюють певною мірою вертикальний вимір соціетальної системи, яка задає зміст базовим духовним константам. Під духовними константами можна розуміти стійкі довготривалі параметри духовного життя суспільства, діючі на всіх рівнях, від соціетального до індивідуального внутрішнього життя та повсякденних практик. У цих константах репрезентуються і визначаються соціально значущі зразки поведінки. Таким чином, поняття духовності може бути подане як константа, що виконує функцію інтеграції суспільства на основі абсолютних цінностей, які виражені в соціокультурних кодах, характерних для певної культури та суспільства. Актуальні духовні константи формують безпосередній соціокультурний контекст, що працює на рівні повсякденних практик, якість і специфіка яких зумовлюють розуміння індивідами соціальної реальності і їх, відповідно, смислотворчість у соціально-практичній сфері. Йдеться про втілення основних соціетальних духовних параметрів у когнітивних утвореннях, які виконують функцію посередників у процесі формування, на основі цих духовних параметрів, мотивацій та ціннісної орієнтації поведінки індивідів.

Але швидкі темпи глобалізації породжують проблему адаптації людини до світу, що постійно змінюється. Духовна і культурна сфери просто не встигають збагатитися з тією швидкістю, з якою відбувається економічний та технічний розвиток. В умовах, коли в тій чи іншій культурі нові цінності ще не повною мірою сформувалися, а старі вже піддалися тотальній переоцінці, виникає криза цінностей, а значить, криза духовності та моралі. Все це зрозуміло призводить і до певного вибору, досить часто негативного, і в дозвілєвій сфері. Зважаючи на це, цікавість до проблеми людських цінностей отримала нове розуміння.

В умовах глобалізації переоцінюються не лише загальнолюдські цінності – культурні, а й змінюються особисті цінності, які визначають життєві пріоритети, відповідальність за вибір та дії, систему правил і норм поведінки людини. Вплив різних культур у процесі їх інтеграції, відсутність чітких нормативів загострюють проблему самоідентифікації людини в соціокультурному середовищі. Внаслідок цього ціннісна самоідентифікація набуває особливої значущості. “Коли вплив традицій і звичаїв у світовому масштабі слабшає, змінюється і сама основа самоідентифікації – відчуття себе як особистості. У більш традиційних умовах відчуття себе як особистості підтримувалося за рахунок стабільності соціального стану індивіда у рамках співтовариства. Коли традиції втрачають силу та переважає вільний вибір способу життя, це не може не зачепити і людину та відчуття на собі. Вона повинна набагато активніше, ніж раніше, створювати і відтворювати власну ідентичність”, – стверджує дослідник глобалізації Ентоні Гідденс [79, с. 63]. Людина в глобальному світі стає незахищеною традиціями своєї культури, їй доводиться керуватися здебільшого загальнолюдськими цінностями, що визнаються більшістю людей, при цьому їй необхідно залишатися самою собою, зберігати особистість і дотримуватися власних ціннісних установок. Неможливо не погодитися з Гідденсом, який пише, що “усім нам необхідні моральні переконання, які вище за дрібні турботи і чвари повсякдення. Ми повинні бути готові активно відстоювати ці цінності, якщо вони погано приживаються або виявляються під загрозою. ... Нам усім було б не варто жити, якщо б у нас не було того, за що варто вмерти” [79, с. 5].

Взагалі феномен, що іменується “цінність”, є складним комплексом і міститься як у пізнавальних структурах, так і у світогляді людини, в глибинних процесах соціального життя і культури [210, с. 50]. Більшість визначень культури вказують на те, що цінності є складовим елементом культури або навіть її основою, фундаментом (П. Сорокін). Так, Е. Гідденс вважає, що культура включає цінності, носіями яких є члени певної групи, норми, які вони наслідують, і матеріальні блага, напрацьовані ними. Цінності є абстрактними ідеалами, тоді як норми – це певні принципи або правила, яких, як виявляється, люди прагнуть дотримуватися. Норми надають “можна” і “не можна” соціальному життю [77, с. 43]. Культура ж у контексті цінностей може бути визначена як “стратегія виживання”.

У цінностях завжди виражені узагальнені цілі та засоби їх досягнення. Вони є певними нормами, які забезпечують життєдіяльність суспільства і допомагають індивідам робити правильний вибір своєї поведінки в життєво значущих ситуаціях.

Цінності служать соціальними індикаторами якості життя, а система цінностей служить фундаментом культури. Система цінностей чинить зворотний вплив на інтереси, потреби людей і суспільств і виступає однією з найважливіших стимулів соціальної дії.

Культурні цінності, за визначенням класика аксіології Г. Ріккєрта, є цінності, “до оцінки яких або до праці над якими ми почуваємо себе більш або менш морально обраними в інтересах того суспільного цілого, в якому ми живемо, або за якою-небудь іншою підставою” [202, с. 55]. Тому проблема цінностей культури – це завжди проблема моралі.

Що ж до самої цінності, її характеристика міститься в словах Г. Ріккєрта: “Для цінності як цінності питання про її існування позбавлене всякого сенсу. Проблема цінності є проблема значущості цінності” [202, с. 23]. Значущість – суть цінності. Говорячи про цінності, ми завжди говоримо про значущості. Кожна цінність має свою значущість, а якщо вона відсутня, якщо ми у ставленні до неї не почуваємо себе морально зобов’язаними, то вона для нас буде псевдоцінністю, нами безпосередньо не сприйнятою, але такою, що нам ким-небудь нав’язується. “Поняття “псевдоцінність”, – пише Л.Н. Столович, – не слід змішувати з поняттям “антицінність”. Останнє – це те, що протистоїть цінності: зло, потворне, несправедливість і тому подібне (деякі аксіологи вважають за краще антицінності називати “негативними цінностями”). “Псевдоцінності” ж перетворюють цінності на антицінності” [221, с. 95]. У процесі глобалізації світ став переповнений такими псевдоцінностями, внаслідок чого людині стає непросто виокремити для себе ті, які були б для неї по-справжньому значущими.

У конфлікт, викликаний переоцінкою цінностей у процесі глобалізації, вступають, таким чином, не лише традиційні цінності тієї або іншої культури, а й особистісні цінності, які протистоять диктату псевдоцінностей, тим більше, що північноамериканська домінанта в глобалізації несе з собою головним чином ідеологію прагматизму, а прагматизм не дає ніяких моральних орієнтирів поза ділової сфери. Це є причиною, за якою культурні та особистісні цінності опиняються в ситуації кризи.

У цьому ракурсі можна додати, що на сучасну духовну кризу впливають і соціальні трансформації, які відбулися у ХХ столітті, продовжуються і поглиблюються в ХХІ та радикально змінюють світ. Одним з таких проявів є утвердження споживчого способу життя. У поєднанні з динамікою життєвих змін споживач радикально перетворив зміст і структуру усєї системи – і що не менш важливо – споживач як життєва орієнтація і психологічна установка надав багатьом об’єктам споживання знаковий характер: “Система

споживання .. є системою маніпуляції знаками”, – відмічає у зв’язку з цим Ж. Бодрійяр [36, с. 14].

Як матеріальні, так і духовні об’єкти споживання індивідом-споживачем сприймаються не стільки як предмети, що задовольняють певні його потреби, скільки як знаки, за якими стоїть щось важливіше для нього, – статус у суспільстві, успіх і зв’язки, престиж і мода тощо. Тобто при цьому “предмет втрачає свою об’єктивну доцільність, свою функцію” і, отже, “істина сучасного предмета полягає не в тому, щоб служити для чогось, а щоб означати ..., бути знаком” [36, с. 154].

Посередником у цьому процесі між індивідом-споживачем та цінностями, які споживаються, виступають сучасні засоби масової інформації. Саме через них суб’єкти, які управляють системою споживання, задають певні ціннісні орієнтації, формують знаки, що репрезентують різноманітні явища дійсності. Модельована у такий спосіб реальність виявляється дуже далекою від дійсності, оскільки відбиває лише її зовнішню сторону і позбавлена її справжнього внутрішнього змісту. Як відмічає у зв’язку з цим Ж. Бодрійяр, масові комунікації дають нам не дійсність, а запаморочення від дійсності. Таким чином, ми живемо під впливом знаків і у відмові від дійсності. Природно, що справжні духовні цінності не можуть бути аксіологічною основою конструйованої індивідом знакової реальності, яка входить у його повсякденне життя. Більше того, в індивіда не виникає і потреби в таких цінностях, оскільки він цілком задовольняється їх знаками, представленими в мас-медіа. Виняткову роль у цьому відіграють мода і реклама, що моделюють знакове “царство небуття”. Реклама (та інші засоби інформації) нас не обманює: вона знаходиться по той бік істинного і помилкового, як мода знаходиться по той бік потворного та красивого.

Унаслідок розвитку і впровадження інформаційних технологій у виробництво товарів і послуг у Західній Європі з середини ХХ століття затверджується майнова парадигма досягнення вершин комфорту під назвою “консюмеризм”. Поширилася ідея прибутку і віра в те, що сьогодні можна купити усе, включаючи здоров’я і навіть життя. “Консюмерна людина” – це споживач, який звільняється від необхідності думати про достоїнства і недоліки речей, і вимушений сліпо слідувати моді. Можна сказати, що консюмеризм став повсякденним явищем і “стилем життя”. Масове споживання проникло в економіку, соціальну діяльність і в психологію, впливаючи на формування свідомості людей: товариство споживачів перетворилося на споживче суспільство. Споживчий стандарт став одним із провідних чинників поведінки людей. Відомий теоретик

глобалізму З Бауман так характеризує новий тип консюмеризму: сьогодні “ім’я споживчій грі не стільки жадоба до користюлюбства і володіння, не придбання багатства в його матеріальному відчутному сенсі, скільки пристрасть до нових, досі не випробуваних відчуттів. Споживачі – це насамперед колекціонери відчуттів; вони збирають речі лише в другу чергу як наслідок, бажання не бажає задоволення. Навпаки, бажання бажає бажання” [17, с. 14]. Сучасна людина – це людина, що має споживчу установку, під якою З. Бауман розуміє особливий погляд на життя. Володарі споживчої установки сприймають життя як набір проблем, які можна виявити, більш-менш чітко визначити і вирішити за допомогою грошей. З. Бауман вважає, що саме споживча установка створює, формує людську індивідуальність. Ринок є безліччю “наборів ідентичності”, де кожен з цих наборів має свого адресата. Так, конкретний товар позиціонується (рекламується) на тлі відповідного стилю життя і є невід’ємною його частиною, тобто продається не просто безпосередня споживча цінність самого продукту, а його символічне значення як невід’ємна частина особливого стилю життя. Таким чином, реалізуються стилі життя через стилі споживання. Тому стилів життя множина, в сукупності вони становлять соціальний простір. Усі стилі життя відкриті, вони представляються ринком як загальнодоступні. З. Бауман вважає, що “стилі життя схильні набувати класову специфіку”, оскільки головний закон ринку – “хочеш – плати” [17]. Символізування консюмеризму і поява не лише конкретного товару, але й такого явища, як статус, престиж, модна професія, одяг брендової марки, робить споживчу поведінку пристрасною грою. Зрозуміло, що така споживча установка та відповідне формування способу життя має і свою певну ієрархію цінностей. Сфера дозвілля в цьому процесі не є винятком. Майже всі дозвіллі заклади сьогодні підпорядковані ідеї консюмеризму.

Таким чином, побудова нової системи цінностей, формування в індивіда ціннісних орієнтирів, які гарантують йому адаптацію до умов, що постійно змінюються, нелегке завдання. Система цінностей може стати життєздатною тільки в тому випадку, якщо її нові елементи є більш узагальненими порівняно з тими, що замінюються. Але при цьому останні не відкидаються – “нова” цінність включає “стару” як частковий випадок. Дійсно, нова система цінностей – не просто альтернатива старій, а більш загальна, підкреслював ще Т. Парсонс. Висновки про те, що “старі цінності” неминуче “втрачають свої функції” та відмирають, він назвав “бездоказовими твердженнями”, вважаючи їх свідченням слабкості, неефективності нових цінностей [183, с. 158].

Аналізуючи ці процеси в декілька іншій філософській та психологічній площині, М. Фергюсон приходять до висновку, що існують чотири способи, за допомогою яких змінюється наша свідомість під впливом нової інформації. Перший, найбільш легкий – зміни засобами виключення нового. Другий – зміни засобами зростання, коли індивід може і не усвідомлювати зміни, які відбуваються. Третій тип – маятникові зміни – відмова від однієї системи поглядів на користь іншої, протилежної. Свідомість, яка мусить вибирати між конфліктуєчими поглядами, подавляє ту інформацію, яка, скоріше за все, буде розходитися з “з пануючою точкою зору”. І, нарешті, четвертий тип змін – це істинна трансформація свідомості, “парадигмальні зміни” [293, с. 72].

Таким чином, будь-яка культура – це більш-менш стандартизована система відповідей на граничні питання людського існування. Культура дозвілля як частина загальної культури зі свого боку теж надає сенсу людському життю. Тому що вона є набором ціннісних орієнтацій, систем поведінки на основі загальнолюдських норм моралі, що сприяють самореалізації внутрішніх потенцій особистості у вільний час, до того ж у рамках вільного вибору. В умовах ускладнення структури культурного простору (виникнення нових субкультур, розсіювання домінуючих культурних стратегій у віртуальному просторі культури) культура дозвілля стає засобом самоідентифікації індивіда, визначає не тільки його особисті пріоритети, але й означає належність до певних спільнот, в яких індивіди мають однакові інтереси та реалізують себе в певних формах дозвілєвої практики. Тим самим значення культури дозвілля в сучасному світі зростає, а її вивчення стає більш актуальним.

4.2. МИСТЕЦТВО ЖИТИ ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ В КУЛЬТУРІ ДОЗВІЛЛЯ

Трансформаційні процеси, що відбуваються останнім часом у сфері дозвілля, дають змогу не тільки розглянути дану сферу, виходячи з її антропологічної значущості, але й показати її вплив на людину. У цьому сенсі на перший план висувається проблема мистецтва жити. Також, враховуючи те, що сьогодні людина живе в суспільстві ризиків, з якими вона не в змозі не тільки самостійно справитися, а й які вона не завжди може, і навіть не бажає, ідентифікувати, потрібно більше уваги приділяти вихованню смисложиттєвого пошуку особистості.

Дослідження перехідних, модернізуючих суспільств показують, що становлення в них нових цінностей – складний та суперечливий процес. Зокрема, тому, що він відбувається не на “чистому місці”, а

на “уламках” нормативно-ціннісного середовища. Це дає поштовх до посилення аномалій та зростання девіантної поведінки. Аналітики підкреслюють – нові цінності виникають у розхитаному, але живому та діючому нормативно-ціннісному середовищі. Основою живучості ціннісної системи, слід відмітити, є стійкість фундаментальних (“вищих”) цінностей, які пов’язані з релігією та глибокими культурними традиціями і в той же час відсутністю масових установок на збереження “старих цінностей”.

Отже, цінності забезпечують інтеграцію суспільства, допомагаючи здійснювати соціально схвалений вибір поведінки в життєво значущих ситуаціях. Система цінностей утворює внутрішній код культури, духовну квінтесенцію потреб та інтересів індивідів і соціальних спільнот. Вона, у свою чергу, здійснює зворотний вплив на соціальні інтереси та потреби, виступаючи одним з важливіших мотиваторів соціальної дії. Таким чином, кожна цінність і система цінностей мають двоєдину основу: безпосередньо в індивідові, як самоцінному суб’єкті, і в суспільстві як соціокультурній системі.

Під сильним ударом у процесі перегляду цінностей виявляється мораль. Людина починає розглядати собі подібних не як унікальних та самоцінних індивідів, гідних пошани і турботи, а як своєрідні об’єкти, що задовольняють разом з іншими одну з численних потреб. “Узи партнерства, – пише З. Бауман, – розглядаються як речі, які слід споживати, а не виробляти; вони підлягають тим же критеріям оцінки, що й усі інші предмети споживання. У результаті створений союз не може мати на меті створення взаємин, збереження їх за будь-яких умов, заохочувати компроміси і жертви в ім’я збереження союзу. Завданням стає отримання задоволення від вже готового до вживання продукту” [17, с. 176]. Водночас визнавши нормою ставлення до інших людей, як до предметів зовнішнього світу, людина втрачає можливість використання колективних дій з метою протистояти зовнішнім об’єктивним обставинам, бо кожна інша людина є вже не партнером і союзником, а представником цього зовнішнього, об’єктивного світу. Втрата людьми моральних орієнтирів призводить до того, що вони втрачають і орієнтацію в часі; цілі, які ще недавно визнавалися архіважливими, сьогодні позбавлені життєво важливого сенсу і значення. У. Бек з цього приводу стверджує, що “в основі дискурсу про світовий ринок лежить негативна утопія тією мірою, в якій у світовий ринок інтегруються останні ніші, виникає єдиний світ, але не як визнання різноманіття, взаємної відкритості, тобто плюралістично-космополітичної природи уявлень про себе і інших, а навпаки, як єдиний товарний світ”. У цьому

світі локальні культури і ідентичності втрачають корені і замінюються символами товарного світу, узятими з рекламного і іміджного дизайну мультинаціональних концернів. “Буття стає дизайном – причому повсюди”, а отже, наростають відмінності між людьми з приводу їх способу життя та зменшується толерантність [21, с. 20].

Описуючи ціннісні зрушення в західному суспільстві, ми бачимо, що вони не оминули й Україну, яка пережила епоху посткомуністичних трансформацій та входження у світову спільноту. Для більшості українських громадян останні 10-15 років стали періодом ломки цінностей – глибокої і хворобливої трансформації базисних, засадничих цінностей, установок, життєвих орієнтирів.

Отже, духовність, як стала система загальнолюдських цінностей, є важливим чинником формування життя людини. І не тільки її професійної діяльності, а й дозвілєвої сфери. Так, потрібно вчитися бачити у кожному виді дозвілля весь його зміст – пізнавальний, естетичний, виховний, розважальний. Це допоможе правильно керувати своїм власним розвитком.

Допомогти людині позбавитися одноманітних буднів, скучних, нікому не потрібних вечорів, якщо вони витрачені даремно, знайти раціональні способи та форми проведення дозвілля – все це актуальне та далеко не просте завдання, рішення якого, безумовно, дозволить багатьом надати вільному часу вищий зміст, очистити його від впливів антикультури, розширити рамки своєї діяльності, пізнати радість творчості.

Ціннісні зрушення – це проблема як західного суспільства, так і українського. Ми бачимо, що Україна пережила епоху посткомуністичних трансформацій та входження у світову спільноту. Тому в умовах посилення інформаційно-комунікативних змін, поглиблення глобалізаційних процесів, коли відбувається дегуманізація, криза ціннісної системи, духовності, коли людина розгублена і самотня, дуже важливо напрацювати нові ідеї, які б допомогли зайняти їй гідне місце вже в новому світі, вибрати власні життєві орієнтири та створити власне життя. І на сьогодні однією з таких концепцій є ідея життєтворчості.

Ідея життєтворчості є вкрай важливою, тому що це поняття розуміють як творіння нового буття, нової онтоантропологічної реальності, і в ній нової людини. Це ідея перетворення духовної та соціальної реальності. Це поняття відбиває життя не як біографію та творчість, а як єдність, творчість та життя. Таке життя являє собою смислову та ціннісну єдність та, у свою чергу, є джерелом різних трансформацій.

Життєтворчість – це досить складне та багатогранне явище, смисл та зміст якого потребує глибокого аналізу. Життєтворчість можна охарактеризувати як особливу духовно-творчу установку, з домінантою онтологічного характеру, яка має своїм джерелом пафос свободи та могутності людської особистості. Як справедливо відмітив Б. Рассел, “відчуття людської сили” стає домінуючим у свідомості людей та є причиною формування радикально нового світогляду, нового ставлення до природи, світу та людини [198].

Головна ідея в концепції життєтворчості – це: “Твори своє життя так, щоб воно було гідним ствердження”. Отже, життєтворчість повинна бути відповідальним самовипробуванням особистості, в якому узгоджуються вимоги досягнення злагоди та “дружби з самим собою” та злагоди зі світом і “дружби з іншими”.

Життєтворчість працює не з переживанням, не з формами репрезентації явищ світу, а з самим світом, тобто вона направляє увагу людини не на себе, а назовні. Віктор Франкл приводив чудову метафору бумеранга в контексті критики ідеї самоактуалізації, пояснюючи, що самоактуалізація неможлива, якщо її ставити як деяку кінцеву мету. Бумеранг – це інструмент, зовсім не призначений для того, щоб він повертався, коли його кидаєш. Це зброя для полювання, призначена для того, щоб уражати в ціль, потрапляти в тварину. Повертається той бумеранг, який не попав у ціль. Так само, – говорить В. Франкл, – наша заклопотаність самим собою, наш погляд всередину і наша зафіксованість на самоактуалізації є наслідком того, що ми схибили повз нашу мету у світі, повз той сенс у світі, на який наша діяльність має бути спрямована. Ми схибили і повернулися назад, як бумеранг. Якщо людина хоче прийти до себе, – говорить В. Франкл, – її шлях йде через світ. Це і є шлях життєтворчості [236].

Аналізуючи проблему життєтворчості, слід зазначити, що життя проходить у соціальному просторі та часі, має реальний історичний вимір, об’єктивну логіку розвитку, яка обумовлена розвитком того світу, в якому живе та творить сама людина. Однією з форм самоздійснення людини є її діяльність, яка направлена на створення свого життя та самої себе. Отже, можна сказати, що системоутворюючим началом у житті людини все ж таки є принцип діяльності, на якому наголошували ще К. Маркс та Ф. Енгельс. Так, люди заново, кожен день відтворюють своє життя. Але слід додати, що людина також є соціальним суб’єктом, який реалізує свою соціальну сутність [158, с. 31]. Отже, життєтворчість є діяльнісний процес створення людиною самої себе та конструювання свого життя.

Життєтворчість – це особлива, вища форма прояву творчої природи людини. Вона сприяє самотійному творчому вибору та використанню засобів, які необхідні для реалізації її індивідуального життєвого проекту. Компетентне ставлення особистості до життя означає потребу у самопізнанні, саморозумінні, самореалізації у різних видах творчої діяльності. А також, що вкрай важливо: проблемне бачення свого життя, усвідомлене вирішення міжособових непорозумінь, усвідомлена та адекватна оцінка результатів своєї життєдіяльності; висока культура споживання, відповідальне ставлення до свого здоров'я, фізичного розвитку, філософське, естетичне усвідомлення свого життя; організація свого часу, зокрема вільного часу. Також перетворення свого життя, як творчості, здійснюється у формі гри. Гра є вільним балансуванням на межі між протилежними початками життя – між реальним та ідеальним, між природним та штучним, між серйозним та смішним тощо. Людина, що грає, наділена здатністю до перевтілення та імпровізацій. Отже, життєтворчість – це особлива гра, в якій вище, ніж у звичайній грі, ступінь невизначеності результатів. Але важливо, що грати можна тільки з рівними собі. Таким чином, життєтворчість покликана стати мистецтвом жити.

Слід звернути увагу на те, що дозвілля також пов'язане з активізацією духовних інтересів, які спонукають молоду людину до активних пошуків, стимулюють пізнавальну діяльність, що полягає, наприклад, у систематичному читанні серйозної літератури, відвідин музеїв, виставок тощо. Пізнавальна діяльність приносить безпосереднє задоволення і має самотійну цінність для людини. Тут набирає сили найсерйозніший спосіб проведення вільного часу, розрахований безпосередньо не на споживання, а на створення культурних цінностей – творчість.

Зауважимо, що елементи творчості містять у собі багато форм дозвілля, причому можливості творити відкриваються всім без винятку. Але якщо мати на увазі власне творчі форми дозвілля, то їх суть полягає у тому, що свій вільний час людина присвячує створенню чогось нового, цікавого. Потреба у творчості властива кожній людині, а тим більше молодій. Творчість приносить справжнє задоволення і одночасно є засобом духовного вдосконалення. Творчою може бути будь-яка діяльність, якщо вона захоплює, вбирає у себе кращі душевні сили і здібності людини. Звичайно, дозвіллева творчість, яка є переважно любительською справою, не завжди досягає вищого, професійного рівня, проте є надійним засобом розкриття таланту кожної людини, має великий суспільний ефект.

Отже, можна зазначити, що життя людини є не просто біологічний процес, а й творчий процес. Особистість є суб'єктом життя, в основі існування якого лежить життєтворчість, – духовно-практична діяльність індивіда, яка направлена на творче проектування та здійснення свого життєвого проекту. Розробляючи, корегуючи та здійснюючи свій життєвий сценарій, особистість оволодіває мистецтвом жити – особливим вмінням, яке базується на глибокому знанні життя, розвинутій самосвідомості та володінні системою способів, методів та технологій життєтворчості. Життєтворчість виступає способом вирішення життєвих завдань. Цей процес упорядковує особисту родову картину життя, є процесом його вдосконалення. Але, крім родової сутності людини в її здатності до адаптації в мінливих нестандартних зовнішніх умовах, в можливості пристосовуватися до своїх потреб, є “соціальна творчість”, яка означає соціальну взаємодію такого характеру, в якому людина проявляє себе суб'єктом суспільних відносин, активним учасником створення системи суспільних зв'язків, ініціатором соціальних новацій, які ведуть до конструктивних перетворень в інституціональних взаємозв'язках. Це означає здатність людини будувати свої відносини з іншими людьми в рамках певної організації, впливати на “правила гри” в суспільних структурах.

Зазначимо, що життєтворчість є особливою, вищою формою вияву творчої природи людини, яка сприяє вибору стратегій життя, розробці життєвих планів і програм, реалізації її індивідуального проекту. Процес життєтворчості – це постійний процес. Його реалізація здійснюється навіть у вільний час, коли людина відпочиває чи розважається. Але вільний час можна використовувати по-різному. А людина культурна та вихована, яка прагне до самовдосконалення та самореалізації, і вільний час будує та використовує “з розумом”.

Зважаючи на вищесказане, дозвілля, як соціокультурний феномен, не залишається неупередженим свідком змін, що безперервно відбуваються, а вбирає все нові і нові риси, видозмінюючись відповідно до трансформацій культурних стереотипів, які живлять та визначають стосунки людей до проблем зайнятості, праці, відпочинку, свободи. Цьому сприяють і різноманітні форми дозвілля, зокрема серйозне дозвілля.

Серйозне дозвілля – це заняття, яке пропонує та створює для людини різноманітні можливості. Цей вид дозвілля відрізняється від “випадкового” або “несерйозного” дозвілля, яке пропонує зазвичай набагато менше можливостей, є більш простим за структурою та рідко передбачає досконалість виконання. У серйозному дозвіллі реалізується кар'єра поза роботою та набуваються спеціальні навички

і знання. Характерними рисами серйозного дозвілля є самореалізація, духовне зростання, самовираження, відчуття досягнення, підвищення самооцінки, участь у соціальній взаємодії і відчуття належності до спільноти, самовинагорода [315, с. 173]. Також учасники серйозного дозвілля мають тенденцію чітко ідентифікувати себе з вибраними ними заняттями. Серйозне дозвілля пропонує особливий спосіб життя та ідентичність його учасникам. Вони можуть замінити те, що люди колись знаходили в роботі, наприклад, яку втратили, або, навпаки, реалізувати бажання творити картини, дизайнерські задуми тощо.

В умовах трансформації суспільств, зокрема українського, особливу значущість набуває питання формування молодими людьми нових життєвих стратегій, компетентності, конкурентоспроможності, посилення гнучкості та мобільності соціальної поведінки. Чим більший життєвий ресурс людини, тим більші її соціальні можливості, тим легше подолати кризи настрою, набути конструктивно-перетворюючі позиції. Саме цьому сприяє життєтворча установка індивіда та його життєва компетентність.

Життєва компетентність є домінантою нової школи [105, с. 169]. Вона являє собою інтегральне утворення, до структури якого відносять знання (про себе, закони життя, про світ); життєву мудрість; норми поведінки; аналітичні, поведінкові, прогностичні життєтворчі здібності; усвідомлений та неусвідомлений індивідуальний життєвий досвід; життєвий досвід інших осіб (як наслідування і творчого використання); життєві досягнення (особисте щастя, соціальний статус, самореалізація).

Крім певних компетентностей, для формування мистецтва жити необхідні такі складові, атрибути життєдіяльності, як свобода та саморефлексія. Будувати, творити власне життя може далеко не кожна людина, а тільки вільна. А саморефлексія є індивідуальною та антропоцентричною формою взаємозв'язку, яка виражає здатність людини до усвідомлення (осмислення переживання тощо). Таким чином, життєтворчість потрібно розглядати в контексті взаємодії з іншими людьми, тобто як вільне та рефлексивне спілкування, взаємодія.

Зрештою можна сказати, що ієрархія особливих цінностей певного індивіда, домінування в них тих або інших цінностей, формуватимуть життєві цінності людини, самоактуалізацію та життєтворчість, що в кінцевому підсумку впливає на формування мистецтва жити. А щодо суспільств, то на сучасному етапі перспективи розвитку матимуть ті держави, які зможуть забезпечити умови для розвитку креативної суті людини, передусім для реалізації її соціальної творчості. Суспільство, яке здатне не лише до науково-технічної модернізації, але й до

вдосконалення своїх організаційних структур, зможе забезпечити собі тривалу перспективу існування у світовому процесі. Так званий людський капітал нині стає основним стратегічним ресурсом держав. Долю країн у найближчому майбутньому на глобальному рівні вирішуватиме наявність талановитих людей в усіх видах творчості, їх “критична маса” у складі населення.

Безумовно, культура дозвілля як результат педагогічного впливу і самовиховання є сумою одночасно діючих інтелектуальних, емоційних і вольових факторів організатора вільного часу. Тому необхідно розвивати такі види дозвілля, які б могли задовольняти людей, були б джерелом для розвитку особистості та суспільства, давали можливість перетворювати свій вільний час в оптимальний стиль проведення дозвілля, тобто займатися “серйозним дозвіллям”. Загалом потрібно вчитися бачити в кожному виді дозвілля весь його зміст – пізнавальний, естетичний, виховний, розважальний. Це допоможе правильно управляти своїм власним розвитком і будувати власне життя.

4.3. БЕЗПЕРЕРВНА ОСВІТА: КОНСТРУКТИВНЕ ВТОРГНЕННЯ У СВІТ РОЗВАГ

Становлення екстериторіального віртуального інституту вищої освіти, практики дистанційного навчання, безперервна освіта та інші освітні інновації вторгаються у світ розваг. Безперечно, це має системний і скерований характер та є об’єктивно виправданим. Водночас сучасна освіта висуває нові вимоги та робить виклики світу розваг.

Стало очевидним, що становище людини в суспільстві, її матеріальне і моральне благополуччя, можливість реалізувати свої матеріальні і моральні потреби, свої здібності, навіть вільний час багато в чому залежать від її освіченості. А інтелектуальний потенціал є визначальним чинником прогресивного розвитку суспільства. Досвід кінця ХХ століття на прикладах Японії, Південної Кореї і США наочно показав можливості швидкого та ефективного розвитку держави на базі піднесення освітнього рівня громадян. Інтеграційні процеси, що відбуваються в європейському культурному і науковому просторі, мультикультуралістські ідеї зачіпають і сферу освіти. Основними завданнями освітньої політики стають питання підтримки національно-культурних цінностей і збереження культурного різноманіття в умовах створення єдиного освітнього простору,

формування універсального, інтернаціонального характеру пізнання [116].

Більшість зарубіжних експертів підкреслюють, що в умовах швидкого зростання світової економіки та посилення міжнародної конкуренції, інвестиції в освіту стали життєво важливою умовою майбутнього економічного зростання. Без таких інвестицій, без стимулювання розвитку освіти конкурентоспроможність промислово розвинутих країн неможлива.

Зазначимо, що світовий технічний прогрес неминуче викликає зміну існуючої парадигми освіти, основу якої становлять класичні і “модерністські” зразки. Ці зміни, мабуть, найістотніші з часів закріплення в освітньому просторі Старого світу ідеалів класичної освіти і є нині зміст глобалізації освіти.

Глобалізація освіти – це процес все більшого пристосування системи навчання до запитів глобальної ринкової економіки. Наростаюча залежність останньої від знань (так звана “економіка знань”) породжує ідею створення Єдиної світової освітньої системи, заснованої на єдиних освітніх стандартах. Навчальна діяльність усіх без винятку груп населення стає основним засобом розвитку і відтворення, тобто складається суспільство, що перманентно навчається. Різко зростає попит на освіту, особливо вищу, відбувається її масовизація. Розвивається відкрите і дистанційне навчання. Глобалізація породжує маркетизацію освіти, яка починає розглядатися як сфера підприємництва, інвестування засобів, надання платних послуг.

Проте за усіма різноманітними проявами глобалізації освіти ховається однозначна суть. Зокрема, система освіти має бути зорієнтована на підготовку високопрофесійних вузькопрофільних фахівців у сфері інформатики, менеджменту, новітніх технологій, маркетингу тощо, тобто функціонерів, що відповідають викликам глобальної економіки, постіндустріальної цивілізації, інформаційного суспільства. Але не більше того! Цим і заданий глобалістський підхід до проблеми освіти, яка має бути функціональною структурою в загальній системі глобального суспільства.

У результаті встановлюється парадоксальна ситуація: з одного боку, відбувається небачене, аж до загальнопланетарного – розширення освітнього простору людей; з іншого, різко – до необхідного мінімуму – звужується простір освіти, який направлений на збагачення і розвиток повноцінної особистості. Та все ж таки модернізація освіти – веління часу, умова сучасного життя. Будь-яка національна система освіти, що не модернізується, безперспективна. Не

випадково переважна більшість держав заявила про те, що якість їх систем освіти значною мірою вплине на національне процвітання. Щоправда, якщо під якістю освіти розуміти тільки задоволення вищезазначених вимог інформаційного суспільства, то це – одна справа. Якщо мати на увазі освіту в людському, гуманістичному сенсі, – зовсім інша. Що саме повинне вплинути на “національне процвітання”: освіта у вузькому сенсі чи в другому, широкому? Ось в чому питання.

Між тим, в якому б сенсі не говорилося про освіту, завжди йдеться про людину. У зв'язку з цим дуже гостро стоїть проблема модернізації освітньої сфери і в Україні. З'явилися нові соціальні вимоги до системи української освіти, її специфічних проблем, які викликані зміною системи цінностей і соціальних пріоритетів, а також економічними і політичними труднощами перехідного періоду. У цих умовах до освіти висувуються принципово нові духовно-моральні та соціально-економічні вимоги. Серйозне значення в структурі цих змін приділяється самостійним навчальним діям, все більш очевидним стає недостатність традиційних пасивних форм навчання. Одночасно з процесом становлення інформаційного суспільства і зростання потреб у знаннях зменшується контроль за розподілом знань і їх доступністю [294, с. 52].

Проблемам освіти приділяється увага на багатьох міжнародних конференціях (політичних і наукових), тематика яких включає критику систем освіти, аналіз перспективних напрямів її розвитку у рамках “цивілізації знань”, як нерідко називають майбутнє людства. Недолікам освітніх систем і приведенню їх змісту у відповідність до суспільних потреб та сучасних змін присвячена безліч наукових досліджень як на національному, так і на державному рівнях.

З урахуванням того, що відбуваються трансформації в суспільних стосунках, а також корінні зміни в соціокультурній ситуації, виникає необхідність переосмислення місця і ролі дозвілля в контексті розвитку індивіда в культурно-освітньому просторі. На жаль, механізм взаємодії “освіта – дозвілля” розроблений ще недостатньо.

Процес трансформації соціальної структури українського суспільства закономірно призводить до зміни соціальних орієнтирів, переоцінки норм і цінностей. В умовах рухомості усіх соціальних процесів формується нове середовище проживання, новий спосіб життя та нові види дозвіллевой діяльності. До того ж у процесі поглиблення соціальної поляризації, подолання тотальної соціалізації людей, наростання різноманітності індивідуальних моделей життєнастрою змінюються уявлення про зміст дозвілля.

Якщо 20-30 років тому назад одним з лозунгів щодо змісту вільного часу було проголошення “всебічного розвитку особистості”, який не був пов’язаний з реальними умовами існування людей, то сьогодні ставлення до змісту дозвілля змінилося, як змінилося і саме дозвілля. Ці зміни відбуваються під впливом бурхливого розвитку засобів масової інформації, нових інформаційних технологій (комп’ютер, Інтернет), соціально-економічних та культурних перетворень у суспільстві. Це пов’язане з появою індустрії дозвілля. Тому дозвілля тепер все більш потребує від особистості діяльності, яка направлена на саморозвиток. Але різносторонність і різнонаправленість дозвіллевої діяльності не свідчать про розвиток та саморозвиток особистості.

У сучасному інформаційному суспільстві йде постійний процес виробництва нових соціокультурних зразків поведінки, нової системи цінностей, актуалізується проблема впровадження нових технологій не тільки у виробництво, а й у сферу дозвілля, активних, інноваційних методів навчання. Соціальна функція інноваційних форм навчання полягає в тому, що їх застосування допомогло б вирішити проблему освітньої нерівності, вираженої в обмеженні доступу до отримання освіти при існуючому механізмі відбору залежно від рівня успішності. Освітня діяльність є системоутворюючою ознакою “суспільства знань”. Нові освітні технології мають на увазі можливість навчання з використанням сучасних систем телекомунікацій, електронних навчальних матеріалів і віртуальних електронних бібліотек, застосування нової методології навчання. Важливим стає навчання самостійному добуванню знань, методам самостійної індивідуальної роботи. “Інтеграція соціальних сил викликана освітніми процесами, що широко поширилися, окремі елементи яких входять до складу освітньої системи. Саме на цьому рівні значною мірою закладається і формується здатність людей осмислювати свої потреби” [284, с. 47]. Природно, що це вимагає істотної перебудови усєї інфраструктури освітньої системи. У зв’язку з цим актуалізується проблема використання освітніх ресурсів у контексті глобалізації світового освітнього простору. “В умовах глобалізації світових процесів і формування інформаційного суспільства освіта набуває значення, яке дозволяє говорити про неї як про “базисний” соціальний феномен” [219, с. 83].

Нині освітні процеси мають бути головним чином спрямовані на те, щоб надати людині доступ до джерел інформації та отримання компетенції стосовно користування інформацією, її переробки і оцінювання (медіакомпетенція). Обсяг інформації постійно зростає. Отримання знань в офіційних освітніх структурах і поза формальними освітніми інстанціями виражається в повсюдно

поширеному різноманітті і розподілі знань, яке обумовлене появою останнім часом нових інформаційних технологій. Проте, спираючись на твердження Ф. Кессля, Н. Кутчера, Х. Отто, Х. Циглера [303, с. 23], відмітимо, що ця тенденція має, у свою чергу, певну силу руйнування, оскільки виникає проблема ексклюзивності знання, коли певні обрані кола є своєрідною “аристократією” вже на рівні доступу до освітніх інстанцій і технологій, через що для багатьох не залишається доступу до навчання. Додаткові перешкоди з’являються вже на рівні використання, з цієї причини істотна частина населення знову ж таки виявляється відлученою від участі в освітньому процесі.

Спостерігаючи за змінами та оцінюючи майбутнє суспільство, Р. Мюнхмайер оцінює його як суспільство знань, в якому важливу роль відіграватиме бажання і вміння вчитися, бажання нового, інтелігентність і креативність. У той же час він акцентує увагу на тому, що сучасне суспільство стає суспільством ризику, де має бути забезпечена ідентичність на основі колективної самоорганізації і особистої відповідальності [309, с. 7]. Австрійський філософ К.-П. Лісман пише: “Суспільство знань – це не якесь особливе розумне суспільство. Помилки, які допускаються у ньому, недалекоглядність і агресивність, що панують у ньому, є не меншими, ніж в інших суспільствах. Викликає сумнів також, що у ньому буде більш високий загальний рівень освіти. Метою суспільства знань є не мудрість, не самопізнання, і навіть не духовне осягнення світу, щоб краще зрозуміти його закони. До парадоксів суспільства знань належить те, що воно відмовляється від досягнення мети пізнання – істини. У цьому суспільстві вже ніхто не вчиться, щоб щось знати, а навчається задля самого навчання. Адже в основі суспільства знань лежить теза, що усяке знання швидко застаріває і втрачає свою цінність” [306, с. 26]

Стає очевидним: знання і інформація зазнають глибоких взаємопов’язаних змін. Їх поява все частіше обмежується ситуаціями, коли заздалегідь відомо, що вони затребувані та ефективні (перформативні), – відмічає Ж.-Ф. Ліотар. У цьому відношенні будь-яка інформація набуває рис комп’ютерної. Прагнення до перформативності викликає зниження рівня, а то і відмирання усіх видів знань, які виявляються незатребуваними і неефективними. Наприклад, філософія і естетика не відповідають критерію перформативності, тоді як вивчення фінансів або менеджменту, навпаки, відповідає цьому критерію. Інформація все частіше стає товаром. Той же Ж.-Ф. Ліотар зазначає, що “знання більше не передаватиметься en bloc [як єдине ціле], один раз і на все життя, швидше воно сервіруватиметься, як стіл у ресторані, відповідно до меню, причому буде розраховане на вже зрілих людей, які мають

роботу, або хотіли б працювати, і метою його буде вдосконалення їх умінь і підвищення їх шансів на просування по службі” [146, с. 160]. У результаті викристалізовується парадоксальна ситуація: з одного боку, відбувається небачене, аж до загальнопланетарного – розширення освітнього простору людей; з іншого, різко – до необхідного мінімуму – звужується простір освіти, направленої на збагачення і розвиток повноцінної особистості! Тенденція до жорсткої прагматизації завдань освіти є наслідком переконання, що освіта існує заради економіки, де освіта – засіб, а економіка, економічний розквіт – мета. Тому функції освіти зводяться до економічної ефективності.

Необхідно відмітити, що в суспільстві знань, яке формується, відбувається не лише стрімке зростання потреби в нових знаннях, але й стрімке старіння уже набутих. У світі, де обсяг світового знання інтенсивно зростає, кожен індивід повинен проявляти готовність до цих змін, якщо він не хоче втратити зв'язок зі знаннями про суспільство, економіку та інші сфери суспільного життя. У сфері дозвілля це обумовлено широким розповсюдженням комп'ютерних технологій і постійним зростанням кількості людей, які використовують такі комунікації. Враховуючи існування таких віртуальних дозвіллевих практик, як кіберспорт, блогосфера, соціальні мережі, потрібно ще з більшою увагою та розумінням звернутися до сфери освіти, яка дає нові знання, і в той же час повинна виховувати людину.

Набуття знань при цьому виявляється актуальним протягом всього життя людини, причому її компетенція повинна постійно підлягати перевірці і оновленню. “Відбувається стимуляція здатності індивіда, організацій і систем до самонавчання. У цьому сенсі освіта і насамперед передавання і отримання компетенції стосовно самоосвіти в майбутньому може розглядатися як емансипація використання соціальних і освітніх можливостей” [304, с. 5]. До цього висновку приходять і М. Кастельс. На його думку, “..в новому, інформаційному способі розвитку джерело продуктивності міститься у технології генерування знань, обробки інформації і символічній комунікації. Зрозуміло, знання і інформація є критично важливими елементами в усіх способах розвитку, оскільки процес виробництва завжди заснований на деякому рівні знань і на обробці інформації” [120].

Німецький дослідник В. Нарштедт розглядає освіту як глобальний чинник переживання, як елемент світу, пов'язаного з подіями і простором переживань. Він відмічає, що новою метою навчання замість боротьби культур стає кооперація, а відповідно до змінених потреб формуються нові місця навчання. Результати його емпіричного

дослідження “просторових переживань” позначили перспективи подальшого розвитку цих просторів у глобальні навчальні центри. “Вони мають бути більш відкритими для саморегулюючого навчання, практикувати інтенсивніші форми навчання і сильніше інтегрувати різні емоційні, комунікативні і тематичні повчальні рівні. Слід прагнути до балансу між навчанням, розвагою і споживанням” [311, с. 4]. Сфера завдань і профіль пропозицій освітніх інститутів у цьому контексті визначається по-новому. У диференційованому розгляді виокремлюють такі аспекти, як інтернаціоналізація, проникливість освітніх систем, розширення кооперації і відкритість для інших життєвих сфер, плюралізація місць навчання, віртуалізація.

Все це є вимогою часу, тому що сучасний науково-технічний розвиток сприяє досить швидкому впровадженню високих технологій, насамперед інформаційно-комунікативних. Змінюється характер професійної діяльності, з’являється більше універсальна, високомобільна модель праці, збільшується кількість вільного часу, який заповнюється новими видами і формами дозвілля. Тому підвищується затребуваність більш універсальної освіти, яка б надала можливість реалізовувати себе в новітніх дозвіллях.

Отже, освіта сьогодні стає ще більше значущою та важливішою. Вона стає вирішальним ресурсом життєвої організації і одночасно потребує нового визначення і точнішого сприйняття того, що ж означає освіта, як слід її організувати, щоб кожний окремий індивід був залучений до процесу навчання. Освіта повинна допомагати людям виконувати завдання, до вирішення яких вони не були підготовлені спочатку, підготувати їх до нелінійної течії кар’єри, до роботи в команді, до незалежного використання інформації, розвивати свої здібності, і, нарешті, закласти основи комплексного підходу до суворих реалій практичного життя.

Вивчення освіти в соціальному сенсі викликає інтерес як з інституціональної точки зору, так і в контексті суб’єктивної картини світу окремо взятої людини, оскільки питання про освіту – це питання про управління людським капіталом, інтелектуальним і професійним потенціалом суспільства. Прагнення суспільства до того, щоб стати інформаційним, продиктоване закономірностями розвитку і вимогами часу. Нинішній стан речей такий, що сучасні тенденції в освіті – це не лише пошук нових форм (а частіше трансформованих старих), а потреба в “знанні про знання”, що орієнтоване на перспективу. Це пошук нових технологій, нових життєвих рівнів. “Освіта – це “переробка” матеріалів минулого, що не вимагає повної відмови від її істин або повного їй підпорядкування.

Освіта – це ствердження принципу інтелектуального і культурного порядку за допомогою пошуку взаємозв'язків у дезорганізованому світі знань” [23, с. 79].

Освіту в широкому сенсі можна розглядати як функціональне поняття: навчання для чого-небудь; освіта як людський ресурс; суспільні демократичні освітні ідеології. Освіта з системно-функціональної точки зору (макросоціальна і інституціалізована) є: освіта як людський ресурс, що визначається освітніми потребами; раціональні освітні стратегії та освітні орієнтації (орієнтовані на передбачувані потреби).

Знання само по собі, як самовідтворювальна одиниця, має на увазі пошук нових ідей, пізнавальних стратегій, теоретизування. Це можливість вивчення, трансформації, формування персонального знання, реалізації і удосконалення розумових практик. Ми поділяємо думку про те, що: “Основне завдання сучасної освіти – сприяти оволодінню методологією формування системи знань. Звичайно, система освіти повинна давати фахівцеві нові знання, оскільки він не може їх нескінченно черпати з колишнього запасу. Але одночасно вона повинна озброїти його принципами відбору знань, щоб він не “потонув” у потоці інформації” [271, с. 22].

Завдання освітніх установ повинне полягати не лише в підготовці фахівців, а й у підготовці людей, здатних орієнтуватися у світі нових соціальних технологій, іноді дуже агресивних і налаштованих на маніпулювання цими ж людьми. Тенденція до жорсткої прагматизації завдань освіти є наслідком переконання, що освіта існує заради економіки, освіта – засіб, а економіка, економічний розквіт – мета. Функції освіти зводяться до економічної ефективності. Але якщо університет розуміти як інститут культури, його завдання полягає в тому, щоб ввести людину в цю культуру, зробити її представником культурної еліти суспільства. Введення людини в культуру означає так чи інакше озброїти людину, за висловом В. Соловйова, “цілісним знанням”.

Тому будь-яка система освіти головною своєю функцією має створення всіх умов для адекватної адаптації людини до тих соціокультурних реалій, які панують у тому або іншому суспільстві. Зміст освіти залежить від тих уявлень, потреб, ідеалів, які існують у цьому соціокультурному просторі і спрямовані на підтримку його засад за допомогою створення певного образу людини. Освіта віддзеркалює рівень розвитку суспільства, його інтереси і потреби, що втілюються в конкретному індивіді, який є типовим представником цього соціуму. У змісті освіти виражається те, що саме є значущим на даний момент, що може сприяти формуванню саме такого образу людини, яка найбільшою мірою здатна буде виразити глибинні

інтереси свого суспільства, втілити у своєму індивідуальному бутті загальний сенс того соціокультурного простору, в якому вона здобула освіту.

На перший план у такій ситуації виходить принцип відбору і підбору інформації, визначення нескінченного простору культурного матеріалу, що накопичився, відповідно до соціальної потреби. Особлива необхідність у цьому виникає сьогодні, коли, з одного боку, нові умови інформаційно-технічного суспільства вимагають спеціальної і дуже широкої освітньої підготовки, а з іншого – накопичився величезний пласт традиційної культури, який, у свою чергу, потребує трансляції у відтворенні свого змісту у свідомості сучасної людини.

Саме в цьому зароджується конфлікт між сучасним і традиційним, між тим, що спрямоване на миттєві життєві потреби, і тим, що пов'язано з метафізичним досягненням вічних принципів буття, із залученням людини до філософських, естетичних і релігійних уявлень минулих епох. Так, у результаті науково-технічної і інформаційної революцій були створені небачені досі можливості для культурного зростання, але в той же час можливості ці практично не використовуються в цілях культурного творення і формування високорозвиненої духовної особи. Як відмічає І. Гобзов, “ніколи людство не мало таких можливостей для збагачення культурного світу індивідів. Але ніколи загальний інтелектуальний рівень людей не був таким низьким, як нині” [83, с. 84].

Техноцентристський характер освіти і самоосвіти обумовлює їх спрямованість на сучасний зміст життя, їх орієнтацію не на духовний розвиток індивіда, а на корисність. Увесь інформаційно-технічний потенціал освітніх і самоосвітніх технологій використовується майже тільки в цілях адаптації людини до умов життя, тобто є транслятором сучасного змісту життя. При цьому увесь величезний пласт традиційної культури залишається практично незатребуваним як матеріал, що відтворюється у свідомості сучасної людини, внаслідок чого відбувається процес тотальної фрагментації особи, коли вона, обмежена як вузькими можливостями власної свідомості, так і своєю зосередженістю на сучасному утриманні життя, відображує в собі лише малу частину культурного простору і, отже, не в змозі адекватно осягнути його суть і сенс.

Сьогодні ситуація ще більше ускладнюється і посилюється. Це пояснюється тим, що для подальшого розвитку виробництва – основної мети суспільства – потрібна ще більша спеціалізація, інформатизація, проникнення технічних засобів в усі сфери людської діяльності. Але

слід звернути увагу на те, що така тенденція є небезпечною передусім тим, що спеціалізація ускладнює необхідність цілісного сприйняття світу культури.

На це ще на початку ХХ століття звернув увагу німецький філософ В. Віндельбанд. Порівнюючи сучасність з епохою античності, він відмічає, що усі види професійної діяльності в сучасному світі набули такого обсягу і таких розгалужень, що індивід не може більше охопити усю їх сукупність, і при цьому, що найважливіше, вони настільки різноманітні у своєму розвитку, що гармонійний зв'язок і прекрасна єдність, які вони мали в античності, безповоротно загублені. Тому, – робить висновок В. Віндельбанд, – ми втратили щасливу тотожність індивідуальної і загальної вченості, і індивід більше не здатний внутрішньо охопити усю культуру свого часу і бути її представником” [71, с. 134].

Безумовно, на перше місце в освітньому просторі висувається програма безперервної освіти. Наприклад, в європейській і американській редакції вона орієнтується на розвиток окремих людей та повсюдне забезпечення цього розвитку за рахунок зняття вікових, соціальних і організаційних обмежень. Мета навчання за такою програмою – надати кожному індивіду проблемну сферу та сферу діяльності, необхідну для розвитку його ініціативи та формування його самостійного судження. У країнах Заходу для позначення безперервної освіти використовують два терміни – “продовжена освіта” (continuing education) та “навчання протягом всього життя” (lifelong learning), при цьому останнім часом перевагу віддають останньому.

Термін “продовжена освіта” з’явився на початку 80-х років минулого століття як відповідь на запити ринку праці. У той час людина розглядалася як “економічна істота”, а освіта – як інвестиції в людський капітал. Таким чином, цінність освіти знижувалася, оскільки вона концентрувалася на людських ресурсах – як капіталі та економічних якостях – як інвестиціях першої необхідності.

Стосовно “навчання протягом всього життя”, яке з’явилося в 70-х рр ХХ ст., то воно з самого початку мало гуманістичні традиції. Всі люди розглядаються як здатні до навчання, незалежно від розвитку своїх потенційних можливостей і в будь-якому віці. З цієї точки зору термін виступає як інтегруючий та свідчить про вікову безперервність освіти. З іншого боку, його можна розглядати як трохи ідеалістичний, тому що його застосовують в усіх можливих випадках.

Ідея безперервної освіти – це програма розвитку мислення та діяльності, в рамках якої розвиток людини і виробничих систем можуть виступати тільки як приватні, фрагментарні задачі. Це особлива політика не тільки в царині навчання, але і в сфері організації

вільного часу людей, суспільних відношень і соціокультурних систем. Безперервна освіта, з точки зору особистості, виступає як відкрита (віртуальна) та варіативна освіта, що забезпечує максимальну свободу вхідного вибору і наступну мобільність особистості. На кожному кроці особистого розвитку така освіта повинна надавати можливу траєкторію руху, як сферу ініціативи та відповідальності.

Особливості організації безперервної освіти, які не можна вирішити чисто адміністративним шляхом, розглянуті в роботі П.Г. Щедровицького, де передусім відзначається необхідна єдність трьох складових: 1) досягнення автономії системи освіти від повсякденних виробничих задач; 2) забезпечення всебічного розвитку кожної людини і створення “віртуального університету” особистості; 3) випереджаюча підготовка фахівців і професіоналів до активної діяльності не в освітніх системах [262].

Програма безперервної освіти повинна осмислюватися як форма управління процесами розвитку. Це вимагає відмови від багатьох уявлень, які склалися протягом попередніх років, і вироблення нового підходу та нової ідеології в царині освіти.

Відповідно до цього освіта виконує формуючі і розвиваючі функції, тобто разом з відтворюючими технологіями вона повинна наслідувати стратегію підтримки і розвитку індивідуальності, а для цього мати в розпорядженні можливість спонтанності у визначенні права вибору. У процесі пізнання нового людина формується як соціальний суб'єкт, яка або відтворює запропоновані соціальним середовищем інформаційні блоки, або розглядає їх як основу для особистого формування і розвитку. Таким чином, “..на основі природної індивідуальності відбувається формування особи як соціального суб'єкта з певним рівнем потенціалу, який дозволяє їй займати певні соціальні статуси в суспільстві. При цьому суспільство як сприяє, так і перешкоджає розвитку особистості” [132, с. 64]. В основі сучасної моделі розвитку освіти повинен знаходитися принцип збереження індивідуальних інтелектуальних і моральних якостей особи і орієнтування на отримання власного “образу” на розвиток мислення і зрештою на конструювання особистого освітнього простору як простору соціальних стосунків, соціальних значень, обумовлених осмисленням, організацією і структуризацією, що припускає комунікація. Соціокультурний освітній простір можна розуміти як структуру, що включає декілька взаємозв'язаних рівнів. Таким чином, можна охарактеризувати освітній простір як сукупність соціальних умов, у результаті взаємодії яких відбувається становлення

індивіда. Виходячи з цього ми розглядаємо його як складну, відкриту систему, що саморозвивається.

Говорячи про сучасний світ, можна зазначити, що якщо людина хоче добитися успіху у сфері праці і бути активною в політичному і культурному житті суспільства, їй слід вчитися постійно, все життя. До того ж і сфера дозвілля вимагає постійного оволодіння новими знаннями, інакше нові види і форми дозвілля будуть для неї недоступні. Потреба в перманентній освіті відчувається все більше і більше. Навчання необхідне як у професійній сфері, так і у сфері дозвілля. Воно є потужним засобом культурного, професійного і етичного збагачення особистості. Тому вчитися протягом всього життя стає вимогою часу та реалізовується у різних іпостасях: вчитися заради знань, вчитися заради роботи, вчитися заради життя в суспільстві і вчитися заради виживання, вчитися заради використання вільного часу.

Що це означає конкретно? Вчитися заради знань – означає оволодіти не лише науковою інформацією, а насамперед навчитися вчитись. На цьому правилі заснована будь-яка інтелектуальна діяльність. Іншими словами, людині необхідно опанувати засоби придбання знань, що допоможе їй удосконалити професіоналізм, розвивати пізнавальні здібності, розвивати увагу, пам'ять та уміння мислити.

Вчитися заради роботи – означає отримати спеціальні знання, навчитися поповнювати їх і застосовувати на практиці. Оскільки час приносить нові технології і примушує вирішувати нові трудові, наукові та технічні завдання, отримана освіта має бути досить ґрунтовною, щоб людина могла освоювати нові напрями в сфері праці.

Вчитися заради життя в суспільстві – означає отримати знання про інших людей, зрозуміти їх потреби, навчитися шанувати їх здібності. Людина не живе ізольовано, а в спілкуванні з оточенням, з великою або меншою кількістю громадських груп. Протилежності та конфлікти, що виникають при спілкуванні з іншими, простіше усього долаються, якщо разом зі своїми (індивідуальними, груповими, класовими, національними, релігійними, расовими) потребами та інтересами людина здатна побачити і зрозуміти такі ж потреби інших людей і груп. Слід жити не поряд з іншими, а разом з іншими, тобто школа повинна виховувати людину у дусі співпраці, терпимості, рівноправності та солідарності.

Вчитися заради виживання – означає навчитися самостійно і критично оцінювати явища і події навколишнього життя. Школа повинна допомогти кожній людині самореалізуватися, задіяти свій

внутрішній потенціал, навчити думати, мріяти, отримувати задоволення від сприйняття культурних цінностей, спілкуватися з людьми, що належать тій же громадській групі, що й вона, і одночасно розуміти, що всі вони – частина світової спільноти, загальної для усіх, що живуть на Землі.

Вчитися заради вміння розпоряджатися вільним часом – означає отримати спеціальні знання, які постійно оновлюються, поповнюються та застосовуються у вільний час, зокрема в дозвіллі. Це необхідно тому, що дозвілля постійно модифікується під впливом інформаційних технологій, і, як наслідок, з'являються нові форми дозвілля, які базуються вже на нових, сучасних знаннях. Крім того, дозвілля як сфера вільного використання часу формує людину духовно, розширює її кругозір.

Соціалізація в процесі навчання характеризується безперервною просторово-часовою зміною якостей особистості. Набуття знань є в певному значенні набуття капіталу, йдеться про капітал символічний. “Символічний капітал – це той ресурс, це той капітал, який у цьому суспільстві символізує соціальний стан і владні потенції” [268, с. 49]. Отже, інститут освіти як елемент загальної соціальної системи виконує також функції відбору і визначення статусних позицій, де критерієм відбору є рівень освіченості. Ідеї, що характеризують збільшення цінності освіти, визначають формування ряду сучасних соціологічних тенденцій. Згідно з концепцією “ціннісної свідомості” систематична освіта, орієнтована на наукове знання і засоби масової інформації, являє собою величезні можливості для пропаганди будь-яких ідей. Від міжнародної і національної політики в освіті багато в чому буде залежати, з яким світом ідей людське суспільство житиме в третьому тисячолітті. Модель “відкритого суспільства” має на увазі нову “відкрити” модель освіти, яка припускає інтеграцію усіх способів засвоєння світу людиною і відкритість освіти в майбутньому. Відповідно до концепції “стійкого розвитку” освіта повинна мати на увазі досягнення таких цілей: 1) підвищення здатності населення до самозабезпечення і розширення доступу до нових технологій, що дозволяють встановити баланс між суспільством і природою; 2) розширення можливості усіх співтовариств і індивідів реалізувати свої цінності і потреби, зберігаючи при цьому обмеження на стосунки один з одним і з майбутніми поколіннями.

Наприклад, Л. Коган пов'язував соціальний інститут освіти з поняттям “інтелектуальна культура”. Він писав: “Освіта, на нашу думку, має бути підпорядкована не стільки процесу простого освоєння знань, скільки завданню розвитку інтелектуальної культури”, яка “.. нічого спільного не має з багатознанням. Це такий розвиток

інтелекту, який дає можливість людині свідомо і цілеспрямовано освоювати духовні цінності, не лише потрібні їй для професійної праці, але й такі, що розвивають її інтелект, його духовне багатство. Інтелектуальна культура характеризується не лише (а може, не скільки) обсягом наявних в індивідів знань, але й чітким розумінням того, чого вони не знають, але повинні дізнатися. У цьому сенсі інтелектуальна культура постійно стимулює самоосвіту і саморозвиток індивіда” [126, с. 73]. За допомогою освіти всередині освітнього простору людина формує свою індивідуальну інтелектуальну культуру, відбувається “самоосвіта” в соціально-філософському розумінні. У зв’язку з цим закономірно виникають питання, що стосуються демократії, посилення нерівності у сфері освіти, можливостей соціальної мобільності, трансформації ціннісних орієнтацій суспільства, формування ієрархії освітніх установ, демографічного чинника. “Зовнішні” чинники впливають на орієнтації об’єктів і суб’єктів інституту освіти, через них і безпосередньо обумовлюють найважливіші характеристики соціальної поведінки. “Безперервність освіти як чинник розвитку особистості не зводиться до механічного поєднання етапів (дошкільне, шкільне, вище навчання, післядипломне тощо), а формується проблемною ситуацією. В її основі лежить вибір можливостей на різних етапах їх діяльності, в різних соціально-професійних групах” [70, с. 5]

У новому інформаційному способі розвитку джерело виробництва полягає в технології генерування знань, обробки інформації і символічній комунікації. Якщо раніше інтелектуальні здібності та винахідливість були прерогативою високоосвічених професіоналів, то сьогодні ці якості потрібні все більшій кількості пересічних громадян, службовців, оскільки робота, яка ними виконується, потребує досить складних розумових операцій. “Кардинальним фактом ситуації в освітній сфері є зміна освітньої парадигми: від педагогічної “машини” до переробки “матеріалу”, “об’єкта перетворень”, “об’єкта педагогічної дії”, утворений відповідно до суспільних вимог продукт” [207, с. 49]. Вибір індивідуумом певних освітніх практик обумовлений соціокультурним середовищем, що впливає на нього, саме воно покликане формувати його освітні потреби і сприяти їх успішній реалізації, тому ми вважаємо необхідним вказати на значущість зв’язку освітніх ресурсів, що надаються, з соціальним оточенням. Якщо ж ми говоримо про самостійне управління процесом освіти, найчастіше результати навчання тим стійкіші, чим більше вони показують результат особистої ініціативи, пов’язані з контекстом особистих пріоритетів, уявлень і освітніх потреб [314, с. 35].

У зв’язку з вищесказаним відмітимо, що соціокультурний освітній простір можна розуміти як структуру, що включає декілька взаємопов’язаних рівнів. Це набагато ширше, ніж лише набуття

кваліфікації. Це передумова до знаходження своєї позиції і самоствердження в життєвому просторі. А для повноцінної реалізації індивіда в житті, і дозвіллі зокрема, можна отримати знання на різних освітніх рівнях:

- формальна освіта – загальна середня, середня професійна, вища, післядипломна професійна освіта, підвищення кваліфікації і перепідготовка фахівців і так далі;
- неформальна освіта – планомірне структуроване організоване навчання, без офіційного підтвердження про його закінчення. Це навчання на платних курсах, у народних університетах, центрах неперервного навчання дорослих, у лекторіях і будинках знань тощо;
- інформальна освіта – ненаправлене, неусвідомлюване навчання в процесі будь-якої інформаційної або комунікативної дії, а також у процесі більшості повсякденних дій, яке орієнтоване на отримання особистого досвіду [290, с. 16]. Така освіта є самоорганізуючою та саморегулюючою поза формальними освітніми структурами, зі свідомим або несвідомим отриманням компетенції.

Отже, слід звернути увагу на те, що неформальна освіта та інформальна – це дві важливі складові соціалізації індивіда, що допомагають йому освоювати нові соціальні ролі, сприяють духовному розвитку. При цьому неформальна освіта є більш гнучкою, різноманітною за формою і багатоаспектною ланкою системи неперервної освіти. Вона значною мірою здатна задовольнити освітні потреби різних груп населення, які не завжди прямо пов'язані з їх професійним зростанням. Вона відрізняється нетрадиційним підходом до організації навчально-пізнавальної діяльності, тісним взаємозв'язком з виробничим і соціокультурним середовищами, вільним часом і дозвіллям.

Освіта, що відбувається протягом усього життя, стає реальністю з наслідками не лише для освітнього простору взагалі, а й для індивідуальних освітніх процесів. У результаті теоретичного усвідомлення проблеми приходимо до розуміння того, що освіта як соціальний ресурс повинна набувати універсального безперервного характеру. Унаслідок її засвоєння індивід стає суспільною одиницею і несе особисту відповідальність, має свободу освітнього вибору та доступу до освітніх ресурсів.

Особливості інтеграції освіти, виховання та дозвілля відображають конвергентну динаміку функціонування відповідних соціальних інститутів, які пов'язані з глобальною трансформацією соціально-структурних суспільних відносин, необхідністю у розвитку безперервної освіти протягом усього життя, об'єднуючого як

формальні, так і неформальні (напівформальні) освітні процеси, які забезпечують оптимальний баланс між навчанням, розвагою і споживанням.

Таким чином, освітній простір і дозвіллева сфера тісно співпрацюють та мають точки перетину. Це безперервна освіта та самоосвіта, які зв'язують певною мірою, дозвіллеву активність з освітньою діяльністю; це духовний розвиток, що забезпечує відтворення культури в її ментальній і репрезентативній складових; це комунікативний чинник, який дозволяє комфортно розміщувати свій особистий потенціал у просторі спілкування, розвиваючи і поповнюючи його за рахунок інтелектуально і духовно значущих контактів; це тілесний розвиток, який сприяє підтримці життєво необхідного потенціалу фізичного здоров'я; це розважальний чинник, що має досить широкий діапазон рекреативних можливостей.

ПІСЛЯМОВА

Сучасний світ характеризується певними типами ризиків, які обумовлені розвитком пізнавальної та предметної діяльності самої людини. Ризики як соціальне явище впливають на функціонування всього суспільства і його дозвіллевої сфери зокрема. У просторі дозвілля відбуваються значні якісні зміни. У цілому тенденції його трансформації можна характеризувати втратою пріоритетів творчості та духовного розвитку, зміщенням акцентів на розваги та пустопорожнє проведення часу. У сфері дозвілля втрачені позиції традиційних моральних і культурних цінностей, переважають пасивність і споживання. Разом з тим проявляються і позитивні тенденції, які пов'язані з формуванням та розповсюдженням нових дозвіллевих форм, які розкривають можливості людини.

Дозвілля, будучи частиною вільного часу, привертає увагу не регламентованістю та вільним вибором різних форм, демократичністю, емоційною забарвленістю, можливістю поєднувати в ньому фізичну й інтелектуальну діяльність, творчу і споглядальну, виробничу та ігрову. Для значної частини індивідів інститути дозвілля є провідними сферами соціокультурної інтеграції та особистої самореалізації. Але всі ці переваги дозвіллевої сфери поки ще не ввійшли у повсякденне життя кожної людини, зокрема молоді.

Сфера дозвілля містить у собі потужний рекреаційний потенціал, оскільки відбувається у вільний час, поза сферою суспільної та побутової праці, і сприяє самовідтворенню. Людина має можливість відновити свою здатність до праці та розвиває у собі переважно ті вміння й здібності, які неможливо удосконалити в сфері трудової діяльності.

Засвоєння культурних цінностей, пізнання нового, творчого, фізкультура та спорт, туризм – ось чим та ще багато іншим може бути зайнята людина у вільний час. Всі ці заняття вказують на досягнутий рівень культури індивідуального дозвілля. Таким чином, дозвілля – це частина соціального часу індивіда, групи або суспільства в цілому, який використовується для збереження, відновлення, розвитку фізичного та духовного здоров'я людини, її інтелектуального самовдосконалення. Від вміння скеровувати свою діяльність у години дозвілля на досягнення загальнозначущих цілей, реалізацію своєї життєвої програми, розвиток та вдосконалення своїх сутнісних сил багато в чому залежить соціальне самопочуття людини, її задоволеність вільним часом.

Специфічними характеристиками дозвілля є циклічність, змістовність, інтенсивність, функціональність. Остання передбачає

таке проведення дозвілля суб'єктом, яке знаходиться в гармонії з його внутрішнім світом, різноманітними потребами, соціально прийнятними для тих, хто оточує, не приносить шкоди іншим людям, суспільству, природі. У випадках, що порушують цю відповідність, доречно говорити про дисфункціональність дозвілля, про його епатажні, саморуйнуючі, небезпечні для здоров'я певного суб'єкта і суспільства в цілому форми.

Отже, особливість сучасного світу полягає в тому, що значна частина бюджету часу орієнтована на дозвілля. Тому на сьогоднішній день можна констатувати той факт, що дозвіллева діяльність стає визначальним фактором формування культури. Але які б трансформації в сфері дозвілля не відбувалися, існують дві необхідні умови для використання часу дозвілля. По-перше, місце, де могли б зустрічатися та спілкуватися люди, і, по-друге, організоване дозвілля, навколо якого може бути побудовано це спілкування. Якщо суспільство не піклується про це, то люди, особливо це стосується молоді, самі знайдуть, де і як проводити свій вільний час та своє дозвілля. При цьому зовсім не виключена можливість, що таке неформальне спілкування прийме асоціальні форми.

Потрібно відмітити, що регулювання в сфері вільного часу повинно бути направлене насамперед на формування такого типу дозвіллевої поведінки, яка б відповідала, з одного боку, потребам у проведенні культурного дозвілля, сприяла розвитку особистості, а з іншого – інтересам самого індивіда.

Трансформації, які відбулися в дозвіллевій сфері життєдіяльності людини, детерміновані, по-перше, технологічними та культурними новаціями в постіндустріальному суспільстві, наприклад, появою глобальної мережі Інтернет; по-друге, змінами, які відбулися в країні; по-третє, трансформацією ціннісної свідомості. Трансформації в сфері дозвіллевої життєдіяльності відбулися в основному на змістовному рівні. Поява нових видів дозвіллевої діяльності (віртуальні ігри, екзотичні види дозвілля) змінила форми організації дозвілля.

Культура дозвілля, яка існує у певному просторі, має різноманітні форми існування. За весь час існування людства було знайдено багато різноманітних форм проведення вільного часу: розваги, свята, видовища, театр, спортивні ігри та змагання, дитячі ігри, клуби, парки відпочинку та розваг тощо. Останнім часом існуючі види дозвіллевої діяльності трансформувалися або доповнилися новими формами. Так, наприклад, клубна культура – нічними клубами; інформаційна культура – екранною (TV), комп'ютерною, Інтернет; торговельно-розважальні комплекси, фітнес-центри тощо.

Отже, сьогодні у просторі вільного часу існує досить велика кількість різноманітних культурних формоутворень. Але, як не дивно, в епоху глобалізації відбувається колонізація життєвого світу, зокрема, репресивний наступ на культуру дозвілля. Так, люди намагаються постійно підвищувати свій рівень життя, “відповідати” прийнятим стандартам, а тому все більше вільного часу присвячується не родині, не спілкуванню в колі друзів, не відпочинку, а додатковій праці.

У той же час відбувається і зворотний процес. Сучасне суспільство стає “суспільством розваг”. Нові форми дозвілдової культури, наприклад казино, комп’ютерні ігри, ігрові автомати, охоплюють все більше людей, особливо молодь, і тим самим втрачається культура спілкування, культура проведення вільного часу та дозвілля.

Також слід зазначити, що в постіндустріальну епоху, завдяки новітнім технологіям, звільняються робочі місця, і все більше людей мають все більше вільного часу, який не завжди використовується з користю для них. Але є і позитивні тенденції. Як альтернатива звичайному дозвіллу існує серйозне дозвілля – стійкі заняття, які приваблюють людину різними можливостями та комплексністю, дають можливість кар’єрного зростання та навіть додаткового заробітку. Отже, загрози, що викликані інтенсифікацією виробництва, необхідністю утримання та здійснення контролю за інформаційними потоками, соціальна напруженість, виникнення нових форм дозвілдової проведення часу – все це впливає і на існування самої людини.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Агацци, Э. Человек как предмет философии [Текст] / Э. Агацци // Феномен человека: антология. – М. : Высшая школа, 1993. – 85 с.
2. Адлер, А. Практика и теория индивидуальной психологии [Текст] / А. Адлер. – СПб. : Питер, 2003. – 352 с.
3. Альгин, А. П. Риск и его роль в общественной жизни [Текст] / А. П. Альгин. – М. : Мысль, 1989. – 420 с.
4. Антоненко, В. Г. Міжнародний туризм як чинник міжцивілізаційної взаємодії і взаємозбагачення культур [Текст] : навч. посібник // Філософія туризму / В. Г. Антоненко. – К. : Кондор, 2004. – 268 с.
5. Апинян, Т. А. Игра в пространстве серьезного [Текст] / Т. А. Апинян. – СПб. : Питер, 2003. – 290 с.
6. Арендт, Х. Vita activa, или О деятельной жизни [Текст] / Х. Арендт. – СПб. : Алтея, 2000. – 437 с.
7. Ариарский, М. А. Прикладная культурология [Текст] / М. А. Ариарский. – СПб. : Из-во Госуд. ун-та культуры и искусств. Ассоциация музеев России, 2001. – 288 с.
8. Аристотель. Сочинения [Текст] : в 4 т. Т. 4 : Политика / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. – 644 с.
9. Аристотель. Сочинения [Текст] : в 4 т. Т. 4. : Никомахова этика / Аристотель. – М. : Мысль, 1981. – 316 с.
10. Артемов, В. А. Социальное время: трудности исследования и использования [Текст] / В. А. Артемов. – Новосибирск, 1987. – 198 с.
11. Арутюнян, Ю. В. Этносоциология [Текст] / Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробижева, А. А. Сусоколов. – М. : Аспект-Пресс, 1998. – 50 с.
12. Бабенко, Н. Б. Інтеграція родинних традицій, свят і обрядів у формі культурогенної життєдіяльності сучасної сім'ї [Текст] / Н. Б. Бабенко // Український соціум. – 2005. – № 1(6). – С. 73–83.
13. Бабкин, А. В. Специальные виды туризма [Текст] / А.В. Бабкин. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2008. – 252 с.
14. Батай, Ж. Проклятая доля [Текст] / Ж. Батай. – М. : Логос, 2003. – 208 с.
15. Бауман, З. Индивидуализированное общество [Текст] / З. Бауман ; пер. с англ. / под. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2002. – 390 с.

16. Бауман, З. От паломника до туриста [Текст] / З. Бауман // Социолог. – 1995. – № 4. – С. 133–154.
17. Бауман, З. Глобализация: последствия для человека и общества [Текст] / З. Бауман. – М. : Весь мир, 2004. – 340 с.
18. Бауман, З. Думать социологично [Текст] / З. Бауман. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 225 с.
19. Бахтин, М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса [Текст] / М. М. Бахтин. – 2-е изд. – М. : Художественная литература, 1990. – 543 с.
20. Бек, У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию [Текст] / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
21. Бек, У. Общество риска. На пути к другому модерну [Текст] / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
22. Бекетт, Ф. Национальные парки: трудный выбор [Текст] / Ф. Бекетт // Курьер ЮНЕСКО. 1994. – № 6. – С. 23–25.
23. Белл, Д. Грядущее постиндустриальное общество [Текст] / Д. Белл // Опыт социального прогнозирования. – М. : Academia, 1999. – 956 с.
24. Белл, Д. Социальные рамки информационного общества [Текст] / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Прогресс, 1986. – 330 с.
25. Беля, В. Політична участь та метаморфози образу влади: український контекст [Текст] / В. Беля // Філософська думка. – 2003. – № 3. – С. 108–120.
26. Беньямин, В. Париж, столица XIX столетия [Текст] Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. Избранные эссе / В. Беньямин. – М. : Медиум, 1996. – С. 15–66.
27. Беньямин, В. Произведения искусства в эпоху технического воспроизведения [Текст] / В. Беньямин // Записки кинознания. – 1988. – № 2. – С. 12–17.
28. Бергер, П. Социальное конструирование реальности [Текст] / П. Бергер, Н. Лукман. – М. : Академия-Центр : Медиум, 1995. – 323 с.
29. Бергсон, А. Здравый смысл и классическое образование [Текст] / А. Бергсон // Вопросы философии. – 1990. – № 1. – С. 163–168.
30. Бердяев, Н. Смысл истории [Текст] / Н. Бердяев. – М. : Республика, 1990. – 176 с.

31. Бердяев, Н. А. О назначении человека [Текст] / Н. А. Бердяев. – М. : Республика, 1993. – 381 с.
32. Берн, Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры [Текст] / Э. Берн. – СПб. : Лениздат, 1992. – 400 с.
33. Библер, В. С. На гранях логики и культуры. Книга избранных очерков. Русское феноменологическое общество [Текст] / В. С. Библер. – М. : Наука, 1997. – 440 с.
34. Библер, В. С. Культура: диалог культур [Текст] / В. С. Библер // Вопросы философии. – 1989. – № 6. – С. 31–42.
35. Блок, М. Короли-чудотворцы: Очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространенных преимущественно во Франции и в Англии [Текст] / М. Блок / пер. с фран. В. А. Мильчиной. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1998. – 712 с.
36. Бодрийяр, Ж. Символический обмен и смерть [Текст] / Ж. Бодрийяр. – 2-е изд. – М. : Добросвет, 2006. – 387 с.
37. Бодрийяр, Ж. К критике политической экономии знака [Текст] / Ж. Бодрийяр. – М. : Библион-Русская книга, 2003. – 272 с.
38. Бодрийяр, Ж. Америка [Текст] / Ж. Бодрийяр. – СПб. : Владимир Даль, 2000. – 206 с.
39. Бойко, О. П. Компонентна структура соціального феномена: менталітет [Текст] / О. П. Бойко // Науковий вісник. – Харків : ХНУ, 2009. – Вип. 30. – С. 74–79. – Серія “Філософія”.
40. Бойко, О. П. Етноси як суб’єкти історії [Текст] / О. П. Бойко // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди” : науково-теоретичний збірник. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 16. – С. 337–339.
41. Бойко, О. П. Соціальна міфотворчість як прояв сучасності [Текст] / О. П. Бойко // Науковий вісник “Філософські науки” Волинського національного університету ім. Л. Українки. – Луцьк. – 2009. – № 19. – С. 53–56.
42. Бойко, О. П. Процеси симуляції та роль симулякрів у сучасному житті [Текст] / О. П. Бойко // Філософські обрії. Науково-теоретичний часопис Ін-ту філософії ім. Г. С. Сковороди ; НАН України та Полтавського ДПУ ім. В. Г. Короленка. – Київ–Полтава, 2009. – Вип. 22 – С. 85–96.

43. Бойко, О. П. Культура у просторі глобалізації [Текст] / О. П. Бойко // Науковий вісник – Харків : ХНПУ, 2009. – Вип. 31. – С. 55–62. – Серія “Філософія”.
44. Бойко, О. П. Габітус та етносоціальний досвід [Текст] / О. П. Бойко // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наукових праць / гол. ред. В. В. Лях. – К., 2009. – Вип. 88. – С. 187–197.
45. Бойко, О. П. Культура дозвілля в контекстах сучасних теорій [Текст] / О. П. Бойко // Науковий вісник. – Харків : ХНПУ. – 2009. – Вип. 32. – С. 105–110. – Серія “Філософія”.
46. Бойко, О. Диференціація дозвіллевої поведінки в глобальному світі [Текст] / О. П. Бойко // Філософія. Культура. Життя : міжвузівський збірник наук. праць. – Дніпропетровськ : Дніпропетровська державна фінансова академія, 2010. – Вип. 34. – С. 14–21.
47. Бойко, О. Туризм і його вплив на транснаціоналізацію культури дозвілля [Текст] / О. П. Бойко // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2010. – травень–червень. – Вип. 3(71). – Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара ; Центр соціально-політичних досліджень, 2010. – С. 92–96.
48. Бойко, О. Трансформація людини, що грає у людину, що розважається [Текст] / О. П. Бойко // Мультиверсум. Філософський альманах. – К., 2010. – Вип. 7(95). – 240 с. – С. 148–158.
49. Бойко, О. Дозвілля як простір інтенсифікації інтеркультурної комунікації [Текст] / О. П. Бойко // Людинознавчі студії : збірник наукових праць. – Дрогобич : ДДПУ ім. І. Франка, 2010. – С. 160–170.
50. Бойко, О. Транснаціоналізація дозвіллевої сфери [Текст] / О. П. Бойко // Філософські науки: Традиції і інновації. Науковий журнал. – № 1(3). – Суми : СДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. – С. 283–291.
51. Бойко, О. Виміри духовності у сучасному світі [Текст] / О. П. Бойко // Філософія. Культура. Життя : міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ : ДДФА, 2010. – Вип. 35. – С. 41–49.
52. Бойко, О. П. Суспільство розваг як замах на світ праці [Текст] / О. П. Бойко // Грані : Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара ; Центр соціально-

- політичних досліджень – 2011. – січень-лютий. – Вип. 1(75). – С. 89–95.
53. Бойко, О. П. Дозвілля в суспільстві ризику [Текст] / О. П. Бойко // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наукових праць / гол. ред. В. В. Лях. – К., 2011. – Вип. 1(99). – С. 185–194.
54. Болгов, В. И. Социологический анализ новых форм социокультурной жизни [Текст] / В. И. Болгов // Социс. – 2003. – № 2. – С. 78–84.
55. Бочелюк, В. Й. Дозвіллезнавство [Текст] : навчальний посібник / В. Й. Бочелюк, В. В. Бочелюк. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 208 с.
56. Бромлей, Ю. В. Очерки теории этноса [Текст] / Ю. В. Бромлей. – М. : 2008. – 440 с.
57. Бургин, М.С. Аксиологические аспекты научных теорий [Текст] / М. С. Бургин, В. М. Кузнецов. – К. : Ин-т философии, 1991. – С. 46–51.
58. Бурдьё, П. Рынок символической продукции [Текст] / П. Бурдьё // Вопросы социологии, 1993. – № 1–2.
59. Бурдьё, П. Структуры, габитус, практики [Текст] / П. Бурдьё // Современные социальные теории. – Новосибирск, 1998. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 21–28.
60. Вайцзеккер фон, Э. Фактор “четыре”. В два раза больше богатства из половины ресурсов [Текст] / Э. Вайцзеккер фон, Б. Ловинс // Новая постиндустриальная волна на Западе. – 1999. – С. 622–625.
61. Валлерстайн, И. Неопределенность и творчество: начальные положения и выводы [Текст] // Конец знакомого мира: социология XXI века / И. Валерстайн. – М. : Логос, 2003. – 450 с.
62. Вальденфельс, Б. Топографія чужого: студії до феноменології чужого [Текст] / Б. Вальденфельс. – К. : ППС-2002, 2004. – 206 с.
63. Василенко, И. А. Диалог цивилизаций [Текст] / И. А. Василенко. – М. : Прогресс, 1999. – 218 с.
64. Вебер, М. Избранное: образ обществ [Текст] / М. Вебер. – М. : Наука, 1994. – 704 с.
65. Вебер, М. История хозяйства. Город [Текст] / М. Вебер. – М. : Канон-Пресс, 2001. – 576 с.
66. Вебер, М. Протестантская этика и дух капитализма // Избранные произведения [Текст] / М. Вебер. – М. : Наука, 1990. – С. 141–152.

67. Веблен, В. Теория праздного класса [Текст] / В. Веблен. – М. : Прогресс, 1984. – 376 с.
68. Верещагин, Е. М. Язык и культура [Текст] / Е. М. Верещагин, В. Г. Костоляров. – М. : Русский язык, 1990. – 246 с.
69. Вершловский, С. Непрерывное образование как фактор социализации [Текст] / С. Вершловский // Новые знания. – 2001. – № 1. – С. 5–9.
70. Виндельбанд, В. Избранное. Дух и история [Текст] / В. Виндельбанд. – М. : Юрист, 1995. – 687 с.
71. Вирилио, П. Информационная бомба: Стратегия обмана [Текст] / П. Вирилио ; пер. с фр. – М. : ИТДГК “Гнозис”; Фонд “Прагматика культуры”, 2002. – С. 220.
72. Габермас, Ю. Комуникативна дія і дискурс: дві форми повсякденної комунікації [Текст] : навч посіб. / Ю. Габермас, Л. Сотниченко. Першоджерела комуникативної філософії. – К. : Либідь, 1996. – 176 с.
73. Гаврилюк, В. В. Динамика ценностных ориентаций в период социальной трансформации [Текст] / В. В. Гаврилюк, Н. А. Трикоз // Социс. – 2002. – № 1. – С. 96–105.
74. Гесиод. Полное собрание текстов [Текст] / Гесиод. – М. : Лабиринт, 2001. – 254 с.
75. Гидденс, Э. Последствия модернити // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология [Текст] / Э. Гидденс ; под ред. В. Л. Иноземцева. – М., 1999. – С. 101–122.
76. Гидденс, Э. Социология [Текст] / Э. Гидденс. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 703 с.
77. Гидденс, Э. Ускользящий мир: как глобализация изменяет нашу жизнь [Текст] / Э. Гидденс. – М. : Мысль, 2004. – 120 с.
78. Гидденс, Э. Судьба, риск и безопасность [Текст] / Э. Гидденс // TESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – Вып. 5 : Риск, неопределенность, случайность. – 1994. – С. 37–49.
79. Глинский, Б. А. Философские и социальные проблемы информатики [Текст] / Б. А. Глинский. – М. : Наука, 1990. – 105 с.
80. Глобализация: контуры XXI века [Текст] : Реферативный сборник. – М., 2002. – Часть 1. – С. 50–51.
81. Глобалистика [Текст] : Международный энциклопедический словарь [Текст] – М. – СПб. – Нью-Йорк, 2006. – С. 163–164.

82. Гобозов, И. А. Кризис современной эпохи и философия постмодернизма [Текст] / И. А. Гобозов // Философия и общество. – 2000. – № 2. – С. 58–77.
83. Горкгаймер, М. Критика інструментального Розуму [Текст] / М. Горкгаймер ; пер. з нім., передмова і післямова М. Култаєвої. – К. : ППС-2002, 2006. – 282 с.
84. Гофман, А. Б. Дилеммы настоящие и надуманные, или о культуре массовой и немассовой [Текст] / А. Б. Гофман // СОЦИС. – 1990. – № 8. – С. 104–110.
85. Гребеньков, Г. В. Становление личности и ее событийный мир [Текст] / Г. В. Гребеньков // Вісник Донецького університету. – 2000. – № 2. – С. 292–295. – Серія Б : гуманітарні науки.
86. Грица, С. Й. Семантика народного мелосу і конкретне середовище його побутування [Текст] / С. Й. Грица // Народна творчість та етнографія. – К., 1976. – № 3. – С. 42–47.
87. Гумилев, Л. Н. Этносфера: История людей и история природы [Текст] / Л. Н. Гумилев. – М. : АСТ, 2004. – 576 с.
88. Гуревич, А. Я. Категории средневековой культуры. Избранные труды. [Текст] / А. Я. Гуревич. – М., 1972. – Т. 2. – С. 5–138.
89. Гхош, А. Индийская культура и влияние извне [Текст] / А. Гхош // Открытие Индии: Философские и эстетические воззрения в Индии XX ст. – М. : Художественная литература, 1987. – С. 406.
90. Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст] / В. Даль. – М. : Наука, 1998. – Т. 2. – С. 120.
91. Дарендорф, Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы [Текст] / Р. Дарендорф. – М. : РОССПЭН, 2002. – С. 11–39.
92. Декларация ООН “Право на игру”. – М., 1989. – ст. 31.
93. Декларация принципов терпимости. – Париж, 1995.
94. Де Либера, А. Средневековое мышление [Текст] / А. Де Либера. – М. : Праксис, 2004. – 150 с.
95. Делез, Ж. Гватари, Ф. Капитализм и шизофрения. Анти-Эдип [Текст] / Ж. Делез, Ф. Гватари. – М. : ИНИОН, 1990. – 672 с.
96. Де Шарден, П. Т. Феномен человека [Текст] / П.Т. де Шарден. – М. : Наука, 1987. – 249 с.
97. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов [Текст] / Диоген Лаэртский. – М. : Мысль, 1986. – 576 с.

98. Дубровский, Д. И. Проблема идеального [Текст] / Д. И. Дубровский. – М. : Мысль, 1983. – 216 с.
99. Дуков, Е. В. Концерт в истории западноевропейской культуры [Текст] / Е. В. Дуков. – М. : Классика-XXI, 2003. – 256 с.
100. Дюркгейм, Э. Самоубийство: социологический этюд [Текст] / Э. Дюркгейм. – М. : Мысль, 1994. – 394 с.
101. Дюркгейм, Э. Норма и патология. // Социология преступности [Текст] / Э. Дюркгейм. – М. : Прогресс, 1996. – С. 39–44.
102. Элиас, Н. Общество индивидов [Текст] / Н. Элиас ; пер. с нем. – М. : Мысль, 2001. – 336 с.
103. Жбанков, М. Р. Игра. Новейший философский словарь [Текст] / М. Р. Жбанков. – Минск : Изд-во “В. М. Скакун”, 1998. – 252 с.
104. Життєва компетентність особистості [Текст] : науково-методичний збірник / ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова. – К. : Богдана, 2003. – 520 с.
105. Життя етносу: соціокультурні нариси [Текст] / [Б. Попов, В. Ігнатов, М. Степико та інші] ; за ред. Б. Попова. – К. : Либідь, 1997. – 240 с.
106. Захаров, А. В. Народные образы власти [Текст] / А. В. Захаров // Политические исследования. – 1998. – № 1. – С. 23–35.
107. Захаров, А. В. Социально-культурный феномен Арбата [Текст] / А. В. Захаров // Общественные науки и современность. – 1994. – № 1. – С. 139–149.
108. Зборовский, Г. Е. Общая социология [Текст] : курс лекций / Г. Е. Зборовский. – М. : Гардарика, 2004. – 592 с.
109. Зборовский, Г. Е. Образование как ресурс информационного общества [Текст] / Г. Е. Зборовский, Е. А. Шуклина // Социологические исследования. – 2005. – № 7. – С. 112–117.
110. Зимовець, Р. В. Протестний потенціал модерної культури / Роман Зимовець // Ідеї культури: виклики сучасної цивілізації / Є. К. Бистрицький, С. В. Пролєєв, Р. В. Кобець, Р. В. Зимовець. К : Альтерпрес, 2003. – С. 148–190.
111. Золотухина-Аболина, Е. В. Рациональное и ценностное. Проблемы регуляции сознания [Текст] / Е. В. Золотухина-Аболина. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского университета, 1988. – 237 с.

112. Зомбарт, В. Буржуа. Этюды по истории духовного развития современного экономического человека [Текст] / В. Зомбарт. – М. : Наука, 1994. – 443 с.
113. Зорин, И. В. Туризм как вид деятельности [Текст] / И. В. Зорин, Т. П. Каверина, В. А. Квартальнов. – М. : Финансы и статистика, 2005. – 288 с.
114. Емельянов, Ю. А. Социологические аспекты понятия социальной нормы [Текст] / Ю. А. Емельянов // Вопросы философии и социологии. – Изд-во Ленинградского университета, 1972. – Вып. 4. – С. 89–95.
115. Ионин, Л. Г. Социология культуры [Текст] / Л. Г. Ионин. – М. : Логос, 1996. – 362 с.
116. Кайуа, Р. Игры и люди. Статьи и эссе по социологии культуры [Текст] / Р. Кайуа. – М. : Объединенное гуманитарное издание, 2007. – 304 с.
117. Калинин, И. Клубные парадоксы [Текст] / И. Калинин // Встреча. – 1996. – № 5. – С. 19–22.
118. Карпухин, О. И. Самооценка молодежи как индикатор ее социокультурной идентификации [Текст] / О. И. Карпухин // Социс. – 1998. – № 12. – С. 37–49.
119. Кастельс, М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс. – М. : Мысль, 2000. – 608 с.
120. Катценштейн, П. Международная организация и исследования вопросов мировой политики [Текст] / П. Катценштейн, С. Кохэн ; пер. с англ. и фран. // Мировая политика и международные отношения в 1990-е годы: взгляды американских и французских исследователей. – М., 2001. – С. 74–77.
121. Квартальнов, В. А. Туризм [Текст] / В. А. Квартальнов. – М. : Финансы и статистика, 2003. – 320 с.
122. Кисилева, Т. Г. Основы социально-культурной деятельности [Текст] : пособие / Т. Г. Кисилева, Ю. Д. Красильников. – М. : Изд-во МГУК, 1995. – 136 с.
123. Кисилева, Т. Г. Межведомственные культурно-досуговые центры открытого типа [Текст] / Т. Г. Кисилева, Ю. Д. Красильников // Социальная педагогика: проблемы, поиски, решения. – Проспект : АПН СССР. – М., 1991. – С. 3–15.

124. Ковалева, А. И. Концепция социализации молодежи: нормы, отклонения, социализационная траектория [Текст] / А. И. Ковалева // Социс. – 2003. – № 1. – С. 32–39.
125. Коган, Л. Н. Социология культуры [Текст] / Л. Н. Коган. – Екатеринбург, 1992. – 240 с.
126. Козеллек, Райнгарт. Часові пласти. Дослідження з теорії історії [Текст] / Райнгарт Козеллек. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 436 с.
127. Козлова, О. Н. Социализация в поле безнадежности и за ее пределами [Текст] / О. Н. Козлова // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 2. – С. 19–24.
128. Козловски, П. Общество и государство: неизбежный дуализм [Текст] / П. Козловски. – М. : Республика, 1998. – 367 с.
129. Козловски, П. Культура постмодерна. Общественно-культурные последствия технического развития [Текст] / П. Козловски. – М. : Республика, 1997. – 240 с.
130. Коэн, А. Исследование проблем социальной дезорганизации и отклоняющегося поведения [Текст] / А. Коэн // Социология сегодня. Проблемы и перспективы. – М. : Прогресс, 1965. – С. 515–550.
131. Кравчук, П. В. Личность в теории социальных коммуникаций [Текст] / П. В. Кравчук, В. В. Зотов // Личность. Культура. Общество. – М., 2005. – Вып. 2 (26). – С. 62–72.
132. Краткий словарь современных понятий и терминов [Текст] / сост. и общ. ред. В. А. Макаренко. – М. : Республика, 1993. – 510 с.
133. Кремень, В. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти, стратегія, реалізація, результати [Текст] / В. Кремень. – К., 2005. – 448 с.
134. Кримський, С. Про мистецтво жити [Текст] / С. Кримський // День. – 2007. – 13 червня.
135. Кримський, С. Б. Запити філософських смислів [Текст] / С. Кримський. – К. : ПАРАПАН, 2003. – С. 217.
136. Кронин, С. Мышление Победителя [Текст] / С. Кронин. – М. : Сфера, 2004. – 352 с.
137. Крымский, С. Б. Контуры духовности. Новые контексты идентификации [Текст] / С. Крымский // Вопросы философии. – 1992. – С. 37–43.

138. Кузнецова, И. Ю. Молодежная политика и молодежная культура: социализация молодежи на рубеже веков [Текст] / И. Ю. Кузнецова. – Краснодар, 2000. – С. 78.
139. Куликова, И. В. Игра как способ освоения мира человеком [Текст] : автореф. дис... канд. филос. наук / Куликова И. В. – М., 1999. – 30 с.
140. Культура дозвілля [Текст] / В. М. Піча, І. В. Бестужев-Лада, В. М. Дімов та ін. – К., 1990. – 237 с.
141. Култаєва, М. Д. Інтеркультурний діалог у сучасних дидактичних і виховних практиках [Текст] / М. Д. Култаєва // Збірник матеріалів Міжнарод. наук.-практ. конференції “Міжнародні комунікації та толерантність в освіті”. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – С. 27–33. – С. 27.
142. Купцов, В. И. Образование [Текст] / В. И. Купцов // Глобалистика : энциклопедия. – М., 2003. – С. 711–712.
143. Левиков, С. И. Место техники в системе ценностей молодежной культуры [Текст] / С. И. Левиков // Общественные науки и современность. – 2001. – № 4. – С. 18–29.
144. Ле Гофф, Ж. Другое Средневековье. Время, труд и культура Запада [Текст] / Ж. Ле Гофф. – Екатеринбург, 2002. – 198 с.
145. Лиотар, Ж.-Ф. Состояние постмодерна [Текст] / Ж.-Ф. Лиотар. – М. : Институт экспериментальной социологии. – СПб. : Алетейя, 1998. – 160 с.
146. Лосев, А. Ф. Очерки античного символизма и мифологии [Текст] / А. Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1993. – 755 с.
147. Лотце, Г. Основания практической философии [Текст] / Г. Лотце. – СПб., 1882. – 528 с.
148. Лукач, Д. Своеобразие эстетического [Текст] / Д. Лукач. – М. : Наука, 1987. – Т. 4. – 492 с.
149. Луман, Н. Реальность масс-медиа [Текст] / Н. Луман. – М. : Праксис, 2005. – 256 с.
150. Луман, Н. Власть [Текст] / Н. Луман. – М. : Праксис, 2001. – 136 с.
151. Любіцева, О. О. Ринок туристських послуг [Текст] / О. О. Любіцева. – К. : Альтерпрес, 2002. – 436 с.
152. Люшер, М. Сигналы личности [Текст] / М. Люшер. – Воронеж, 1995. – 93 с.
153. Лях, С. В. Формування соціокультурних орієнтацій особистості засобами масової комунікації [Текст] : збірник статей

- “Цивілізація на роздоріжжі: пошуки філософсько-світоглядних орієнтирів / С. В. Лях. – К. : Заповіт, 1998. – Вип. 2.
154. Лях, В. В. Туризм у контексті міжетнічних та кроскультурних відносин [Текст] : Філософія туризму / В. В. Лях. – К. : Кондор, 2004. – С. 57–63.
155. Мандрыка, А. Формирование культуры общения молодежи в процессе досуговой деятельности [Текст] / А. Мандрыка, Б. Я. Тютюнников // Социально-культурная деятельность: опыт, проблемы, перспективы : сборник научных статей. – Краснодар, 2000. – Вып. 5. – С. 135–146.
156. Маркс, К. Сочинения [Текст] / К. Маркс. – М., 1969. – Т. 46. – Ч. II. – 546 с.
157. Маркс, К. Экономическо-философские рукописи 1844 года [Текст] // К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. – М., 1956. – 566 с.
158. Маркс, К. Немецкая идеология [Текст] // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. М., 1955. – Т. 3. – 574 с.
159. Маркс, К. Капитал [Текст] // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. – Т. 26. – Ч. II. – 852 с.
160. Маркузе, Г. Одномерный человек [Текст] / Г. Маркузе. – М., 1994. – 368 с.
161. Марсель, Г. Homo viator [Текст] / Г. Марсель. – К. : Пульсари, 1999. – 320 с.
162. Маслоу, А. Мотивация и личность [Текст] / А. Маслоу. – СПб. : Питер, 2003. – 256 с.
163. Маслоу, А. Дальние пределы человеческой психики [Текст] / А. Маслоу. – СПб. : Питер, 1997. – 382 с.
164. Мафессоли, М. Околдованность мира или божественное социальное [Текст] / М. Мафессоли // Социологос. – М. : Прогресс, 1991. – 279 с.
165. Мид, М. Культура и мир детства [Текст] / М. Мид. – М. : Директмедиа Паблишин, 2004. – 878 с.
166. Мир философии [Текст] : книга для чтения в 2 ч. – М. : Политиздат, 1991. – С. 558–570.
167. Миронов, А. В. Социология [Текст] : курс лекций / А. В. Миронова, В. В. Панферов, В. М. Утенкова // Соц.-политический журнал. – М., 1996. – 480 с.

168. Молевич, Е. Ф. Общая социология [Текст] / Е. Ф. Молевич. – М., 2003. – 328 с.
169. Мукерджц, Ч. Новый взгляд на поп-культуру [Текст] / Ч. Мукерджц, М. Шадсон // Полигнозис. – № 3. – С. 101–112.
170. Навроцкий, А. И. Высшая школа: теория и практика модернизации [Текст] / А. И. Навроцкий. – Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2007. – 194 с.
171. Найдыш, В. М. Ментальность как внутренняя составляющая оснований цивилизации [Текст] / В. М. Найдыш. – М. : Сигнал, 2001. – 308 с.
172. Найдыш, В. М. Теории цивилизации XX века [Текст] / В. М. Найдыш. – М. : Республика, 2006. – 237 с.
173. Найт, Ф. Понятие риска и неопределенности [Текст] / Ф. Найт. – М., 1994.
174. Орлов, Г. П. Свободное время и личность [Текст] / Г. П. Орлов. – Свердловск, 1983. – 123 с.
175. Ортега-и-Гасет Х. Дегуманизация искусства [Текст] / Х. Ортега-и-Гасет. – М. : АСТ, 2008. – 192 с.
176. Ортега-и-Гасет Х. Вокруг Галилея. [Текст] / Х. Ортега-и-Гасет. Избранные труды. – М. : Весь Мир, 2000. – С. 233–403.
177. Ортега-и-Гасет, Х. Размышления о технике. [Текст] / Х. Ортега-и-Гасет. Избранные труды. – М. : Весь Мир, 2000. – С. 416–432.
178. Ортега-и-Гасет, Х. Веласкес, Гойя [Текст] / Х. Ортега-и-Гасет. – М. : Республика, 1997. – 147 с.
179. Ортега-и-Гасет, Х. Восстание масс [Текст] / Х. Ортега-и-Гасет // Избранные труды. – М. : АСТ, 2008. – 352 с.
180. Павленко, В. Н. Общая этнопсихология [Текст] / В. Н. Павленко, С. А. Таглин. – М. : Научное издательство “КМК”, 2005. – 483 с.
181. Панарин, А. С. Философия политики [Текст] : учебное пособие / А. С. Панарин. – М. : Новая школа, 1996. – 424 с.
182. Парсонс, Т. Функциональная теория изменения / Структурно-функциональный анализ в современной социологии [Текст] / Т. Парсонс. – М. : ИСИ АН СССР, 1969. – Вып. II. – С. 158–160.

183. Парцвания, В. В. Философия труда [Текст] // Отчуждение человека в перспективе глобализации мира : сб. статей / под ред. Б. В. Маркова, Ю. Н. Солониной, В. В. Парцвания. – СПб. : Петрополис, 2001. – Вып. I. – С. 262–273.
184. Патрушев, В. Д. Использование совокупного времени общества [Текст] / В. Д. Патрушев. – М. : Мысль, 1978. – 254 с.
185. Пелевин, В. Желтая стрела [Текст] / В. Пелевин. – М. : Эксмо, 2000. – 512 с.
186. Пеньков, Е. М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности [Текст] / Е. М. Пеньков. – М. : Мысль, 1972. – 149 с.
187. Печчеи, Л. Человеческие качества [Текст] / Л. Печчеи. – М. : Прогресс, 1990. – 302 с.
188. Пико делла Мирандола, Дж. Речь о достоинстве человека [Текст] / Дж. Пико делла Мирандола – М. : Мысль, 1972. – 96 с.
189. Платон. Законы [Текст] // Платон. Государство. Законы. Политик. – М. : Мысль, 1998. – 546 с.
190. Погрешаева, Т. А. Свободное время человека в условиях трансформации российского общества [Текст] / Т. А. Погрешаева. – Саратов : Изд-во Саратовского государственного университета, 2000. – 98 с.
191. Покровский, Н. Е. Глобализация и конфликт [Текст] / Н. Е. Покровский // Вестник Московского университета. – 1999. – № 2. – С. 17–36. – Серия 18. Социология и политология.
192. Поликарпов, В. С. Время и культура [Текст] / В. С. Поликарпов. – Харьков, 1987. – 198 с.
193. Половения, Д. И. Роль свободного времени в процессе творческой самореализации личности [Текст] // Природа, человек, культура: проблемы гармонии : материалы научной конференции. – Минск : Белорусский государственный университет культуры, 2003. – С. 442–446.
194. Портер, Р. Происхождение и история английских клубов [Электронный ресурс] / Интеллектуальный форум. – 2001. – 6 выпуск. – Режим доступа : if.russ.ru/2001/6/20010822_port.html.
195. Радіонова, Н. Репрезентації філософії в освітньому просторі Слобожанщини у ХІХ столітті [Текст] : монографія / Н. Радіонова. – Харків, 2008. – 317 с.

196. Раковская, О. А. Социальные ориентиры молодежи: тенденции, проблемы, перспективы [Текст] / О. А. Раковская. – М. : Аспект-Пресс, 1993. – 191 с.
197. Рассел, Б. История западной философии [Текст] : в 2 т. / Б. Рассел. – М. : Миф, 1993. – Т. 2. – 445 с.
198. Ратнер, Я. В. Эстетические проблемы зрелищных искусств [Текст] / Я. В. Ратнер. – М. : Искусство, 1980. – 134 с.
199. Репринцева, Е. А. Тревожные тенденции и векторы надежды [Текст] / Е. А. Репринцева // Вестник высшей школы. – 2005. – № 6. – С. 5–16.
200. Ретюнских, Л. Т. Философия игры [Текст] / Л. Т. Ретюнских. – М. : Вузовская книга, 2005. – 256 с.
201. Риккерт, Г. О понятии философии [Текст] / Г. Риккерт // Науки о природе и науки о культуре. – М. : Республика, 1998. – С. 51–78.
202. Риккерт, Г. О системе ценностей [Текст] / Г. Риккерт // Науки о природе и науки о культуре. – М. : Республика, 1998. – С. 374–387.
203. Робертсон, Р. Возвращение” религии и конфликтная ситуация мироустройства [Текст] / Р. Робертсон // Век глобализации. – 2009. – Выпуск № 1(5). – С. 9–16.
204. Розов, Н. С. Ценности в проблемном мире: философские основы и социальное дополнение конструктивной аксиологии [Текст] / Н. С. Розов. – Новосибирск, 1998. – 68 с.
205. Романов, Б. С. Феномен “видео” и проблемы культуры досуга [Текст] / Б. С. Романов // Культура. Творчество. Человек. Культурология : тезисы научной конференции. – Самара, 1991. – С. 160–173.
206. Сазонов, Б. Смена парадигм и инновационно-организованная педагогика [Текст] / Б. Сазонов // Кентавр. – 1996. – № 1. – С. 43–52.
207. Свиридов, Н. А. Адаптационные процессы в среде молодежи [Текст] / Н. А. Свиридов // Социс. – 2002. – № 1. – С. 67–73.
208. Семантика народного мелосу і конкретне середовище його побутування [Текст] // Народна творчість та етнографія. – К., 1976. – № 3. – С. 39–49.
209. Сержантов, В. Ф. Человек как предмет философского и научного познания [Текст] / В. Ф. Сержантов, В. В. Гречаный. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1980. – 216 с.

210. Скотна, Н. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії [Текст] / Н. Скотна. – Львів : Вимір, 2007. – 384 с.
211. Скотна, Н. Україна і світ у контексті цивілізаційної виховної стратегії [Текст] / Н. Скотна. – К. : Либідь. – 159 с.
212. Сметанина, С. И. Медиатекст в системе культуры: Динамические процессы в языке и стиле журналистики конца XX века [Текст] / С. И. Сметанина. – Санкт-Петербург, 2002. – 178 с.
213. Соколов, Е. В. Культурология. Очерки теории культуры [Текст] : пособие для учащихся / Е. В. Соколов. – М. : Интерполис, 1994. – 269 с.
214. Соколов, Е. В. Свободное время и культура досуга [Текст] : автореф. дис. на соискание научной степени д-ра филос. наук / Соколов Эльвир Владимирович. – Л., 1981. – 44 с.
215. Сорокин, П. А. Человек и общество в условиях бедствия [Текст] / П. А. Сорокин // Вопросы социологии. – 1993. – № 3. – С. 53–59.
216. Сорокин, П. А. Социальная и культурная динамика [Текст] / П. А. Сорокин. – М. : Астрель, 2006. – 1176 с.
217. Сосунова, И. Социальная сфера жизнедеятельности государства и стратегические риски [Текст] / И. Сосунова, С. Бабакаев, И. Круглова, Т. Рязская и др. // Безопасность Евразии. – 2003. – № 1. – С. 336–442.
218. Сохраняева, Т. В. Ценности образования [Текст] / Т. В. Сохраняева // Социально-гуманитарное знание. – 2002. – № 6. – С. 81–92.
219. Стеббинс, Р. А. Свободное время: к оптимальному стилю досуга [Текст] / Р. А. Стеббинс // Социс. – 2000. – № 7.
220. Столович, Л. И. Об общечеловеческих ценностях [Текст] / Л. И. Столович // Вопросы философии. – 2004. – № 7. – С. 86–97.
221. Субетто, А. И. Принципы, законы и структура науки об образовании – образованиеведения. Императив неклассического синтеза [Текст] А. И. Субетто // Академия тринитаризма. – М. – № 7. – С. 65–67.
222. Табачковський, В. Г. Про евристичну значущість наростання комунікативної тенденції в сучасній філософії [Текст] / В. Г. Табачковський // Цивілізація на роздоріжжі: пошуки філософсько-світогляних орієнтирів : збірник статей. – К., 1998. – Вип. 2. – 93 с.
223. Тоффлер, О. Шок будущего [Текст] / О. Тоффлер. – М. : АТС, 2001. – 557 с.

224. Тощенко, Ж. Т. Кентавр – проблема как особый случай парадоксальности общественного сознания [Текст] / Ж. Т. Тощенко // Вопросы философии. – 2002. – № 6. – С. 29–34.
225. Трубецкой, Н. С. Наследие Чингисхана [Текст] / Н.С. Трубецкой. – М., 1999. – 464 с.
226. Туризм в современном мире [Текст]. – М., 2000. – 382 с.
227. Туризм у XXI столітті [Текст] : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – К., 2002. – 335 с.
228. Турен, А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии [Текст] / А. Турен. – М. : Научный мир, 1998. – 205 с.
229. Уайтхед, А. Н. Избранные работы по философии [Текст] / А. Н. Уайтхед. – М. : Прогресс, 1990. – 720 с.
230. Українська та зарубіжна культура [Текст] : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни. – К. : КНЕУ, 2003. – 367 с.
231. Фельдман, О. Б. Ксенофобія та досвід її трансформації у сучасних інтеркультурних контекстах [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.04 “Філософська антропологія, філософія культури” / Фельдман Олександр Борисович. – Харків, 2009. – 19 с.
232. Философский энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. Л. Ф. Ильичев и др. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 839 с.
233. Финк, З. Основные феномены человеческого бытия [Текст] / З. Финк // Проблема человека в западной философии. – М., 1988. – С. 395.
234. Флиер, А. Я. Культурология для культурологов [Текст] / А. Я. Флиер. – М. : Академ.-Проект, 2000. – 496 с.
235. Франкл, В. С. Человек в поисках смысла [Текст] / В. С. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
236. Фромм, Э. Человек для себя [Текст] / Э. Фромм. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, 2006. – 207 с.
237. Фромм, Э. Здоровое общество [Текст] / Э. Фромм. – М. : АТС, 2006. – 539 с.
238. Фромм, Э. Анатомия человеческой деструктивности [Текст] / Э. Фромм. – М. : АСТ, 2007. – 621 с.
239. Фукс, Э. Иллюстрированная история нравов: буржуазный век [Текст] / Э. Фукс. – М. : Республика, 1994. – 511 с.
240. Фукуяма, Ф. Великий разрыв [Текст] / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ, 2004. – 474 с. – С. 24.

241. Хабермас, Ю. Философский дискурс о модерне [Текст] / Ю. Хабермас. – М. : Весь мир, 2003. – 416 с.
242. Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Ю. Хабермас. – М. : Наука, 2001. – 384 с.
243. Хазанова, В. Е. Клубная жизнь и архитектура клуба [Текст] / В. Е. Хазанова. – М., 2000. – С. 34–51.
244. Хантингтон, С. Столкновение цивилизации? [Текст] / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33–38.
245. Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций и переустройство мирового порядка [Текст] / С. Хантингтон // Pro et Contra. – 1997. – М. : Весна, 1997. – 603 с.
246. Хантингтон, С. Столкновение цивилизации? [Текст] / С. Хантингтон // Полис. – 1996. – № 1. – С. 33–48.
247. Хейзинга, Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня [Текст] / Й. Хейзинга. – М. : Прогресс-Академия, 1992. – 464 с.
248. Хоркхаймер, М. Диалектика просвещения [Текст] / М. Хоркхаймер, Т. Адорно. – М. : Медиум-Ювента, 1997. – 314 с.
249. Хренов, Н. А. Мифология досуга [Текст] / Н. А. Хренов. – М. : Мысль, 1998. – 349 с.
250. Хромова, В. Передмова [Текст] // Шлемкевич М. Загублена українська людина. – К., 1992. – 278 с.
251. Человек [Текст] : энциклопедический словарь. – М. : Республика, 2002. – 568 с.
252. Чернов, И. В. Бюджет времени и организация труда [Текст] / И. В. Чернов. – Ростов-на-Дону, 1981. – С. 113–117.
253. Швейцер, А. Благоговение перед жизнью [Текст] / А. Швейцер. – М., 1992. – 509 с.
254. Шелер, М. Ресентимент в структуре моралей [Текст] / М. Шелер. – М. : Наука, 1999. – 231 с.
255. Шендрик, А. И. Социология культуры [Текст] : пособие для вузов / А. И. Шендрик. – М. : Юнити-Дана, 2005. – 495 с.
256. Шиллер, Ф. Письма об эстетическом воспитании человека [Текст] / Ф. Шиллер. – М. : Директмедиа Паблишин, 2007. – 217 с.
257. Шпенглер, О. Закат Европы [Текст] / О. Шпенглер. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. – 1373 с.
258. Штерн, В. Персоналистическая психология [Текст] / В. Штерн // История западной психологии. – М., 1989. – 189 с.

259. Штомпель, Л. А. Смыслы времени [Текст] / Л. А. Штомпель. – М., 2001. – 204 с.
260. Штомпка, П. Социология. Анализ современного общества [Текст] / П. Штомпка. – М. : Логос, 2005. – 664 с.
261. Щедровицкий, П. Г. Очерки по философии образования [Текст] / П. Г. Щедровицкий. – М., 1993. – 154 с.
262. Эко, У. Средние века уже начались [Текст] / У. Эко // Иностранная литература. – 1994. – № 4. – С. 258–267.
263. Элиас, Н. Общество индивидов [Текст] / Н. Элиас. – М. : Праксис, 2001. – 336 с.
264. Энгельс, Ф. Анти-Дюринг [Текст] // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. – Т. 20. – 484 с.
265. Эпштейн, М. Н. Информационный взрыв и травма постмодерна [Текст] / М. Н. Эпштейн // Звезда, 1999. – № 11. – С. 216–227.
266. Юнгер, Ф. Г. Совершенство техники [Текст] / Ф. Г. Юнгер. – СПб., 2002. – С. 471–472.
267. Ядов, В. А. О современном состоянии социальной теории и можно ли “умом понимать Россию?” [Текст] / В. А. Ядов // Содержание социально-гуманитарного образования в меняющемся мире: междисциплинарный подход. – Краснодар, 2005. – С. 37–53.
268. Ямпольский, М. Б. Память Тиресия. Интертекстуальность и кинематограф. [Текст] / М. Б. Ямпольский. – М. : Ad Marginem, 1993. – С. 12–30.
269. Янковская, Л. В. Личность и современная информационная цивилизация [Текст] / Л. В. Янковская // Информационная свобода и информационная безопасность : матер. Междунар. научн. конф. – Краснодар (30–31 октября 2001). – Краснодар, 2001. – С. 51–53.
270. Яновский, Р. Г. Социодинамика культурных перемен [Текст] / Р. Г. Яновский // Человек, общество и культура в контексте глобализационных изменений: проблемы интеграции гуманитарных наук. – М., 2000. – С. 19–31.
271. Adams, M. Jane Eyre: Woman’s estate [Text] / M. Adams, // The authority of experience / Ed. by Edwards L., Diamond A. – Amherst, 1977. – P. 159.
272. Apel, R.-O. Auaeinandersetzungen. Darstellung [Text] / R.-O. Apel. – 1989. – S. 804.

273. Baacke, Dieter. Jugend und Jugendkulturen. Darstellung und Deutung [Text] / D. Baacke. – Weinheim – Muenchen: Juventa. 1993. – S. 280.
274. Barret, C. The concept of leisure: the philosophy of leisure [Text] / C. Barret. – London, 1989. – P. 132.
275. Baudillard J. Seduction [Text] / J. Baudillard. – N.Y. : St. Martin's Press, 1990. – P. 237.
276. Baudrillard J. Simulacra and Simulation [Text] / J. Baudillard. – London, 1992. – P. 177.
277. Beck, U. Risk society: Towards a New Modernity / U. Beck. – London, 1992. – P. 137.
278. Beck U. Reflexive modernization [Text] / U. Beck, A. Giddens, S. Lash. – Cambridge: Polity Press, 1994. – P. 108.
279. Boorstin, D. The Image. A Guide to Pseudo-Events in America [Text] / D. Boorstin. – Ed.N.-J. Vintage Books, 1992. – 319 p.
280. Bourdieu, P. La Distinction. Critique sociale du jugement [Text] / P. Bourdieu. – P. : Minuit, 1979. – 270 p.
281. Brants, K. and P. Neijens. The Infotainments of Politics [Text] / K. Brants // Political Communications. – 1998. – № 15(2) – P. 137–151.
282. Brooks, D. Bobos in paradise: The new upper class a. how they got there [Text] / D. Brooks. – N.Y. : Simon & Schuster, 2000. – P. 284.
283. Brunold, A. Globales Lernen und Lokale Agenda 21. Aspekte kommunaler Bildungsprozesse in der "Einen Welt" [Global Learning and Local Agenda 21. Aspects of Communal and Educational Processes in "One World"]. Wiesbaden, 2004. – 47 s.
284. Cambridge International Dictionary of English. [Text] // Cambridge University Press, 1995. – 223 p.
285. Clifford, J. Travel and Translation in the Late Twentieth Century [Text] / J. Clifford – Cambridge, 1997. – 124 p.
286. Corner, J. Television and culture: duties and pleasures // British cultural studies: geography, nationality, and identity [Text] / J. Corner / Ed. by D. Morley, K. Robins. – Oxford, 2004. – 272 p.
287. Dickopp, Karl-Heinz. Aspekte einer theoretischer Begrueudung von interkulturellen Erziehung/ Reich Hans H., Witek Fritz (Hrsg.): Migration –Bildungspolitik- Paedagogik. Esen-Landau (alfa) 1984. – S. 57–66.
288. Dilthey W. Pädagogik. Geschichte und Grundlinien des Systems [Text] / W. Dilthey. – Ge. Schriften. Bd. 9, 2. Aufl. Stuttgart – Göttingen, 1960. – 107 s.

289. Dohmen, G. The Future of Continuing Education in Europe [Text] / G. Dohmen – Bonn, 1998. – P. 16–17.
290. Durkheim, E. The Elementary Forms of the Religious Life [Text] / E. Durkheim. – London, 1995. – 189 p.
291. Edler, K. Schule und demokratische Identität [Text] / K. Edler // Paedagogik. N 11, Hamburg. 2009. – S. 36–39.
292. Ferguson, M. The Aquarian conspiracy: personal and social transformation in the 80-s [Text] / M. Ferguson. – London, Henley: Routledge and Kegan Paul, 1980. – 205 p.
293. Field, J. Lifelong Learning and the New Educational order [Text] / J. Field. – London, 1994. – 52 p.
294. Gadamer, H.-G. Education is Self -Education [Text] / H.-G. Gadamer // Journal of Philosophy of Education, 2001. – Vol. 35. – № 4. – P. 531–542.
295. Giddens, A. The consequences of modernity [Text] / A. Giddens. – Cambridge : Polity Press, 1991. – 189 p.
296. Griese, Hartmut M-Jugend (sub)kultur(en): Facetten, Probleme und Diskurse // Jugendkulturen, Politik und Protest. Vom Widerstand zum Kommerz? / Roland Roth, Dieter Rucht Hrsg. Opladen: Leske+Budrich, 2000 / Griese Hartmut. – S. 37– 48.
297. Habermas, J. Communication and Evolution of Society [Text] / J. Habermas. – Boston: Beacon Press, 1979. – 226 p.
298. Habermas, J. Eine genealogische Betrachtung zum kognitiven Gehalt der Moral // J. Habermas. Die Einbeziehung des Anderen. Frankfurt am Main, 1999. – 379 s.
299. Harrison, J. Thinking about Tourists [Text] / J. Harrison // International Sociology. – Vol. 16. – 2001. – № 2. – P. 159–172.
300. Huntington, S. P. The Clash of Civilisations & // Foreign Affairs [Text] / S. P. Huntington. – Vol. 72. – Summer 1993. – № 3. – P. 22–49.
301. Kade, J. Mit dem Nicht – Wissen leben. Über den (berufs-) biographischen Umgang mit der Schattenseite des Lernens // Nittel, D., Marotzki, W. Berufslaufbahn und biographische Lernstrategien. Eine Fallstudie über Pädagogen in der Privatwirtschaft. – Hohengehren, 1997. – S. 131–147.
302. Kessl, F., Kutscher, N., Otto, H.U., Ziegler, H. Bildungsprozesse im sozialen Kontext unter dem Aspekt der Bedeutung des Sozialraums für das Aufwachsen von Kindern und Jugendlichen, Nordrhein – Westfalen, 2004. – S. 23.

303. Klein, H. E. Offene Schule und Wissensgesellschaft – ein Gegensatz? Virtuelle Konferenz: Lernen und Bildung in der Wissensgesellschaft, 1998/11, Heinrich – Boell – Stiftung. – 278 S.
304. Krenberger Verena Anthropologie der menschenrechte. Hermeneutische Untersuchungen rechtlicher Quellen. Würzburg: Ergon Verlag. – 2008 (Studien zur Phänomenologie und praktischer Philosophie. Bd. 7). – 542 s.
305. Liessmann, Konrad. Theorie der Unbildung. Die Irrtuemer der Wissensgesellschaft [Text] / K. Liessmann. – Muenchen : Pieper Verlag. 2008. – 176.
306. Lyotard, J. F. The Postmodern Condition [Text] / J. F. Lyotard. – Manchester, 1984. – 76 p.
307. MacCannell, D. The Tourist. A New Theory of the Leisure Class [Text] / D. MacCannell. – New York : Schocken.London : Macmillan, 1976. – 153 p.
308. Muenchmeier, R. Bildung als Ressource der Lebensführung [Text] / R. Muenchmeier. – Leonberg, 2001. – S. 7.
309. Muendimeier, R., Otto, H.-U., Rabe, U. – Kleberg Bildung – uhd Lebenskompetenz; / R. Muendimeier, H.-U. Otto, U. Rabe. – Kinder – und Jugendhilfe vor neuen Aufgaben, 2002. – 267 s.
310. Nahrstedt, W. Tanz statt Kampf der Kulturen: Reiseziele als globale Lemorte, Universit byt Bielefeld, 2002. – 254 s.
311. Patterson, Tomas E. (1990) Doing well and doing good: How soft news and critical journalism are shrinking the news audience and weakening democracy – And what news outlets can do about it [Text] / Patterson, Tomas E. The Joan Shorenstein Center for Press, Politics and Public policy at Harvard University, 1990.
312. Postman, Neil. Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business [Text] / N. Postman. – New York : Penguin, 1985. – 213 p.
313. Schartmann, J Kinder – und Jugendbericht der Landesregierung Nordrhein – Westfalen. Eine jugendpolitische Bestandaufnahme und Aufforderung zur Entwicklung einer offensiven Jugendpolitik II Landschaftverbatid Westlulen – Lippe: Mitteilungen des Landesjugendamtes, Muenster, 2000. – S. 35– 49.
314. Stehbins, R. A. The Liberal Art Hobbies: A Neglected Subtype of Serious Leisure [Text] / R. A. Stehbins // Loisir et Society and Leisure 16: 173–186. 1994:chap. 6.

315. Stehhinx, K. A. Lifestyle as a Generic Concept in Ethnographic Research [Text] / K. A. Stehhinx // Quality and Quantity 1997, 31: 347–360.
316. Ullrich, P. Moralischer Kompatibilismus. Zur Methodologie der Metaethik / P. Ullrich. – Würzburg: Ergon-Verlag. 2008. – Spektrum Philosophie Bd. 30. – 197 S.
317. Unrut, D.R. Characteristics and Types of Participation in Social Worlds [Text] / D. R. Unrut // Symbolic Interaction, 1979. – № 2. – P. 115–130.
318. Urry, J. Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies [Text] / J. Urry. – London : Sage, 1990. – P. 152.

- 1.
- 2.
3. *Наукове видання*
- 4.
- 5.
6. **Бойко** Ольга Петрівна
- 7.
- 8.
- 9.
- 10. КУЛЬТУРА ДОЗВІЛЛЯ У СУСПІЛЬСТВІ РИЗИКУ**
- 11.
12. Монографія
- 13.
- 14.
- 15.
- 16.
- 17.
- 18.
19. Редагування *Г.М. Нужненко*
- 20.
21. Технічне редагування *І.О. Кругляк*
- 22.
23. Комп'ютерна верстка *Н.А. Височанська*
- 24.
25. Дизайн обкладинки *Ю.М. Хижняк*
- 26.
- 27.
- 28.
- 29.
- 30.
- 31.
- 32.
- 33.
34. Підписано до друку 10.01.2011. Формат 60x90/16. Гарнітура Times. Обл.-вид. арк. 18,09. Умов. друк. арк. 17,88. Тираж 300 пр. Зам. № 1051
- 35.
36. Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
37. 40000, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57
38. Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК, № 3160 від 10.04.2008
- 39.
40. Надруковано на обладнанні Державного вищого навчального закладу
41. “Українська академія банківської справи Національного банку України”
40000, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57